

Беларуская МОВА 8

Понеже оны звери,
ходящие в ямы своя;
птици, летящая в воздѹху,
ведають гонимыя своя; рыбы,
плывающыя в реках, ч҃ють
виры своя; и подобная
воронять и тако ж и
люди, игдеже не ускормлены
с҃уть по бозе, и ст҃у великую
ласку имають.

З. І. Бадзевіч, І. М. Саматыя

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **8** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

*Данушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск

Нацыянальны інстытут адукацыі

2020

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Бей-922

Б15

Р э ц е н з е н т ы:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» (кандыдат філалагічных навук, дацэнт *М. С. Ржавуцкая*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры кваліфікацыйнай катэгорыі «настаўнік-метадыст» дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 3 г. Магілёва» *Т. У. Новікава*

Умоўныя абазначэнні:

— рубрыка «Успамінаем вывучанае»;

— правіла для завучвання;

— асноўны тэарэтычны матэрыял, які неабходна засвоіць;

— рубрыка «Скарбы мовы»;

— заданні, накіраваныя на ўзбагачэнне слоўнікавага запасу вучняў;

— дадатковыя заданні;

— заданні творчага характару, накіраваныя на развіццё звязнага маўлення вучняў;

— дадатковы матэрыял, размешчаны на электронным

— адукацыйным рэсурсе «Беларуская мова. 8 клас»

(нацыянальны адукацыйны партал: <http://e-vedy.edu.by>);

— наш памочнік інтэрнэт;

* — лексічнае значэнне слова вызначыць па слоўніку;

ф — зрабіць фанетычны разбор слова: *аб'ява^ф*;

л — зрабіць лексічны разбор: *знічка^л*;

с — разабраць слова па саставе: *годнасць^с*;

сл — зрабіць словаўтваральны разбор слова: *усмешка^{сл}*;

м — зрабіць марфалагічны разбор слова: *цудоўны^м*;

сн — зрабіць сінтаксічны разбор сказа: *І чужога навучайся, ды свайго не цурайся.^{сн}*;

а — растлумачыць напісанне слова: *сышоў^а*;

п — растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе (ці яго частцы): *Язык не сцяг, а дружыну водзіць.^п*

ISBN 978-985-594-584-1

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2020

Ад аўтараў

Вучэбны дапаможнік, які вы трымаеце ў руках, мае назву «Беларуская мова». Мова — складаная шматузроўневая з’ява. Вы ўжо ведаеце такія яе адзінкі, як гук, што вывучаўся ў раздзеле «Фанетыка», слова, што вывучалася ў раздзелах «Лексіка», «Словаўтварэнне», «Марфалогія».

Вядома вам і тое, што мова — гэта агульнаразумелы для ўсіх людзей, якія ёю карыстаюцца, сродак зносін, захавання інфармацыі і перадачы ведаў. Маўленне — вопыт (практыка) ужывання моўных сродкаў (слоў, выказванняў, стыляў) у працэсе зносін, абмену думкамі. Ступень валодання мовай залежыць ад таго, як размаўляюць вакол, ад адносін чалавека да роднай мовы, ад узроўню яго адукаванасці, працоўнай дзейнасці, інтарэсаў і інш.

З самога прызначэння мовы вынікае тое, што галоўным на ўроках яе вывучэння павінна стаць авалоданне багатымі рэсурсамі роднай мовы, уменнямі правільна і камунікатыўна апраўдана выкарыстоўваць іх у разнастайных формах, відах, сферах маўленчай дзейнасці.

Чым гэты вучэбны дапаможнік адрозніваецца ад тых, па якіх вы працавалі раней? У ім пачынае выкладацца новы вялікі раздзел граматыкі — сінтаксіс. У VIII класе разглядаюцца ў сістэме такія моўныя адзінкі, як словазлучэнне, просты сказ, тэкст.

Народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч адзначаў: «Не адметнасць лексікі перш за ўсё робіць пагоду: у лексіцы славянскіх народаў агульных слоў тысячы. Пагоду робіць сінтаксіс. Музыка фразы. Тое, у чым дух мовы. Яе глыбінная сутнасць. Яе мысліцельная прырода. Тое, што ў генах і перадаецца з генамі».

На ўзроўні сінтаксісу праяўляюць сябе адзінкі ўсіх іншых моўных ярусаў. Таму вы павінны ўсвядоміць асаблівую важнасць гэтага раздзела для авалодання нацыянальнай мовай беларускага народа.

Тэкст — галоўная адзінка, на аснове якой будуць разглядацца розныя моўныя з’явы, паколькі толькі ў ім можна асэнсаваць іх месца, ролю і значэнне ў маўленні.

У вучэбным дапаможніку раздзел мае назву не проста «Сінтаксіс», а «Сінтаксіс і пунктуацыя». Чаму? Каб навучыцца ставіць знакі прыпынку, трэба ўмець распазнаваць сінтаксічныя з’явы. Гэта бяспрэчна. А яшчэ пунктуацыя з’яўляецца адным са сродкаў вывучэння сінтаксісу, авалодання яго багатымі рэсурсамі, узбагачэння сінтаксічнага ладу маўлення. Напрыклад: чым адрозніваюцца наступныя сказы: «Хто, мы?» і «Хто мы?»? Коска поўнаасцю мяняе сэнс выказвання, што сведчыць пра тое, што пунктуацыя не проста звод правіл расстаноўкі знакаў прыпынку на пісьме. Гэта сістэма знакаў, якія садзейнічаюць выкананню адной з асноўных функцый пісьмовай формы мовы — быць сродкам камунікацыі, зносін паміж людзьмі. Авалодваць сінтаксічнымі і пунктуацыйнымі ўменнямі вы і будзеце па гэтым вучэбным дапаможніку. Адначасова ён дапаможа вам адказаць на пытанне «Хто мы?».

Бедны той, хто, апрача грошай, апрача багацця, каторае пры першым няшчасці счэзне дазвання, не мае скарбаў вечных — скарбаў душы. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, — гэта любоў да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы...
Цётка.

§ 1. Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры

1. Прачытайце тэкст. Растлумачце значэнне пазначаных слоў (*).

Паўторым звышсцісла і коратка — у пытаннях і адказах. «Ці ёсць беларускі народ*, беларуская нацыя*?» — «Ну што за пытанне! Вядома, ёсць. Прычым у вялікай сям’і славян народ далёка не з меншых: як-ніяк, а дзесяцімільённы». — «Ці ёсць у гэтага народа свая нацыянальная мова?» — «А як жа! Ды яшчэ якая прыгожая і мілагучная! А як дасканалая вусна і пісьмова (за тысячу гадоў кніжнасці*) распрацавана!» — «А ці ёсць у яго свая нацыянальная культура*?» — «Вядома! Багатая і самабытная прычым. І матэрыяльная, і духоўная. Пагляньце адно на фальклор: у сарака аб’ёмістых тамах выйшаў збор беларускай народнай творчасці, не кажучы пра сотні іншых выданняў». — «А ці праўда, што іменна культура (у самым шырокім разуменні слова) вызначае аблічча нацыі?» — «Толькі так! А што ж яшчэ, калі не культура? Нацыянальнае дойдства*, разнастайная мастацкая творчасць*, народныя рамёствы*, традыцыі* і звычаі*, а перш-наперш — мова». — «А чаму мова наперадзе ўсяго?» — «Таму што мова — першаэлемент нацыянальнай культуры, яна — аснова асноў усёй культурнай творчасці народа, яна, па сутнасці, фарміруе нацыянальную культуру, і, нарэшце, яна арганізоўвае ўсю жыццяздзейнасць народа». — «Дык што будзе з народамі, нацыямі, калі адамрэ яго мова і, значыць, згіне яго культура?» — «Будзе тое, што ўжо шмат

разоў было ў гісторыі чалавецтва: народа як асобнага этнасу* не стане, ён сыдзе з гістарычнай арэны ў небыццё. Назаўсёды, на векі вечныя. Адамрэ* мова — памрэ і народ. Нездарма ж кажуць: мова — душа народа. Народ датуль народ, пакуль яго душа жывая» (Н. Гілевіч).

- Арганізуйце гутарку па тэксце, размеркаваўшы рэплікі.
- Па магчымасці пашырце рэплікі і прадоўжыце дыялог.
- Падумайце, як эпіграф, выказванне Цёткі (Алаізы Пашкевіч), звязаны з тэмай тэксту Ніла Гілевіча.

@ Прывядзіце прыклады зніклых народаў і культур. У пошуках дадатковага матэрыялу выкарыстайце інтэрнэт-рэсурсы.

Пры словах *Белая Русь, Беларусь, Рэспубліка Беларусь* кожны адукаваны чалавек узгадвае, што жывуць на Зямлі *беларусы* — славянскі народ з багатай гісторыяй, адметнай культурай, мілагучнай і багатай мовай.

Родная беларуская мова — найвялікшае багацце беларусаў. Яна непадзельна звязана з духоўнай сутнасцю беларусаў, якія яе стварылі і карыстаюцца ёю. Пераважна на грунце мовы, у ёй самой, сродкамі мовы выяўляецца ўсё, што напрацавана народам за стагоддзі, а менавіта — гістарычная памяць, этнічная* адметнасць, нацыянальная самасвядомасць, сваё светаўспрыманне, фальклор і мастацкая літаратура, багаты слоўнік і ўласна філасофская думка, казкі і песні, алфавіт і пісьменства, буквар і энцыклапедыя, малітва і застолле — увесь **духоўны** скарб і **душэўны** лад народа.

Беларуская мова была і застаецца падмуркам і крыніцай нацыянальнай культуры. Яна з'яўляецца формай існавання і захавання народных традыцый, звычаяў і скарбаў, спосабам і сродкам развіцця нацыянальнай культуры.

Выключная роля беларускай мовы ў развіцці ўсіх відаў слоўнай творчасці. Літаратура, прыгожае пісьменства — люстэрка існавання чалавека, школа спазнання сэнсу жыцця, лёсу асобы, яе месца ў свеце. Вуснае і пісьмовае беларускае слова, захаванае ў разнастайных тэкстах (гістарычных, дакументальных, мастацкіх, публіцыстычных, навуковых, фальклорных, рэлігійных, дзённікавых, прыватных і інш.), надае этнічнай культуры беларусаў сусветную каштоўнасць. У перакладах з іншых моў на беларускую мову і наадварот яна таксама служыць мастком паміж народамі,

спалучае іх у адзінае чалавецтва. У гэтым заключаецца не толькі высакароднасць роднай мовы, але і яе вялікая значнасць ва ўзбагачэнні нацыянальнага вопыту беларусаў.

Беларуская мова здольна абслугоўваць усе духоўныя запатрабаванні чалавека і грамадства дзякуючы сваёй незвычайнай гнуткасці*. Так, сфера будзённага жыцця патрабуе гутарковага стылю маўлення, сфера працы — афіцыйнага стылю, сфера слоўнай творчасці — мастацкага стылю, сфера ўплыву чалавека на чалавека — публіцыстычнага стылю, сфера навуковага спазнання з’яў — навуковага стылю. Гнуткасць мовы выяўляецца і ў тым, што яна служыць базай для вынаходніцтва ў многіх сферах нацыянальнай камунікацыі: народнай гаспадарцы, навуцы, ваеннай справе, навучанні, перадачы і захаванні інфармацыі і г. д.

Мова і маўленне беларусаў змяшчаюць у сабе вельмі выразную характарыстыку асобы, даюць яе «культурны партрэт». Яны не толькі сведчаць пра нацыянальна-этнічную прыналежнасць моўцы, але і шмат чаго раскажуць пра ўнутраны свет асобы, яе адукаванасць, кола інтарэсаў, здольнасці, кругагляд, культуру мыслення, характар і настроі. Усё гэта прымушае пагадзіцца з думкай аднаго з сучасных філосафаў: мова — гэта дом быцця чалавека, грамадства, нацыі. І першы абавязак кожнай асобы — добра ўладкавацца ў сваім нацыянальным доме, гэта значыць дасканала авалодаць роднай мовай — неацэнным скарбам, трывалым падмуркам і жыватворнай крыніцай нацыянальнай культуры.

- Параўнайце значэнні выдзеленых прыметнікаў.
- Сфармулюйце да тэксту параграфу пытанні.

Перакажыце яго змест па наступным плане:

1. Жывуць на Зямлі беларусы.
2. Родная беларуская мова — найвялікшае багацце беларусаў.
3. Беларуская мова — падмурак і крыніца нацыянальнай культуры.
4. Роля беларускай мовы ў развіцці слоўнай творчасці.
5. Гнуткасць беларускай мовы: стылёвыя асаблівасці.
6. Мова і маўленне як «культурны партрэт» беларуса. Мова — гэта дом быцця.

Знайдзіце ў тлумачальным слоўніку беларускай мовы словы з коранем *культур-*. У якой сітуацыі іх можна выкарыстаць? Складзіце і запішыце 3-4 сказы з гэтымі словамі. Адзначце аднакаранёвыя словы, якія вы ўжылі.

2. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Падбярыце два загаловкі, адзін з якіх выражаў бы тэму тэксту, а другі — асноўную думку.

Літаратура — гэта першааснова, хлеб мастацтва.

Янка Купала стварыў геніяльны верш «Спадчына» — Ігар Лучанок напісаў музыку, ансамбль «Песняры» выканаў песню... А не было б верша... Іван Мележ напісаў «Людзі на балоце» — купалаўцы стварылі спектакль, Віктар Тураў паставіў выдатную мастацкую стужку. А колькі мастакоў афармлялі кнігу! Вачыце, усім работа: і кампазітарам, і акцёрам, і мастакам... Як кажучь, напачатку было слова. Маю на ўвазе мастацкае (*Паводле Л. Левановіча*).

- Назавіце ўласныя імёны з тэксту. Што вам вядома пра гэтых людзей?
- Хто такія купалаўцы? Якія іх тэатральныя пастаноўкі вам вядомы?

3. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму, стыль, сваю думку абгрунтуйце.

Мова як матэрыяльная каштоўнасць

Патэнцыял кожнай дзяржавы ў значнай ступені залежыць ад яе матэрыяльных і інтэлектуальных рэсурсаў. Вядома, што Беларусь не надта багатая на прыродныя рэсурсы. У асноўным гэта лясы, вада і паветра, а таксама карысныя выкапні.

Ёсць у Беларусі яшчэ адзін матэрыяльны рэсурс. Гэты рэсурс — беларуская мова.

Чаму ж яе можна і трэба аднесці да матэрыяльнай каштоўнасці?

У міжнародным праве ёсць такое паняцце, як інтэлектуальная ўласнасць. Да яе адносяцца літаратурныя і навуковыя творы, вынаходствы, друкаваныя выданні, перадачы тэлебачання і радыё, музычная і канцэртная дзейнасць і г. д.

Творцаў гэтай інтэлектуальнай уласнасці абараняюць міжнародныя і дзяржаўныя законы аб аўтарскім праве. А вось на нацыянальным узроўні інтэлектуальную ўласнасць абараняе тая мова, на якой яна створана. Гэта як бы своеасаблівы замок да сейфа, дзе захоўваецца інтэлектуальная ўласнасць у адпаведнай матэрыяльнай форме выканання.

І калі нехта захоча ёй карыстацца, то трэба мець адпаведны ключ — менавіта валоданне адпаведнай мовай (*У. Яцкевіч*).

● Вызначце асноўную думку тэксту. Ці згодны вы з аўтарам? Свой адказ аргументуйце.

4. Якія тэарэтычныя палажэнні § 1 можна праілюстраваць прыкладамі з тэкстаў Н. Гілевіча, Л. Левановіча, У. Яцкевіча (гл. практ. 1—3)?

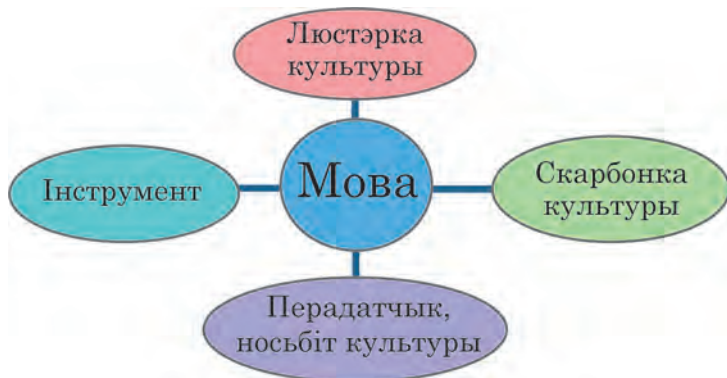
5. Прачытайце тэкст.

Расул Гамзатаў казаў: «Без духоўнай культуры, што вырастае з нацыянальных традыцый, наш родны дом казённа-безаблічны, і чалавечай душы ў ім няўтульна». Удумаемса толькі: чалавеку няўтульна ў сваім родным доме! А што мы павінны зрабіць, каб у родным доме было ўтульна?

- Як, на вашу думку, гэта можна зрабіць?
- Параўнайце ваш адказ з адказам народнага паэта Беларусі Ніла Гілевіча (практ. 250).
- Уважліва разгледзьце схему. Праілюструйце яе прыкладамі. Выкарыстайце пры падрыхтоўцы адказаў практ. 16, 66, 264, 265, 269 і 360.

Пры неабходнасці звярніцеся да артыкула «Мова і культура».

Падрыхтуйце паведамленне на адну з наступных тэм: «Якая мая роля ў развіцці нацыянальнай культуры?», «Што мы можам зрабіць для развіцця нацыянальнай культуры?».

6. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Што робіць чалавека чалавекам? Чаму ёсць немцы, англічане, французы? Пра немца мы кажам — педант, пра англічаніна — пыхлівы, пра француза — рамантык. Чаму немец — немец, а паляк — паляк? Бо існуе культура. Яна робіць з чалавека і немца, і

француза, і беларуса. А культура — тыя самыя матэрыяльныя і нематэрыяльныя здабыткі, якія належаць аднаму народу, адной краіне. Мова найперш. Традыцыі. Традыцыі будаўніцтва і гуляння вяселляў. Традыцыі сустрэчы гасцей і заляцанняў да дзяўчат. Традыцыі дзяржаўных свят і пахаванняў. Ведаеце, беларусы — адна з тых нацый, якія з асаблівым трапятаннем ставяцца да сваіх продкаў. У нашым народным календары^a ажно некалькі дзён ушанавання памерлых. У нас найбольш багатыя звычаі гуляння вяселляў, хрэсьбін.

@ Падрыхтуйце паведамленне пра беларускія традыцыі. Праілюструйце іх прыкладамі з энцыклапедыі «Культура Беларусі».

§ 2. Тэкст

7. Слова *тэкст* у дадзеных словазлучэннях ужываецца ў некалькіх значэннях. Раствлумачце гэтыя значэнні. Ці ёсць сэнсавая сувязь паміж гэтымі значэннямі?

Тэкст рукапісу, пісьмовы тэкст, вусны тэкст, вычытаць тэкст, тэкст песні, зверыць з тэкстам, пераказ тэксту, тэкст выступлення, тэкст аповесці, вершаваны тэкст, тэксты Янкі Купалы, газетны тэкст, незразумелы тэкст, чытаць тэкст.

Што называецца тэкстам?

- Якую ролю ў тэксце выконвае заглавак? Што ён можа выражаць?
- Якія пытанні трэба задаць, каб вызначыць асноўную думку тэксту? Тэму тэксту?
- Якія сродкі сувязі паміж сказами існуюць у тэксце?
- Чым адрозніваецца апісанне ад апавядання? Апавяданне ад разважання? Апісанне ад разважання?

Тэкст — гэта твор маўлення, які складаецца з шэрагу сказаў, размешчаных у пэўнай паслядоўнасці і звязаных паміж сабой па сэнсе і з дапамогай розных моўных сродкаў: паўтору адных і тых жа слоў, сінтаксічных канструкцый і інш.

Любы тэкст нясе ў сабе пэўную **інфармацыю**. Стваральнік тэксту зацікаўлены ў тым, каб гэта інфармацыя была правільна ўспрынята. Каб тэкст быў зразумелы, ён павінен адпавядаць

цэламу шэрагу патрабаванняў: **быць звязным, лагічным, паслядоўным, завершаным** і г. д.

Аўтар імкнецца і да таго, каб яго тэкст уразіў чытача (слухача). Для гэтага ўжываюцца спецыяльныя моўныя сродкі — **сродкі выразнасці**.

Аўтар-стваральнік хоча таксама зацікавіць слухача (чытача), прыцягнуць і ўтрымаць яго ўвагу і прыдумвае для гэтага розныя спосабы **нечаканасці ў сюжэце, загадкі, парадоксы** і інш.

Пры складанні тэксту неабходна ўлічваць мноства ўмоў: для якой мэты ствараецца тэкст, хто яго адрасат, якую сферу дзейнасці чалавека ён будзе абслугоўваць, у якой сітуацыі будзе ўспрымацца, у якім стылі будзе напісаны і г. д.

8. Успомніце прыметы тэксту і пералічыце іх. Прачытайце мініяцюру і яе аналіз.

Лясная дарога

Іду лесам. Смарагдавыя* ствалы алешын. І ствалы елак — ружовыя, разагрэтыя, як з лазні выйшлі.

Лясная дарога — шырокая прасека, зарослая травой. Быццам зялёная рака.

- Як вы лічыце, ці ўласцівы гэтай мініяцюры прыметы тэксту? Адказ аргументуйце.
- Параўнайце свой адказ з прыведзеным ніжэй тэкстам К. І. Нікіцінай.

«Прыметы тэксту — загалолак (ці яго магчымасць), тэма, ідэя; члянiмасць — пачатак, асноўная частка, канец; звязнасць, кампазіцыйная завершанасць, стылістычнае адзiнства.

Усімі гэтымі прыметамі валодае прыведзеная вышэй мініяцюра. Яна мае загалолак — «Лясная дарога».

У гэтым загалоўку адлюстравана тэма тэксту, з якой непарыўна звязана ідэя: лясная дарога — прыгожая, маляўнічая, ісці па ёй прыемна, радасна. Нягледзячы на тое што мініяцюра складаецца ўсяго толькі з чатырох простых сказаў, у ёй ёсць усе **кампазіцыйныя часткі** тэксту. Пералічым іх.

1. **Пачатак** тэксту — 1-ы сказ — *Іду лесам*. Калі б аўтар не ішоў лесам, то не бачыў бы лясной дарогі, не апісаў бы яе — не было б і гэтай мініяцюры.

2. **Асноўная частка** — апісанне лясной дарогі — 2, 3 і 4-ы сказы. Гэта частка, у сваю чаргу, дзеліцца на больш дробныя: а) ствалы алешын; б) ствалы елак; в) шырокая прасека.

3. **Канец** тэксту — параўнанне лясной дарогі — прасекі з зялёнай ракой; параўнальны зварот — *Быццам зялёная рака*, які аддзелены ад асноўнай часткі 4-га сказа кропкай.

Усе часткі тэксту звязаны па сэнсе і структурна: яны раскрываюць адну агульную тэму і асноўную думку; у іх адзіны часавы план — цяперашні час. Параўнанне лясной дарогі — прасекі з зялёнай ракой вяртае нас да загалова мініяцюры — «Лясная дарога», і тэкст атрымлівае кампазіцыйную завершанасць: па задуме аўтара ў ім сказана ўсё, і нічога ні дапаўняць, ні скарачаць, ні змяняць не патрэбна.

Стыль мініяцюры — мастацкі. Незвычайную нагляднасць апісанню надаюць эпітэты і параўнанні: ствалы алешыны — *смарагдавыя*, ствалы елак — *ружовыя, разагрэтыя, як з лазні выйшлі*, дарога — прасека — *быццам зялёная рака*. Аўтар мініяцюры — сапраўдны майстар слова Ф. Абрамаў».

Тэкст — гэта непарыўнае адзінства формы і зместу. Асноўная **мэта** тэксту — данесці пэўную інфармацыю, пэўны змест да адрасата (слухача, чытача). Змест тэксту мы ў стане перадаваць і ўспрымаць толькі тады, калі ў наяўнасці адпаведная **форма**. Абавязковая ўмова зразумеласці, паспяховага ўспрымання тэксту — **сэнсавая цэласнасць**. Яе адсутнасць дакладна перадаюць прымаўкі: *Я яму пра абразы, а ён мне пра гарбузы, Гэты пра воз, а той пра коз*. У выпадку разбурэння сэнсавай цэласнасці тэкст, правільны з боку формы, распадаецца, становіцца незразумелым і ў рэшце рэшт губляе сэнс: *Я люблю гуляць у чыжыка*. **Чыжык** — невялікая лясная пёўчая птушка. «**Птушка**» на палях правяранага шывтка абазначае пунктуацыйную памылку.

Да распаду тэксту і бяссэнсіцы можа прывесці і парушэнне яго формы, а іменна адсутнасць звязнасці. **Звязнасць тэксту** — складанае цэлае, якое змяшчае некалькі складнікаў. Гэта і граматычнае дапасаванне слоў (нельга сказаць *гнядая конь*, трэба — *гняды конь*), і паўторы, і паслядоўнасць перадачы падзей,

думак (*Быў. Ёсць. Буду*), і лагічнасць тэксту, і многае іншае. Непаслядоўнасць можа прывесці да парушэння звязнасці. Напрыклад: *Я пайшоў у школу ў 2001 годзе. Я нарадзіўся ў 1995 годзе.*

Такім чынам, асноўнымі прыметамі тэксту з’яўляюцца: а) сэнсавая цэласнасць; б) звязнасць, або структурнае адзінства.

9. Прачытайце тэкст, прааналізуйце яго па схеме: загаловак, тэма, асноўная думка тэксту; члянiмасць тэксту — пачатак, асноўная частка, канец; звязнасць, кампазіцыйная завершанасць, стылістычнае адзінства тэксту.

Пасля навальніцы

Перад раніцай прашумела навальніца.

На світанні яна сціхла, дождж сышоў^а на захад, да Прыпяці. А за ім хутка сплылі хмары. Над вымытымі вадой палямі засінула чыстае неба і зазіхацела яркае жнівеньскае^а сонца. І неба, і сонца, пераліваючыся вясёлкавымі колерамі, адбіваліся ў незлічоных буйных кроплях, што былі шчодро рассыпаны^с на пожны. Здавалася, што гэта не кроплі, а крупінкі сонца, якія разам з дажджом асыпаліся на зямлю.

Зноў ярка і ласкава ўсміхалася сонца (*І. Мележ*).

Тэксты па тыпе маўлення падзяляюцца на тэксты-апавяданні (паведамленне пра каго-, што-небудзь), тэксты-апісанні (апісанне каго-, чаго-небудзь) і тэксты-разважанні (прычынна-выніковыя сувязі паміж кім-, чым-небудзь).

Кожны тып тэксту мае свае моўныя асаблівасці. Але патрэбна мець на ўвазе, што ў маўленчай практыцы апавяданне, апісанне, разважанне часцей за ўсё сустракаюцца ў комплексе.

10. Пабудуйце тэкст-апавяданне пра якую-небудзь падзею, з’яву, вызначаючы экспазіцыю (уступ), завязку, развіццё дзеяння, кульмінацыю і развязку. Разгледзьце ў якасці прыкладу наступны тэкст.

Заступнік

Здарылася гэта летнім ранкам. Сонца ўжо стаяла над вершалінамі^а дрэў. На прырэчнай балацявіне, нібы касец у белай

кашулі, паходжваў бусел. Непадалёку^а ад яго, аднекуль з хмызняку, выпырхнула сарока. Хапатліва^т махаючы крыламі, яна ляцела да вёскі. І раптам напярэймы ёй з блізкага лесу мільгануў шуляк — так у нашай мясцовасці называюць ястраба-цецяроўніка^а. Праз імгненне сарока апынулася ў кіпцюрах, адчайна заверашчала^т.

А далей адбылося неверагоднае.

Бусел, які няспешна дыбаў па балоце, адклікнуўся трывожным клёкатам, замахаў крыламі, пачаў набіраць вышыню. Калі ж ён дагнаў ястраба, з ходу кінуўся ў бойку. Рэзка крутнуўшы ўбок, шуляк вывернуўся ад буславай дзюбы^т. Аднак бусел зноў узняўся ўгору і з клекатаннем^а спікіраваў другі раз...

Каб застацца самому цэлым, ястраб выпусціў з кіпцюроў спажыву. Затым, трымаючыся як мага ніжэй да зямлі, даў дзёру ў лес.

Бусел жа, здабыўшы перамогу, зрабіў некалькі кругоў над балотам і зноў заступіў на сваю звыклую працу (*У. Ягоўдзік*).

- Вызначце ролю дзеясловаў у тэксце.

11. Прачытайце тэкст. Вызначце, з якіх частак ён складаецца.

Некалі ў Нежынскім ліцэі наш выкладчык рымскага права прапсіў ліцэістаў напісаць кожнаму на сябе характарыстыку. Здзівіліся мы: ці ж праўду будзеш пісаць, які ты, чаго ты варты? Тады выкладчык папярэдзіў, што падпісвацца пад характарыстыкай не трэба, яна павінна быць ананімнай. Мы напісалі, выкладчык сабраў тыя характарыстыкі, паклаў у партфель і панёс. Праз тыдзень на ўроку пачаў іх чытаць і пытаць у нас, ці пазнаём, хто напісаў. Многіх пазнавалі.

Прачытаў і маю характарыстыку, а там вось што я пра сябе напісаў: «З выгляду пануры, маўклівы, педантычна^т прынцыповы, ганарысты, калі тычыцца маіх перакананняў і асобы, веры і нацыі. У мяне гіпертрафіраванае^т адчуванне да чужога болю і ўніжэння. Чужое няшчасце ўспрымаю як сваё. Баліць у некага, баліць і ў мяне. <...> З мяне нібыта садрана скура — дужа баліць мне, калі дакранаюся да грубага ў жыцці, жорсткага, злоснага, несправядлівага... Не магу ўявіць сабе, як я буду суддзёй, следчым, пракурорам — тады ж толькі з гэтымі жыццёвымі язвамі і давядзецца сустракацца.

...Люблю марыць аб прыгожым і пра будучыню чалавецтва. Гэту будучыню ствараю ў марах, уяўляю жыццё праз сто гадоў, зусім не падобнае на цяперашняе. Веру ў такое шчаслівае для ўсіх жыццё і гэтай верай жыву і буду рабіць усё, што ў маіх сілах, каб яно хутчэй наблізілася. Яно, тое жыццё, канечне, не будзе раем, але будзе духоўна багатым і справядлівым».

...Часцей за ўсё наш лёс залежыць ад іншых людзей. Дабро зробіць табе людзі — пашанцуе ў жыцці. Крыву горкую ўчыняць — жыццё горкім стане. Значыць, лепшае жыццё грамадства залежыць ад нас саміх, ад якасці кожнага чалавека. Бацька мой вучыў нас, малых: не рабі, чаго не хочаш, каб рабілі табе. Я і стараюся не рабіць нікому благага.

Дык чаму я павінен прысвяціць сваё жыццё? (В. Хомчанка).

● Спішыце частку тэксту, якая з'яўляецца разважаннем. Выдзеліце фразу, якая раскрывае асноўную думку ўсяго тэксту. Ці сугучныя думкі аўтара з вашымі думкамі?

● Ці ведаеце вы, пра якога чалавека ідзе гаворка? Кім стаў па жыцці гэты чалавек? Які тып тэксту ўяўляе сабой характарыстыка Францішка Багушэвіча, героя твора «Пры апазнанні — затрымаць»?

Напішыце ўласную характарыстыку або характарыстыку на свайго сябра (брата, сястру ці інш.).

У сказе звычайна выдзяляюць дзве часткі: першая — гэта тое, што нам вядома з папярэдняга тэксту ці з самой маўленчай сітуацыі, другая — гэта тое, дзеля чаго будзеца сказ.

Першая частка называецца **вядомым**, а другая — **новым**.

Напрыклад:

В.

Н.

Н.

*Рэчка Ружанка — тонкі блакітны паясок. Вельмі няспешная
роўная яе вадзіца* (А. Бензярук).

У першым сказе вядомае — *рэчка Ружанка*, новае — *тонкі блакітны паясок*. У другім сказе вядомае — *яе вадзіца*, усё астатняе — новае.

12. Абазначце вядомае і новае ў наступным сказе.

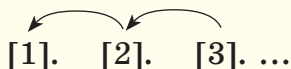
У старадаўнія часы Ружанка, як змейка-вужык, абвівала ўзвышша (А. Бензярук).

У тэксце сказы могуць быць звязаны п а с л я д о ў н а й і п а р а л е л ь н а й сувяззю.

Паслядоўнай сувяззю называецца такая сувязь, калі другі сказ звязаны з першым, трэці — з другім і г. д.

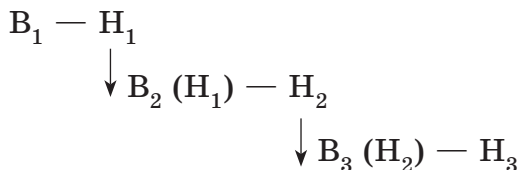
Паслядоўная сувязь сказаў тэксту абумоўлена чаргаваннем вядомага і новага. Думка аўтара развіваецца паслядоўна. Тое, што ў першым сказе было новым, у другім становіцца вядомым і г. д. Пры паслядоўнай сувязі сказы ў тэксце нельга памяняць месцамі.

13. Прачытайце тэкст. Вызначце вядомае і новае ў кожным сказе.

Тут калісь быў мураваны палацык. Вакол яго множыліся драўляныя хаткі. Тутэйшы гаспадар надаў новаму паселішчу імёны сваіх любых дачок — Ружы і Ганны. Дзяўчынкі, кажучь, былі блізняткамі, падобнымі, як кропелькі. Таму і злучыліся ў адной назве. Пачалі навакольцы^л клікаць селішча Ружанай, часам ласкава — Ружаначкай, а цяпер — Ружанамі (*А. Бензярук*).

● Далучыце да тэксту папярэднія сказы-прыклады. Запішыце легенду поўнасю. Вызначце тып і стыль тэксту.

14. Разгледзьце схему будовы тэксту. Раствлумачце, чаму такі спосаб сувязі сказаў у тэксце называецца паслядоўным. Як развіваецца думка ў тэкстах з паслядоўнай сувяззю сказаў?

У тэкстах з **паслядоўнай** сувяззю сказаў думка развіваецца па ланцужку, ад аднаго сказа да другога: новае ў першым сказе становіцца вядомым у другім, новае ў другім сказе становіцца вядомым у трэцім і г. д.

Паралельнай сувяззю называецца падпарадкаванне другога, трэцяга і г. д. сказаў першаму. Першы сказ задае тэму, а ўсе наступныя дэталізуюць агульны малюнак, канкрэтызуюць тэму тэксту. Напрыклад: 1. *Паглядзіце, якая прыгажосць навокал.* 2. *Над рэчкаю і лугам пухнатаю цёплаю коўдрай ляжыць туман.* 3. *А на ўсходзе, проста на вачах у нас, неба хтосьці размалёўвае дзівоснымі яркімі фарбамі — чырвонаю, малінаваю, барваваю.* 4. *Прачнуўся ветрык.* 5. *У прыдарожным бухматым вербалозе зазвінела берасцянка.*

Схема паралельнай сувязі ў тэксце:

Пры паралельнай сувязі сказы ў тэксце пасля першага могуць мяняць месцамі.

У арганізацыі тэксту вялікае значэнне маюць яго пачатак і канец (пачатковыя і заключныя сказы). Часта пачатак тэксту, як і заглавак, раскрывае (называе) яго тэму.

Асноўнымі сродкамі, якія ствараюць сэнсавую і граматычную цэласнасць тэксту, з'яўляюцца адзіная тэма, спосаб спалучэння сказаў, характар сінтаксічных канструкцый, парадак слоў, націск, тэматычная лексіка, паўтор слоў (лексічны паўтор), аднакаранёвыя словы, займеннікі, злучнікі і інш.

Сэнсавую цэласнасць тэксту забяспечвае **тэма**. Яна абумоўлівае ўжыванне адпаведнай лексікі, гэта значыць слоў, якія могуць быць аб'яднаны ў тэматычныя групы: назвы прадметаў ці з'яў, якія звязаны паміж сабой у рэальным жыцці. Прыклады тэматычных груп — імёны сваяцтва: *дзядуля, маці, сын, братавая**, *швагер**, *залоўка**, *святкроў** і інш.; назвы дрэў і кустоў: *ляшчына**, *ядловец, шыпшына*; лекавыя расліны: *румянак, зязюліны слёзкі, падбел* і інш. Напрыклад, пры апісанні сям'і, лесу, лугу і іншага адпаведныя тэматычныя групы ствараюць сэнсавы адзінства тэксту, а часта з'яўляюцца і **ключавымі** словамі.

Сродкамі, якія забяспечваюць тэматычную сувязь, таксама з'яўляюцца: словы-«замяняльнікі» — займеннікі (*палац — ён*), прыслоўі (*узвышша — тут*), сінонімы (*марудна — няспешна*), метафары (*палахлівец — заяц*), рода-відавья словы (*кветкі — валошкі*), агульны назоўнік — уласны назоўнік (*настаўнік — Васіль Юльянавіч*) і інш.

Узмацняе сэнсавую і граматычную сувязь частак тэксту **лексічны паўтор** (могуць быць розныя формы слоў, якія паўтараюцца).

15. Прачытайце тэкст. Ахарактарызуйце ў ім сродкі, што забяспечваюць тэматычную сувязь.

Ад усяго слаўнага роду Гарэшкаў засталася толькі трое — стары пан Ладзіслаў, яго жонка Магдуля ды надзея роду сын Канстанцін Гарэшка. З маленства Кастусіка песцілі ды ўводзілі ў вушы, што ён самы высакародны, самы разумны, самы прыгожы, самы дужы... І, зразумела, ажэніцца ён няйнакш як з князёўнай і стане не менш чым ваяводам або маршάλкам* (*Л. Рублеўская*).

Сродкамі, якія забяспечваюць **марфалагічную** сувязь, з'яўляюцца:

а) займеннікі: *Шэры туман павіс над зямлёй. Ён быў надзвычай густы...* (Я. Сіпакоў);

б) прыслоўі: *Мы выйшлі на журавінавае поле. Тут можна ўбачыць белабокія чырвоныя ягады* (Л. Дайнека);

в) формы аднаго і таго ж слова: *Дрэвы стаяць майклівых, нібы сонных. Дзе-нідзе яшчэ з дрэў злятае апошняе лісце. Зямля пад дрэвамі ўкрыта жоўта-бурым лісцем* (Я. Брыль);

г) адпаведнасць трывальна-часавых форм дзеясловаў у тэксце: *Надышла ноч. Стала вельмі цёмна. На небе загарэліся зоры* (І. Навуменка);

д) злучнікі: *У лесе ціха спявалі птушкі. І ўсё жывое хавалася ў цень* (Я. Брыль).

Сродкі, што забяспечваюць **сінтаксічную** сувязь:

а) парадак слоў у сказе: Бушуе паводка. Пайшоў крыгаход. Шуміць Дзвіна (Т. Хадкевіч);

б) словы, якія арганізуюць парадак выказвання: *па-першае, па-другое, нарэшце* і інш.;

в) пыталныя сказы (*Ці любіце вы чытаць?* — патрабуецца адказ);

г) паралелізм: *Не віхор калыша лесам, не ваўкі заводзяць, не разбойнікі гурбою за здабычай ходзяць* (Я. Купала);

д) супрацьпастаўленне: *ружа і штук, вайна і мір*;

е) адчлененне сінтаксічнай канструкцыі: *Дзеці любілі нашы размовы. Цёплыя, шчырыя. Асабліва па вечарах.*

Сродкі, што забяспечваюць лагічную сувязь:

а) аднолькавы пачатак і канец;

б) паслядоўнасць у выкладзе думак, фактаў, падзей, дзеянняў: *Прышоў, убачыў, перамог*;

в) правільнасць прычынна-выніковых сувязей (параўн.: *Лісты ападаюць, таму што наступіла восень і Восень наступіла, таму што лісты ападаюць*);

г) загалолак;

д) словы — арганізатары лагічных сувязей: *вось чаму, з гэтага вынікае* і інш.;

е) «сашчэпкі» — сказы, абзацы, што ўказваюць на парадак пераказу;

ж) падагульняльныя словы: *такім чынам, падвядзём вынік*. Агульная тэма можа аб'ядноўваць шэраг больш дробных тэм (падтэм). Іменна тэма вызначае некаторыя сінтаксічныя асаблівасці тэксту.

16. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўныя прыметы: адрасата, тэматычнае адзінства, разгорнутасць, паслядоўнасць, звязнасць, завершанасць. Ахарактарызуйце спосабы і сродкі сувязі сказаў і частак тэксту.

Маляванкі цёткі Алены

Калісьці гэтую вандроўніцу добра ведалі на Случчыне. Звалі яе Алена Кіш. Позняй восенню і зімою цётка Алена хадзіла ад хаты да хаты і за невялікую плату, мех бульбы ці кавалачак сала, малявала на даматканым палатне карціны, разам з якімі пад саламяныя стрэхі нібы завітвала свята.

Нарадзілася Алена Кіш у 1889 годзе ў мнагадзетнай сям’і. Яна з маленства любіла маляваць. Пераступіць жа парог мастацкай школы не давялося: перашкодзіла нястача. Адзіным настаўнікам здольнай дзяўчынкі стала наша цудоўная беларуская прырода, а таксама народныя казкі і песні.

Аднавяскоўцы называлі Алену дзівачкай, летуценніцай. Як зачараваная, глядзела яна на прыдарожныя бярозы і сосны, на простыя палявыя краскі, падоўгу слухала званочкі жаўрукоў. А пасля пераносіла іх на свае палотны.

Сваімі маляванкамі мастачка запрашала гледачоў у дзівосную краіну сваіх мрояў і сноў, самых дарагіх дзявочых спадзяванняў. Нікому не цесна на Аленіных насценніках^п. Усім хапае месца: і людзям, і птушкам, і звярам. На кожным палатне пануе суладдзе. Разам з фарбамі свецяцца Дабро і Хараство. Гэта найпершая адзнака сапраўднага мастацтва.

Дываны Алены Кіш упрыгожвалі сялянскія хаты некалькі дзесяцігоддзяў, пасля іх замянілі модныя фабрычныя вырабы. Да сённяшніх дзён уцалела невялікая часцінка творчай спадчыны слувцай майстрыхі. Аднак і гэтага аказалася дастаткова, каб імя Алены Кіш трапіла ў сусветную энцыклапедыю наіўнага^п мастацтва, выдадзеную дваццаць гадоў таму ў Будапешце. Значыць, створанае нашай зямлячкай узбагаціла не толькі скарбонку беларускай культуры.

Усе вядомыя дываны мастачкі захоўваюцца ў музеі Заслаўскага гісторыка-культурнага запаведніка (*Часопіс «Бярозка»*).

Калі вас зацікавіла асоба народнай мастачкі, звярніцеся да дадатковых матэрыялаў «Маляваны рай».

Уважліва разгледзьце маляванкі Алены Кіш. Падзяліцеся сваімі ўражаннямі пра народную мастачку і яе творчасць з сябрамі (з бацькамі, суседзямі, са знаёмымі).

Паўтарэнне вывучанага ў V—VII класах

§ 3. Самастойныя і службовыя часціны мовы

17. Прачытайце таблицу.

Часціны мовы

Самастойныя часціны мовы (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе)	Службовыя часціны мовы (прыназоўнік, злучнік, часціца)	Выклічнік
1) называюць прадметы, прыметы, колькасць, указваюць на прадметы, абазначаюць дзеянні, прыметы дзеянняў	1) служаць для сувязі слоў ці частак сказа (прыназоўнік, злучнік), надаюць розныя адценні словам ці сказу (часціцы)	1) выражае розныя пачуцці, эмоцыі, але не называе іх
2) зменныя часціны мовы (<i>назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік</i> — скланяюцца, <i>дзеяслоў</i> — спрагаецца); нязменная часціна мовы (<i>прыслоўе</i>)	2) нязменныя	2) нязменная
3) з'яўляюцца членамі сказа	3) не з'яўляюцца	3) не з'яўляецца

● Адкажыце на пытанні:

1. На якія групы дзеляцца часціны мовы? Назавіце прыметы, паводле якіх словы размяркоўваюцца па часцінах мовы.

2. Якія часціны мовы адносяцца да самастойных, а якія — да службовых?

3. Чаму выклічнік не ўваходзіць у групу службовых слоў? Што адрознівае яго ад службовых слоў, а што — збліжае?

4. Якія самастойныя часціны мовы з'яўляюцца зменнымі і чаму? Якія з іх скланяльныя, а якія — спрагальныя?

5. Якая самастойная часціна мовы з'яўляецца нязменнай і чаму?

18. Прачытайце тэкст. Вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя ў тэксце словы. Чым адрозніваюцца словы самастойных і службовых часцін мовы?

Асілак Машэка

На тым месцы, дзе сёння стаіць Магілёў, некалі быў непраходны лес. Ён не прапускаў нават сонечных прамянёў. І Дняпру было цесна ад яго.

У тым лесе жыў страшны разбойнік Машэка. У яго была такая вялікая сіла, што ён адною рукою спыняў экіпаж, ухаліўшыся за яго кола, адным разам вырываў з каранямі высокія сосны. Не такі тады быў народ, як цяпер. Шмат было асілкаў, але ўсе дрыжалі перад Машэкам. Нават пяць дзясяткаў нічога не маглі зрабіць супраць аднаго.

Нягледзячы на тое што людзі жылі тады вялікімі сёламі, ён, не баючыся, прыходзіў у селішча і браў, што яму было трэба. Не раз выходзілі супраць Машэкі цэлымі палкамі, але ён жыў у такой непраходнай пушчы, што ніхто не знаходзіў не толькі яго бярогі, але і дарогі назад.

- Выпішыце з 2-га абзаца назойнікі мужчынскага роду. Запішыце іх у форме роднага і меснага склонаў адзіночнага ліку, растлумачце напісанне канчаткаў. Абгрунтуйце свой выбар.

- Выпішыце з 1-га і 2-га абзацаў тэксту прыслоўе і прыметнікі, ад якіх можна ўтварыць усе формы ступеней параўнання. Запішыце гэтыя формы. Раскажыце, пры дапамозе якіх сродкаў утвараюцца простая і складаная формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

- Знайдзіце ў тэксце лічэбнікі. Запішыце іх у пачатковай форме і ўкажыце разрад паводле значэння. Якія з гэтых лічэбнікаў змяняюцца па родах і ліках? Праскланяйце іх. У чым асаблівасць іх скланення?

- Назавіце, якім спосабам і ад якіх асноў утвораны наступныя дзеяслоўныя формы: *прапускаў, выходзілі, ухаліўшыся, баючыся*.

- Запішыце дзеяслоў *стаіць* у форме 2-й і 3-й асобы множнага ліку. Абзначце канчаткі.

- Запоўніце табліцу, выкарыстаўшы дзеясловы з 1-га абзаца тэксту, і пабудуйце свой адказ у форме разважання па тэме «Дзеяслоў як часціна мовы».

Дзеяслоў у тэксце	Інфінітыў (незачатковая форма дзеяслова)	Трыванне	Зваротнасць / незваротнасць	Час	Лад	Спражэнне

- Вызначце жанр тэксту. Ці ведаеце вы, як заканчваецца паданне?

19. Прачытайце тэкст. Выпішыце (на выбар) прыклады слоў самастойных часцін мовы. Зрабіце іх марфалагічны разбор.

Расставіўшы па-мужчынску^с ногі, моцна ўпінаючыся ў грунт, ён [Васіль] размашыста правёў касой, і трава шыркнула, паслухмяна легла злева акуратнай купкай. Ён правёў другі раз, трэці, трава злева стала выцягвацца^с ў вільготны зялёны* рад. Хутка ногі яго ступілі на пакошу, перад ім быў ужо лапак чыстага, скошанага ім. Хто гэта казаў, што ён яшчэ зялёны* касіць? Што яму, быццам, кашы яшчэ многа трэба! Кашы, можа, каму-небудзь і трэба, толькі каму іншаму. Але не яму, не Васілю. Праўду кажуць, што касіць — справа не абы-якая^с, мужчынская справа, тут трэба і сіла, і спрыт, умець трэба. Але ў Васіля ўсё гэта ёсць. Глядзіце, як ладна шаркае* ў яго касá, як кладзецца^с, даўжэе рад! (І. Мележ).

- Назавіце словы службовых часцін мовы. Якая іх роля ў тэксце?
- Выпішыце дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, разбярыце іх па саставе. Вызначце марфалагічныя прыметы гэтых слоў і іх сінтаксічную ролю ў сказе. Назавіце асновы дзеясловаў, ад якіх яны ўтвораны.

20. Прачытайце сказы.

1. Каб галаву штораз не чухаць, часцей людзей патрэбна слушаць. 2. Ніколі б гора мы не зналі, калі б рабілі, як казалі (*Прыказкі*).

- Абазначце часціны мовы ў кожным сказе. Выберыце са сказаў па адным прыназоўніку, злучніку і адну часціцу.
- Раскажыце пра службовыя часціны мовы, прывядзіце адпаведныя прыклады.

21. Дапішыце канчаткі назоўнікаў роднага склону адзіночнага ліку *-а (-я)* ці *-у (-ю)*, растлумачце іх правапіс.

Павышэнне дабрабыт.. народ.., палеткі ячмен.., капялюшык бавілак.., выпіць кефір.., першыя дні верасн.., пачуццё жал.., стаяць ля другога пад'езд.., не было пад'езд.. да дом.., корань жэньшэн.., настойка жэньшэн.., удзельнікі краязнаўчага гуртк.., афішы новага сезон.., стаміўся ад бег.., вярталіся з выпускнога вечар.., водар ад палын.. і верас.., вылечыцца ад бронхіт.., стаяць каля дуб.., паркет з дуб.., павевы ветр.., дзеці ва ўзросце да год.. .

§ 4. Перапіс *не, ні* з рознымі часцінамі мовы

22. Карыстаючыся табліцай, падрыхтуйце паведамленні на тэмы «*Не (ня)* пішацца разам», «*Не* пішацца асобна».

Перапіс *не (ня)* з рознымі часцінамі мовы

Р а з а м		
1. З любой самастойнай часцінай мовы	калі слова без <i>не (ня)</i> не ўжываецца	<i>непахісны; ненавідзец; нельга; няволіць</i>
2. З назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі	калі <i>не- (ня-)</i> надае слову новае, супрацьлеглае, значэнне, якое можна патлумачыць сінонімам без <i>не</i>	<i>няшчасце (= гора); няволя (= палон); нешырокі (= вузкі); нялёгка (= цяжкі); невысока (= нізка); нямала (= многа)</i>
3. З прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі	калі пры іх ёсць словы <i>вельмі, зусім, амаль</i> і іншыя, якія ўзмацняюць прымету, абазначаюць ступень якасці	<i>вельмі неўраджайны год; зусім непрачытаная кніга; амаль нецікава</i>
4. З поўнымі дзеепрыметнікамі	калі пры іх няма паясняльных слоў	<i>неўзаранае поле; нявырашанае пытанне</i>
5. З няпэўнымі займеннікамі і прыслоўямі		<i>нехта; нешта; недзе; некалі</i>
6. У дзеясловах (і іх формах) з прыстаўкай <i>неда-</i>	якая абазначае неадпаведнасць патрэбнай норме, непаўнату дзеяння	<i>недасаліць (недасолены, недасаліўшы); недаважыць (недаважаны, недаважыўшы); недасмажыць (недасмажаны, недасмажыўшы)</i>
А с о б н а		
1. З дзеясловамі, дзеепрыслоўямі і кароткімі дзеепрыметнікамі		<i>не прыйшоў; не зрабіўшы; падлога не памыта</i>

2. З назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі	калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне	<i>не прыяцель, а проста знаёмы; шлях быў не далёкі, а блізкі; не лёгка, а цяжка</i>
3. З поўнымі дзеепрыметнікамі	пры якіх ёсць паясняльныя словы ці супрацьпастаўленне	<i>яшчэ не прачытаная кніга; не закончаная, а толькі пачатая праца</i>
4. З няпэўнымі займеннікамі	калі пасля <i>не</i> ўжываецца прыназоўнік	<i>не з кім; не з чым; не ў чым</i>

23. Спішыце, раскрываючы дужкі. Раствлумачце правапіс прыстаўкі **не-** (**ня-**). Часціцу **не** падкрэсліце.

(*Не/ня*)шчаслівы выпадак; напаткала вялікае (*не/ня*)шчасце; (*не/ня*)шчасце, а бяда; (*не/ня*)шчаслівіцца хлопцу ў жыцці; (*не/ня*)зачыненыя дзверы; дзверы (*не/ня*)зачынены; (*не/ня*)зачыненыя бацькам дзверы; (*не/ня*)зачыненыя, а прыкрытыя дзверы; (*не/ня*)дагледзець фільм; (*не/ня*)дагледжаны да канца фільм; (*не/ня*)дагледзеўшы фільм, (*не/ня*)давыканаць норму.

24. Карыстаючыся табліцай, падрыхтуйце паведамленні на тэмы «**Ні** пішацца разам», «**Ні** пішацца асобна».

Правапіс **ні** з рознымі часціцамі мовы

Р а з а м	
З адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі	<i>ніхто; нішто; ніякі; нідзе; ніколі</i>
Са словамі, якія без ні не ўжываюцца	<i>нішчымны; нікчэмны; ніякавата</i>
А с о б н а	
З адмоўнымі займеннікамі, калі пасля ні ўжываецца прыназоўнік	<i>ні з кім; ні з чым; ні ў кога; ні ў якой</i>

25. Спішыце, раскрываючы дужкі. Раствлумачце асобнае і злітнае напісанне **не**, **ні** ў словах.

(*Ні*)хто, (*ні*)кчэмны, (*не*)хта, (*ні*)быта, (*не*)дзе, (*ні*)дзе, (*ні*)рыба (*ні*)мяса, (*ні*)жывы (*ні*)мёртвы, (*ні*)тое (*ні*)сёе, (*не*)здаровіцца, (*не*)пакоіць, (*не*)дамагаць, (*ня*)воліць, (*ні*)кудышны, (*ні*)за што, (*ні*)з чым, (*не/ня*)сцерпна.

26. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Чалавек стварае (*не*)толькі матэры..льныя, але і духоўныя багацці (*Н. Гілевіч*). 2. (*Не*)вялічкая вёска ў адну вуліцу выглядала^а (*не*)прыветна^{сп} і (*не*)прытульна (*Я. Колас*). 3. (*Не*)было б шчасця, дык (*не/ня*)шчасце дапамагло (*Прыказка*). 4. Цягнуліся^а, то сыходзячыся, то разыходзячыся, шнуркі (*не*)глыбокіх, (*не*)зацеценых заваяй слядоў (*В. Адамчык*). 5. (*Не*)хта спяшаецца, камус..ці^{сп} (*не/ня*)спіцца, (*не*)кага гоніць радасць адкрыцця, а можа, бяда і трывога (*С. Грахоўскі*). 6. Гэта (*не*)(*абы*)што, а падарунак маме (*С. Грахоўскі*).

27. Прачытайце выдзеленыя словы, запомніце іх напісанне. Чаму яны пішуцца асобна? Складзіце сказы з гэтымі словамі:

не адзін (= многа, многія);

не раз (= часта);

ні адзін (= ніхто);

ні разу (= ніколі).

28. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствлумачце напісанне **не** і **ні**.

1. Я (*не/ні*)магу (*не/ні*)сказаць вам праўды (*Я. Колас*). 2. Мой бацька, як кажучь, быў майстар^м на ўсе рукі. Што (*не/ні*)возьме — змайструе (*І. Грамовіч*). 3. Відаць, (*не/ні*)колі (*не/ні*)забыцца (*не/ні*)сціпрых хат, (*не/ні*)шэрых ніў. Усё часцей дзяцінства сніцца^с, дзе б у дарозе я (*не/ні*)быў (*П. Броўка*). 4. Яблык адарваўся ад галіны і, стукнуўшыся аб зямлю, нават (*не/ні*)трэснуў (*К. Чорны*). 5. (*Не/ні*)адзін я, пісалі мы ўсе... ліст любімым сваім, ліст Радзіме сваёй (*П. Броўка*).

29. Спішыце фразеалагізмы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Раствлумачце злітнае і асобнае напісанне **не** і **ні** з рознымі часцінамі мовы. Падкрэсліце словы з **не** і **ні**.

(*Н..*)чога (*н..*)зробіш, (*н..*)цяпер, то ў чацвер, (*н..*)да жартаў, (*н..*)пачаты край, (*н..*)сёння-заўтра, (*н..*)тут кажучы, (*н..*)давадзі свет, (*н..*)дзе дзен..цца, (*н..*)па душы, (*н..*)што сабе, (*н..*)ўрокам кажучы, (*н..*)многа (*н..*)мала, куды (*н..*)кінь, кам..ня на кам..ні (*н..*)пакінуць, як сам (*н..*)свой, як (*н..*)у чым (*н..*)бывала, як (*н..*)чога (*н..*)якага, (*н..*)якім чынам.

30. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Назавіце прыметы, характэрныя для гэтага стылю. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растворыце напісанне слоў.

Касіць ця..ка. Асабліва ў кустах, дзе касой (*не*)вельмі размахнешся. Пасля (*дзвюх*)трох гадзін касьбы^{сп}, на касіўшы^с ўсяго якую(*небудзь*) капў, Васіль а..чувае сябе зняможаным. Настолькі стамляецца, што нават есці (*не*)хоча.

Паляжаўшы^м ў цяньку, трохі адпачыўшы, ён з(?)ядае свой полудзень і паволі кіруе (*да*)дому. (*Раз*)пораз Васіль чуе прарэзлівы крык жаўны, але цяпер голас дзіўнай птушкі (*не*)робіць на яго вялікага ўражання. А..спявалі птушкі сваю прывабную песню ў Васілёвай^м душы і больш яе (*не*)узрушваюць (*І. Навуменка*).

§ 5. Стылі маўлення

Успомніце, што вы ведаеце пра функцыянальныя стылі беларускай мовы.

На аснове прапанаванай схемы раскажыце, у якіх сітуацыях дарэчы выкарыстоўваць кожны са стыляў.

У залежнасці ад мэт і задач зносін адбываецца адбор моўных сродкаў. У выніку ствараюцца своеасаблівыя разнавіднасці адзінай літаратурнай мовы, якія называюцца **стылямі**.

Адрозніваюць наступныя стылі: **навуковы, афіцыйны, публіцыстычны, мастацкі і гутарковы**. У залежнасці ад таго, у якой форме маўлення (пісьмовай ці вуснай) ужываюцца сродкі гэтых стыляў, яны падзяляюцца на **кніжныя** стылі (навуковы, афіцыйны, публіцыстычны, мастацкі) і **гутарковы** стыль.

Апісанне стыляў праводзіцца па наступным плане:

1. Сфера ўжывання тэкстаў таго або іншага стылю.
2. Мэта тэксту, які належыць пэўнаму стылю.
3. Формы маўлення, у якіх рэалізуюцца тэксты аналізуемага стылю.
4. Найбольш агульныя якасці тэкстаў пэўнага стылю.
5. Аналіз асаблівасцей моўных адзінак: на фанетычным, словаўтваральным, марфалагічным, лексічным, сінтаксічным узроўнях.
6. Сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Гутарковы стыль

- Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення» ў канцы вучэбнага дапаможніка), раскажыце пра асноўныя асаблівасці гутарковага маўлення.

- Бегла прагледзьце тэкст і вызначце, ці супадае прынцып падзелу інфармацыі ў ім і ў табліцы дадатку. Адказаўшы на гэты пытанне, прадумайце, як арганізаваць вывучальнае чытанне тэксту, каб лепш зразумець і запомніць яго змест.

Сфера прымянення гутарковага маўлення — неафіцыйныя, нязмушаныя абставіны, у якіх адбываюцца штодзённыя зносіны паміж людзьмі.

Задача гутарковага маўлення — абмен думкамі, уражаннямі, меркаваннямі звычайна на бытавыя тэмы (здарэнні, здароўе, побыт і інш).

Адметнасці гутарковага маўлення: перарывістасць маўлення, непадрыхтаванасць (спантаннасць) выказвання; эмацыянальнасць.

Гутарковае маўленне звычайна адбываецца ў вусным дыялагічным маўленні. Маналог узнікае тады, калі нехта адзін з суразмоўцаў дзеліцца сваімі ўражаннямі. Для перадачы сэнсу вуснага выказвання вялікае значэнне набываюць **жэсты, міміка, інтанацыя**.

Вуснае маўленне існуе і ў пісьмовай форме: гэта перапіска з сябрамі ў інтэрнэце, прыватныя лісты, мова персанажаў у мастацкіх творах.

Моўныя сродкі гутарковага маўлення:

лексічныя — гутарковыя словы і фразеалагізмы: *дачушка, сыноч, чысцюткі, плакса, заткнуць за пояс*. Часта выкарыстоўваюцца словы з канкрэтным значэннем і абмежавана — з абстрактным, амаль не сустракаюцца тэрміны. З дапамогай лексічных сродкаў перадаюцца разнастайныя пачуцці, эмоцыі, настрой;

марфалагічныя — пераважаюць у выкарыстанні дзеяслоўныя формы ў параўнанні з формамі назоўнікаў; часта выкарыстоўваюцца займеннікі, выклічнікі, часціцы, што ўзмацняюць экспрэсію; мінімум назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў, а таксама дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў;

сінтаксічныя — няпоўныя сказы, аднасастаўныя, пабуджальныя, клічныя сказы; звароткі, пабочныя словы, простая мова. Уласцівы разрывы ў сказах, паўторы, выкарыстанне адваротнага парадку слоў. Пераважаюць простыя сказы.

Асноўныя **тыпы маўлення**: апавяданне, апісанне, разважанне.

Асноўныя **жанры**: размова (тэлефонная, непасрэдная), гутарка (сяброўская, дзелавая), прыватныя лісты, запіскі і інш.

31. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Чым адметнае маўленне бабулі і дзядулі?

Селі снедаць.

— У нашай вёсцы, Барыс, прынята верыць: які ядзец, такі і касец, — дзед Яўхім перанёс з патэльні ў сваю талерку пульхныя пшанічныя аладкі, кавалачак духмянай каўбасы і ахвотна пачаў жаваць.

— Калі хочаш, бяры луплёнікі, — баба Клава паказала на ачышчаную вараную бульбу. — Гурочки во са сваёй бочкі, разбаўтуха з курыных яек...

— Добра, бабулька, пакаштую ўсяго, — сарамліва ўсміхнуўся Барыс, бо адчуваў, што ўвесь гэты стол з наедкамі падрыхтаваны ці не ў гонар яго, мінскага гасця.

Дзед зірнуў на бабу і ўнука, сказаў, бы завязаў размову пра яду.

— Пастаўлёна-бласлаўлёна. За сталом і лыжка пані... Пануйце, як хто ўмее... Шукайце ў місе здароўя. Як мой бацька казаў: «Хоць здароўе страчу, але ў місе дно пабачу».

Гамонка дзедава ўсё болей падабалася Барысу. Падумаў: «От бы нам яго на ўрокі па беларускай мове!..» Такого настаўніка хацелася слухаць і слухацца (*У. Лінскі*).

● Карыстаючыся дадаткам «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення», вызначце стыль (спалучэнне стыляў) тэксту. Свой адказ аргументуйце.

32. Разгледзьце малюнак і растлумачце, у чым недарэчнасць сітуацыі.

● Прачытайце тэкст. Чаму ён выклікае ў вас смех? Якое правіла маўленчых зносін парушана? Ці можна разглядаць малюнак як ілюстрацыю да тэксту?

— Вольга Васільеўна, можна мы не будзем есці гэты суп?

— На зададзенае вамі пытанне адказваю адмоўна, бо з прычыны зніжэння тэмпературы паветра належыць прыняць цёплую ежу, паколькі гэта будзе садзейнічаць павышэнню тэмпературы цела. Такім чынам, з’явіцца перспектыва таго, што вы не заразіцеся віруснай інфекцыяй, уступаючы ў кантакт з равеснікамі.

— А можна суп крыху пасаліць?

— Лічу, што гэта рэчыва дадаецца вашымі маці ў дастатковай колькасці з адпаведнай ёмістасці, што знаходзіцца ў шафе для посуду айчыннай вытворчасці (*Паводле С. І. Львовай, В. В. Львова*).

● Паспрабуйце перабудаваць дыялог так, каб яго рэплікі адпавядалі маўленчай сітуацыі: хто, дзе, каму, навошта, з якой мэтай гаворыць? Які стыль маўлення вы выкарыстаеце?

33. Прачытайце тэкст. Знайдзіце прыметы гутарковага стылю маўлення і ўласцівыя яму моўныя сродкі.

Пракаменціруйце пастаноўку знакаў прыпынку ў дыялогу. Дыялог дзяцей прачытайце па ролях.

У пакоі дзылінкнуў ноўтбук, і Ян панёсся правяраць пошту.

— Ур-р-ра! — данеслася з пакоя. — Нас зарэгілі^п ў рэкламнай службе! Цяпер трэба кантэнтам^п народ здзівіць! Хадзі сюды, я сёння такі ролік^п забацаў!

Тут якраз і чайнік закіпеў. Гэля ўздыхнула і заліла заварку кіпнем.

— Ды хадзі ж хутчэй! — надрываўся Ян. Ролік быў сапраўды пацешным: ляпы^п ішлі адзін за адным з калейдаскапічнай^п хуткасцю.

— Гадзіну таму выклаў, — пахваліўся Ян, — а ўжо сто дваццаць праглядаў! Дарэчы, калі ты ўжо тут, — давай што-небудзь хуценька запішам!

— У мяне яшчэ адна ідэйка была... — сказала Гэля. — Давай абмяркуем яе. А ты гарбату бяры (*Паводле А. Жвалеўскага, Я. Пастэрнак*).

Падрыхтуйце працяг размовы Яна і Гэлі, захоўваючы гутарковы стыль маўлення.

34. Выберыце з фразеалагічнага слоўніка некалькі зваротаў, складзіце з імі сказы. Якія моўныя сродкі гутарковага стылю вы скарысталі?

35. Разгледзьце малюнкi, якія абыгрываюць фразеалагічныя звароты. У якіх маўленчых сітуацыях будзе дарэчным іх выкарыстанне?

36. Разгледзьце ўважліва малюнак. Прачытайце надпісы. Чаму назоўнік *жмінда* ўжываецца з рознымі канчаткамі ў форме творнага склону?

• Прадоўжыце дыялог герояў, захавайшы гутарковы стыль. Пастарайцеся пабудаваць размову так, каб яны памірыліся. З гэтай мэтай выкарыстоўвайце ветлівыя словы.

Навуковы стыль

• Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці навуковага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыялы «Стылі маўлення».

37. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Назавіце прыметы, па якіх вы гэта зрабілі.

Словы, якія маюць некалькі значэнняў, называюцца **мнагазначнымі**. Асаблівасцю гэтых слоў з'яўляецца тое, што яны суадносяцца не з адным, а з некалькімі прадметамі, з'явамі, дзеяннямі, прыметамі. Мнагазначныя словы выклікаюць у свядомасці людзей уяўленні пра розныя прадметы і таму па-рознаму могуць тлумачыцца. <...> На пытанне: «Што абазначае слова *бялок*?» — большасць людзей найперш адкажуць, што гэта 'празрыстая частка птушынага яйца, якая акружае жаўток'. А хто-небудзь дадасць: 'складанае арганічнае рэчыва, найважнейшая састаўная частка жывёлных і раслінных арганізмаў' і 'белая празрыстая абалонка вока'. Такім чынам, слова *бялок* мае тры значэнні, першае з якіх вядома ўсім носьбітам мовы, а два іншыя — людзям пэўнай прафесіі (біёлагам, акулістам).

Значыць, высветліць, што абазначае тое ці іншае мнагазначнае слова, можна толькі ў кантэксце.

Большасць агульнаўжывальных слоў у беларускай мове адносіцца да мнагазначных (*В. П. Красней*).

- Назавіце сродкі сувязі сказаў у першым абзацы.

38. Падбярыце да слова *тэма* дадзеныя ў даведцы словы. Аформіце запісы ў сшытку, вызначаючы склон слова *тэма*.

Тэма можа быць ...; *ад тэмы* можна ...; *да тэмы* можна ...; *на тэму* можна ...; *тэму* можна ...; *тэмай* можна ...; *па тэме* можна ... .

Д л я д а в е д к і: *выбраць, закрануць, адхіліцца, цікавая, гаварыць, вяртацца, шырокі, вузкі, развіваць, удакладніць, арыгінальны, зацікавіцца, перайсці, зададзены, сфармуляваць, новы, пісаць, вечны, разважаць, знайсці.*

Афіцыйны стыль

● Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці афіцыйнага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыялы «Стылі маўлення».

39. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып і стыль. Раствлумачце, чаму вы так лічыце.

Судовы следчы Багушэвіч валодае высокім узроўнем сваёй прафесіі, у выніку чаго мае вельмі нязначную колькасць нераскрытых злачынстваў па справах, яму даручаных... Па шэрагу следчых спраў ён не заўсёды прымаў мае ўказанні, праяўляў пры гэтым упартасць і без належных падстаў, зыходзячы з так званай гуманнай мэтазгоднасці, адмаўляў у прыцягненні да крымінальнай адказнасці асоб, якіх трэба было прыцягнуць...

З атэстацыйнага матэрыялу
пракурора на судовага следчага
Ф. К. Багушэвіча.

● Параўнайце характарыстыкі, дадзеныя Францішку Багушэвічу ім самім (гл. практ. 11) і пракурорам. Назавіце моўныя асаблівасці тэкстаў.

40. Прачытайце тэксты аб'яў. Якія часткі можна выдзеліць у аб'явах? Якія патрабаванні прад'яўляюцца да аб'яў?

1) 10 снежня, у 17 гадзін, у актавай зале школы адбудзецца сустрэча з галоўным рэдактарам часопіса «Роднае слова».

Адміністрацыя школы.

2) Шаноўныя васьмікласнікі!

Усіх, хто любіць сучасную беларускую паэзію, чакаем сёння, 15 лістапада, у 14 гадзін, у кабінце беларускай літаратуры.

Ініцыятыўная група.

● Зрабіце аб'яву аб экскурсіі, конкурсе самадзейных ансамбляў, дыспуце аб прачытанай кнізе.

41. Адкажыце на пытанні так, каб ваш адказ з'яўляўся фрагментам якога-небудзь афіцыйнага дакумента: аб'явы, інструкцыі, даведкі.

1. Якія дакументы трэба здаць у прыёмную камісію, каб паступіць у каледж?

2. Ці заверыць натарыус копію дакумента, калі ў вас няма з сабой пашпарта?

3. Ці можна ездзіць у аўтобусах і тралейбусах у спецвопратцы?

4. Ці могуць вам памяняць пасведчанне, калі няма новай фатаграфіі?

5. Ці можна ездзіць на веласіпедзе з няспраўнымі тармазамі, рулём, гукавым сігналам?

6. Ці можна выгульваць сабак на прыдамавых тэрыторыях?

Д л я д а в е д к і: арыгінал дакумента аб адукацыі; арыгіналы сертыфікатаў цэнтралізаванага тэсціравання, праведзенага ў Рэспубліцы Беларусь; медыцынская даведка аб стане здароўя па форме, устаноўленай Міністэрствам аховы здароўя; пашпарт; парушэнне прадугледжвае папярэджанне або штраф.

Публіцыстычны стыль

● Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці публіцыстычнага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыялы «Стылі маўлення».

42. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Якія прыметы вы ўзялі за доказ?

Прайшлі стагоддзі. Імя Францыска Скарыны заўжды асвятляла шлях нашаму народу з цемры да святла.

І сёння дзякуючы шчырым і ўдзячным кіраўнікам Падуанскага ўніверсітэта адкрыта мемарыяльная дошка ў гонар слаўтага палачаніна, на якой выбіты словы: «У мурах Падуанскага ўніверсітэта 5 лістапада 1512 года набыў годнасць доктара медыцыны першы друкар Беларусі, вялікі асветнік, перакладчык Бібліі Францыск Скарына».

Не можа быць, каб у Падуі, асвечанай^с Скарынаўскім^а розумам, так доўга не ступала нага студэнта-беларуса^а. Ён абавязкова там будзе! (*З выступлення Пятра Краўчанкі на адкрыцці мемарыяльнай дошкі ў гонар Францыска Скарыны ў Падуанскім універсітэце 20 кастрычніка 1992 г.*)

● Назавіце, пры дапамозе якіх моўных сродкаў актывізуецца ўвага чытача.

43. Прачытайце фрагмент інтэрв'ю з кіраўніком «Беларускай капэлы» заслужаным артыстам Беларусі Віктарам Скарабагатым. Якую інфармацыю вы атрымалі? Вызначце асноўную думку тэксту. Да якога стылю можна аднесці тэкст? Сваю думку абгрунтуйце.

— *Вы нарадзіліся і ўсё жыццё пражылі ў Мінску, які пакуль што наведвае няшмат турыстаў. Пабудзьце трохкі гідам і запрасіце: «Прыязджайце да нас у Мінск, бо толькі тут ...».*

...выйшаўшы на плошчу Свабоды, можна апынуцца ва ўнікальным месцы. Вунь помнік Станіславу Манюшку. Вось у гэтым будынку ён жыў. А вось у гэтым — вучыўся ў гімназіі. Вунь ратуша, ён там навучаўся музыцы. А насупраць кафедральны касцёл — ён там маліўся і слухаў новы арган. А вось на гэтым месцы да 1984 года стаяў Мінскі гарадскі тэатр, у якім адбылася прэм'ера Манюшкавай оперы «Сялянка» — упершыню з акадэмічнай опернай сцэны загучала беларуская мова. І ўсё гэта мы бачым, стоячы на адным месцы! Падобнай сітуацыі вы не знойдзеце ў цэлым свеце.

Пабудзьце і вы трохкі гідам і запрасіце: «Прыязджайце да нас у ..., бо толькі тут ...».

Мастацкі стыль

● Выкарыстоўваючы табліцу (гл. дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення»), раскажыце пра асноўныя асаблівасці мастацкага маўлення.

Пры неабходнасці можна выкарыстаць матэрыялы «Стылі маўлення».

44. Прачытайце тэкст. Дакажыце, што гэта тэкст мастацкага стылю. Якія прыметы стылю вы ўзялі за доказ?

Дол быў усланы рудым лісцем, сухой рыжай папараццю, доўгаю, як іржавы^a дрот, травою, збуцвелымі галінкамі. З-пад гэтай перапрэлай за многія гады коўдры сям-там праглядвалі бледны, як вымачаны, мох, сцяблінкі ягадніку. Вострымі зялёнымі шпількамі тырчала маладая траўка.

Дрэвы яшчэ не распусціліся, былі бледна-шэрыя і рэзка вырысоўваліся на фоне густой зеляніны маладога ельніку. Вербалоз толькі што распушыў свае каткі, над імі гудзелі першыя смелыя чмялі. На арэшніку можна было заўважыць далікатныя ружовыя вусікі цвету. Каткі (толькі дакраніся да іх) асыпаліся на зямлю, сеючы ледзь прыкметны пылок. З пупышак на бярозе вось-вось гатовы былі паказацца маладыя лісточкі. Але бярозка нешта марудзіла, чакала, пакуль пройдуць вясновыя, такія непатрэбныя, але немінучыя халады. Можа, гэтую асцярожнасць яна пераняла ў дуба, бо той усё ніяк не асмельваўся скінуць сваё старое пажоўклае ўбранне. Усё чакаў, пакуль добра ўгрэе сонца і адыдзе ад холаду карэнне (*У. Дамашэвіч*).

- Вызначце тып (тыпы) маўлення тэксту. Сваю думку абгрунтуйце.
- Назавіце сродкі мастацкай выразнасці, якія выкарыстоўвае аўтар для перадачы пачуццяў, эмоцый, стварэння вобраза ў тэксце.
- Якую ролю ў тэксце выконваюць прыметнікі? Дзеясловы?
- Назавіце сродкі і спосабы сувязі сказаў у 1-м і 2-м абзацах тэксту.
- Назавіце словы з памяншальна-ласкальным значэннем. Якая іх роля ў тэксце?

45. Прывядзіце прыклады з кніг, газет, часопісаў і іншых крыніц пяці невялікіх тэкстаў розных стыляў. Ахарактарызуйце тэксты, карыстаючыся дадаткам «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення».

Сінтаксіс і пунктуацыя

§ 6. Сінтаксіс і пунктуацыя

Сінтаксіс (ад грэч. *syntaxis* — пабудова, спалучэнне, парадак) — гэта раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца словазлучэнне і сказ: іх будова, значэнне, роля ў маўленні. Асноўныя адзінкі сінтаксісу — словазлучэнне, сказ і тэкст.

Вывучэнне сінтаксісу садзейнічае развіццю маўлення, таму што дапамагае правільна будаваць сказы, выбіраць выразныя віды словазлучэнняў і сказаў, якія найбольш адпавядаюць патрэбнаму ў дадзенай сітуацыі стылю маўлення.

Веданне будовы і значэння сінтаксічных адзінак службыць асновай для фарміравання ўмення лагічна выражаць думкі, а таксама правільна расстаўляць знакі прыпынку.

З сінтаксісам цесна звязана **пунктуацыя** — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаецца сістэма знакаў прыпынку і іх ужыванне ў пісьмовым тэксце.

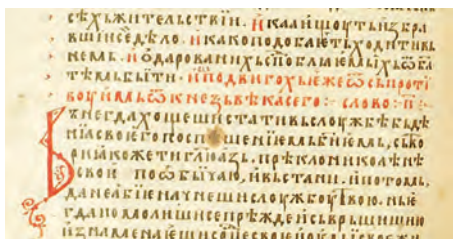
Знакі прыпынку дапамагаюць дакладна перадаць на пісьме свае думкі і пачуцці, а пры чытанні — зразумець тэкст і выразна прачытаць яго.

Паслухайце мовазнаўцу!

Сінтаксіс цесна звязаны з марфалогіяй — другой састаўной часткай граматыкі. Марфалагічная форма слова абумоўлівае яго сінтаксічную функцыю, вызначае характар адносін слова з іншымі словамі ў межах словазлучэння і сказа. Сувязь паміж сінтаксісам і марфалогіяй праяўляецца і ў тым, што часціны мовы выконваюць функцыю пэўных членаў сказа: назоўнік найчасцей ужываецца ў ролі дзейніка і дапаўнення, прыметнік — у ролі азначэння і г. д. (*Т. Трыпуціна*).

46. Прачытайце тэкст. Вусна перакажыце яго.

У старажытнасці тэксты запісвалі без прабелаў паміж словамі і сказамі, без знакаў прыпынку. Чытанне такіх запісаў было марудным і складаным. Каб палегчыць яго, трэба было перш за ўсё адзначыць межы сказаў. Так з’явілася кропка — першы і асноўны знак члянэння тэксту. На аснове кропкі паўсталі іншыя знакі: пы- тальнік і клічнік, коскі.

Тэкст без прабелаў

Увайшлі ва ўжыванне таксама дужкі, працяжнік, двукоссе. Дарэчы, працяжнік увёў Карамзін і назваў яго «рысай». Барсаў, вучань Ламаносава, называў гэты знак «маўчанка» і казаў, што яна «распачатую гаворку перапыняе альбо зусім, альбо на малы час для выражэння жэрсці*, альбо для падрыхтоўкі чытача да якога-небудзь надзвычайнага, нечаканага слова ці наступнага дзеяння. Але больш за ўсё яна служыць да падзелу асоб, якія размаўляюць, каб не мець патрэбы называць іх пры кожнай змене ў працяглай гутарцы».

М. Смятрыцкі

У пачатку сказа стала абавязковай загалоўная літара, а ў пачатку абзаца — чырвоны радок.

Да канца XVIII стагоддзя сфарміраваўся асноўны склад знакаў прыпынку, якія — ад лацінскай назвы кропкі «пунктум» — прынята называць знакамі пунктуацыі.

Знакі прыпынку раней мелі іншыя назвы: кропку з коскай называлі «полуточиём», клічнік — «удивным», двукоссе — «пресекательным», ці «отменительным», знакам і перанос — «единительным» (Паводле М. Пано́ва).

● Вызначце і паразважайце, якія з сучасных знакаў прыпынку раней так называліся і чаму: *удивный знак*, *рыса*, *знак спыняльны* і *отменительный*, *сумесны знак*, *полуточие*, *маўчанка*.

47. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып і стыль.

Знакі прыпынку і асноўныя правілы іх ужывання ўзніклі вельмі даўно, але асабліва пашырылася іх выкарыстанне пры вынаходстве^с кнігадрукавання^с і яго далейшым развіцці. Сёння нельга абысціся на пісьме ці пры друкаванні кніг без знакаў прыпынку, бо яны, падзяляючы тэкст на пэўныя часткі і словы, дапамагаюць хутчэй і лягчэй прачытаць напісаны або надрукаваны тэкст, правільна ўспрыняць, зразумець і перадаць яго іншым людзям. Важнае значэнне пунктуацыі відаць пры параўнанні сказа спачатку з апушчанымі, а потым з пастаўленымі знакамі прыпынку: *У хаце заставаўся дзед Купрыян Васілёў бацька і дзеці*. Без пастаноўкі знакаў прыпынку невядома, колькі дарослых было ў хаце — двое, тры ці чацвёрта? *У Якуба Коласа чытаем: У хаце заставаўся дзед Купрыян, Васілёў бацька і дзеці*. Сказ са знакамі прыпынку стаў зразумелым (*Паводле дапаможніка «Беларуская мова»*).

● Запішыце прыклады 2-3 сказаў, у якіх сэнс мяняецца ў залежнасці ад месца пастаноўкі знакаў прыпынку.

48. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку і падбярыце заглавак.

Чалавек згубіў коску, стаў баяцца складаных сказаў. Шукаў больш простую фразу. За нескладанымі фразамі прыйшлі нескладаныя думкі. Потым ён згубіў клічнік і пачаў размаўляць ціха, з адной інтанацыяй. Яго ўжо нішто не радавала і не абурала, ён да ўсяго ставіўся без эмоцый. Потым ён згубіў пыталынік і перастаў задаваць усякія пытанні. Ніякія падзеі не выклікалі ў яго цікавасці, дзе б яны ні адбываліся — у космасе, на Зямлі ці нават ва ўласнай кватэры. Яшчэ праз пару гадоў ён страціў двукроп'е і перастаў тлумачыць людзям свае ўчынкі. У канцы жыцця ў яго засталася толькі двукоссе. Ён не выказваў ні адной уласнай думкі, ён увесь час каго-небудзь цытаваў — так ён зусім развучыўся думаць і дайшоў да кропкі. Беражыце знакі прыпынку! (*Паводле А. Канейскага*).

● Раствлумачце асобнае і злітнае напісанне **не**, **ні** ў тэксце.

49. Прачытайце тэкст. Выпішыце назвы знакаў прыпынку. Прааналізуйце, як змяняліся іх назвы.

З гісторыі знакаў прыпынку

Сучасны раздзел «Пунктуацыя» ў даўніх навучальных кнігах і граматыках меў іншыя назвы: «О точкахъ» у «Граматыцы» Лаўрэнція Зізанія (1596); «*Прасодія строчная*», або «*Строчные препинания*» ў букварах Сімяона Полацкага (1679) і Фёдара Палікарпава (1701); «О знакахъ» у «Россійской грамматике» Міхаіла Ламаносава (1755).

Сукупнасць пунктуацыйных знакаў у рускіх навучальных выданнях атрымала сучасную дэфініцыю* *знаки препинания* толькі ў XIX ст. (працы Яўхіма Карскага і Якава Грота), а Міхаіл Ламаносаў называў іх *строчнымі знакамі* ў супрацьлегласць шырока распаўсюджаным у старажытнай мове надрадковым^{сн} знакам для абазначэння націску^м, прыдыханняў і інш.

У «Граматыцы» Лаўрэнція Зізанія агульная назва знакаў прыпынку — *точки*.

У новай беларускай мове тэрмін *знакі прыпынку* ўведзены Браніславам Тарашкевічам, а, напрыклад, у «Беларускім лемантары» (1906) фігуруе тэрміналагічнае найменне^а *застановачныя знакі*.

Назвы асобных знакаў на працягу стагоддзяў змяняліся ў залежнасці ад таго, якая прымета знака (функцыянальная, візуальная ці іншая) клалася ў аснову тэрміна (*І. Гапоненка*).

Якімі знакамі прыпынку карыстаемся мы цяпер? Падрыхтуйце паведамленне «З гісторыі знакаў прыпынку».

50. Вучоныя-лінгвісты кажуць пра наяўнасць у сучасным пісьме пунктуацыйнага алфавіта:

1) кропка (.);	7) двукоссе: лапкі (“ ”), елачкі («»);
2) двукроп’е (:);	8) пытальнік (?);
3) шматкроп’е (...);	9) клічнік (!);
4) кропка з коскай (;);	10) працяжнік (—);
5) коска (,);	11) двойны працяжнік (— —);
6) коскі (,,);	12) дужкі ( ).

● Калі, на вашу думку, з’явіліся знакі прыпынку? Тады, калі толькі з’явілася пісьменнасць?

Словазлучэнне: будова, значэнне, ужыванне

51. Прачытайце табліцу. Раскажыце, у чым адрозненне словазлучэнняў ад сказаў як сінтаксічных адзінак. Пракаменціруйце прыведзеныя прыклады. Падбярыце свае прыклады.

Крытэрыі параўнання	Словазлучэнне	Сказ
Асаблівасці будовы	<p>Наяўнасць галоўнага і залежнага слоў:</p> <p>я к о е? ш т о? ↓ × × ↓ <i>роднае слова; вымавіць гук;</i></p> <p>я к? ↓ × <i>гучна размаўляць</i></p>	<p>Наяўнасць граматычнай асновы: <i>На роднай мове <u>размаўляе</u> мой слаўны, працавіты <u>люд</u></i> (В. Шымук).</p>
Асаблівасці значэння	<p>Назвае прадметы, дзеянні, прыметы больш дакладна, чым слова: <i>слова — важнае слова; слухай — слухай прамоўцу; гаварыў — гаварыў ціха</i></p>	<p>Выражае паведамленне (інфармацыю), пытанне ці пабуджэнне да чаго-небудзь: 1. <i>Восень. На вуліцы цёмна.</i> 2. <i>Ці плачу я, ці няю?</i> 3. <i>Пакіньце мне мову маю, пакіньце жыццё мне!</i> (П. Панчанка).</p>
Прызначэнне	Для спалучэння слоў і форм слоў у сказе	З’яўляецца сродкам зносін
Інтанацыя (для вуснага маўлення)	Не мае інтанацыйнай завершанасці	Мае інтанацыйную завершанасць
Пунктуацыя (для пісьмовага маўлення)	Не мае пунктуацыйнага афармлення	Мае пунктуацыйнае афармленне

§ 7. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка

С а м а с т о й н ы я словы звязваюцца паміж сабой па пэўных правілах і ўтвараюць словазлучэнні.

Словазлучэнне — гэта спалучэнне двух і больш самастойных слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна на аснове падпарадкавальнай сувязі.

Словазлучэнне, у адрозненне ад слова, называе прадмет, прымету, дзеянне больш канкрэтна і дакладна, чым асобнае слова.

У словазлучэнні выдзяляюцца г а л о ў н а е і з а л е ж н а е словы. **Сэнсавая сувязь** слоў у словазлучэннях устанаўліваецца па пытаннях. Іх ставяць ад г а л о ў н а г а слова да з а л е ж н а г а:

ка м у?   да ка го?   як?

×   ×   ×

падарунак брату, паехаць да брата, сустрэць па-брацку.

Граматычная сувязь слоў у словазлучэннях выражаецца з дапамогай канчаткаў і прыназоўнікаў, напрыклад: *духмян* **ыя** *кветк* **і**, *пакласці на парту*.

У залежнасці ад таго, якой часцінай мовы выражана галоўнае слова, словазлучэнні дзеляцца на іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя.

У **іменных** словазлучэннях галоўнае слова выражаецца назоўнікам, прыметнікам, лічэбнікам, займеннікам: *праект дома*,

×   ×   ×

дарагі сэрцу, *пяць лыжак*, *чымсьці вострым*.

У **дзеяслоўных** словазлучэннях галоўнае слова выражаецца спрагальнымі формамі дзеяслова і яго формамі — дзеепрыметнікам і дзеепрыслоўем:

×   ×   ×

расказаць казку, *пацямнелы ад загару*, *баючыся холоду*.

слова без канчатка; паводле меркавання; у непразлазнай багне; хай выходзіць; найбольш каштоўны; будзе купацца; будзе рыхтавацца да экзамену; сорок першы; першы званок; таму што веру; з нагоды свята.

53. Прачытайце тэкст. Назавіце словазлучэнні. Выпішыце прыклады іменных і дзеяслоўных словазлучэнняў.

Буслы, буслы, ляціце дарогай прамою
 На зарослыя пальмамі берагі,
 Раскажыце, што над вялікай ракою
 Ёсць народ, што ніколі не крыўдзіў другіх.
У. Караткевіч.

● Дапішыце сказ *Услед за У. Караткевічам мы з гонарам і з пачуццём уласнай годнасці называем наш дарагі беларускі край...* . Ці ёсць у гэтым сказе складаныя словазлучэнні? Выпішыце іх.

54. Выпішыце словазлучэнні ў тры слупкі: а) іменныя; б) дзеяслоўныя; в) прыслоўныя.

Уважлівы вучань, гай за ракой, сустрэцца выпадкова, дарога дадому, сямнаццаты^а дзень, зусім спакойна, Купалава^а спадчына, нехта з прысутных, пяцёра з вас, мокры ад дажджу, далёка ад вакзала, першы ў чарзе, каманда карабля, трэці зверху, вялікі пачак^м, адчыніць дзверы, рукаў рэглан, па-ранейшаму холадна, кожны з нас, абяцаў дапамагчы, удзельнічаць у конкурсе.

55. Складзіце і запішыце 2-3 словазлучэнні на кожную схему.

1) прыметнік + назоўнік

2) дзеяслоў + назоўнік

3) лічэбнік + назоўнік

4) займеннік + прыметнік

5) дзеепрыслоўе + назоўнік

6) прыслоўе + прыслоўе

7) прыслоўе + прыслоўе

8) прыметнік + назоўнік

Паслухайце мовазнаўцу!

Кандрат Крапіва пісаў: «Непаразуменнем з’яўляецца тое, што прыназоўнік *к* ва ўсіх выпадках імкнецца замяніць прыназоўнікам *да* на той падставе, што канструкцыі з гэтымі прыназоўнікамі нібыта сінанімічныя, бо прыназоўнік *к* не ўласцівы беларускай мове. На самай жа справе гэты прыназоўнік таксама ўласцівы беларускай мове, як і *да*. Апрача таго, у пэўных выпадках кожны з гэтых прыназоўнікаў надае словазлучэнню асаблівы сэнс. Напрыклад, *спячы пірог да свята* не тое самае, што *спячы пірог к святу*. *Да свята* можна спячы ды з’есці, а *к святу* — гэта значыць, што ў свята ён павінен быць на стале. Такое ж рознае значэнне маюць тэрміны і выразы *скончыць працу к тэрміну* і *скончыць працу да тэрміну*; *галлё звисала к зямлі* і *галлё звисала да зямлі*; *прыйсці к абеду* і *прыйсці да абеду*» (І. Лепешаў).

- Выпішыце словазлучэнні са спалучэнняў, выдзеленых курсівам. Удумліва і правільна стаўце сэнсавыя і марфалагічныя пытанні.

§ 8. Граматычнае значэнне словазлучэння (азнаямленне)

56. Прачытайце табліцу. Якія граматычныя значэнні могуць выражаць словазлучэнні?

Граматычнае значэнне	Словазлучэнні
Прадмет і яго прымета	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <p>я к а я?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>я к о е?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> </div> <p><i>сырая бульба, варэнне са сліў</i></p>
Дзеянне і прадмет, з якім яно звязана	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <p>да к а г о?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>ч ы м?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> </div> <p><i>прыехаць да сябра, маляваць алоўкам</i></p>
Дзеянне і яго прымета	<div style="text-align: center;"> <p>я к?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> <p><i>размаўляць шэптам,</i></p> <div style="text-align: center;"> <p>я к?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> <p><i>вучыцца старанна</i></p>
Прымета і яе ступень	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <p>я к?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>я к?</p> <p>↓ ↓</p> <p>× ×</p> </div> </div> <p><i>вельмі смачны, надзвычай тонка</i></p>

Значэнні словазлучэнняў пераважна звязаны з іх будовай. Словазлучэнні адной будовы часцей за ўсё маюць аднолькавае а г у л ь н а е значэнне, якое з'яўляецца граматычным значэннем гэтых словазлучэнняў.

Словазлучэнні могуць выражаць розныя **граматычныя значэнні**:

а) абазначаць **прадмет і яго прымету**: прыгожая кветка, трэці дзень, мой выбар. У ролі галоўнага слова выкарыстоўваецца заўсёды назоўнік, а ў ролі залежных слоў выступаюць прыметнікі (прыемная навіна), поўныя дзеепрыметнікі (загарэлы твар), парадкавыя лічэбнікі (сёмы паверх), займеннікі (мая кніга), назоўнікі (пісьмо брата), інфінітывы (жаданне падарожніцаць), прыслоўі (размова па-беларуску);

б) дзеянне і **прадмет**, з якім яно звязана: секчы дровы, расказаць верш. Залежнымі словамі пры дзеяслове выступаюць назоўнікі (садзіць кветкі), займеннікі (дамовіцца з ім), лічэбнікі (памножыць на пяць), радзей інфінітывы (прасіць паведаміць);

в) дзеянне і **яго прымету**: друкаваць хутка, прысці пехатой. Залежнымі словамі пры дзеяслове выступаюць прыслоўі (глядзець пільна), дзеепрыслоўі (ісці спяшаючыся);

г) **прымету і яе ступень**: надзвычай цёпла, вельмі прыцягальны. У ролі галоўных слоў выступаюць прыслоўі (надта хо-

з ільну^а, дзядулеў сад — сад дзядулі, Алесін^м сшытак — сшытак Алесі.

- З трыма парамі словазлучэнняў складзіце сказы.
- Вызначце, якім членам сказа будуць залежныя словы, выражаныя склонавай формай назоўніка.
- Ці аднолькавае значэнне словазлучэнняў *тэатр лялек* — *лялечны тэатр*?

65. Утварыце словазлучэнні з галоўнымі словамі: а) *размаўляць*; б) *гаварыць*. Якімі часцінамі мовы, на вашу думку, можна развіць словазлучэнні, у якіх галоўным словам з'яўляецца дзеяслоў?

У з о р: *размаўляць (па-беларуску)* — валодаць нейкай мовай;
размаўляць (з трэнерам) — гутарыць;
гаварыць (праўду) — выказваць думкі, пачуцці;
гаварыць (рашуча) — якасная характарыстыка.

- Вызначце граматычнае значэнне словазлучэнняў.

@ 66. Складзіце і запішыце словазлучэнні са словам *дарога*. Развіце іх так, каб чытач па вашым апісанні мог уявіць сабе: а) дарогу ў лесе; б) дарогу ў аграгарадку. Пабудуйце схемы атрыманых словазлучэнняў. Прыдумайце з імі сказы. Выкарыстайце пры гэтым «Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы» Н. В. Гаўрош.

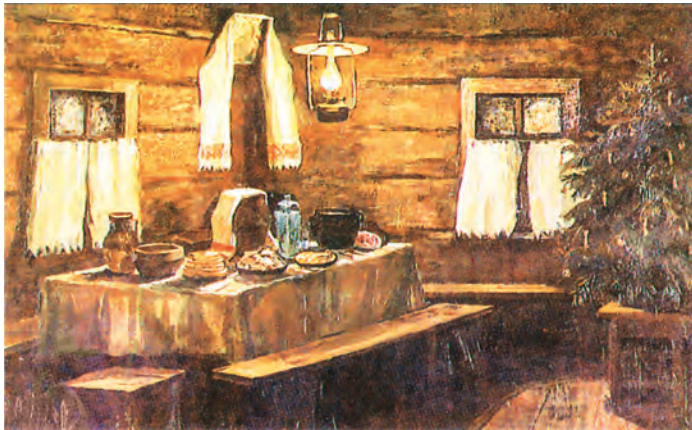
Дарога ў лесе

Дарога ў аграгарадку

67. Ахарактарызуйце адзін з прадметаў, які прадстаўлены на рэпрадукцыі «Альбуць, інтэр'ер» У. Сулкоўскага: а) па адносінах да матэрыялу, з якога ён зроблены; б) размяшчэнні яго ў прасторы; в) памеры; г) прызначэнні; д) тым, што з ім можна зрабіць, і інш.

У з о р: *гліняны кубак, кубак на палічцы, вялікі кубак, кубак для малака, наліць у кубак, разбіць кубак, кубак на памяць.*

У. Сулжойскі. Альбуць, інтэр'ер

- Утворанія словазлучэнні размяркуйце ў групы паводле значэння: а) прадмет і прымета; б) дзеянне і прымета; в) дзеянне і прадмет.

§ 9. Віды падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні: дапасаванне, кіраванне, прымыканне

Адрозніваюць тры віды падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэннях: **дапасаваанне, кіраваанне, прымыкаанне.**

Дапасаванне — такі від сувязі, пры якім залежнае слова ставіцца ў тым жа родзе, ліку і склоне, што і галоўнае: *родны кут* □ (м. р., адз. л., Н. скл.), *родная вёска* (ж. р., адз. л., Н. скл.), *роднае паселішча* (н. р., адз. л., Н. скл.), *родныя мясіны* (мн. л., Н. скл.).

У гэтым выпадку пры змяненні формы галоўнага слова змяняецца і форма залежнага слова: *родн* [ага] *кут* [а], *родн* [аму] *кут* [у]...; *родн* [ай] *вёск* [і], *родн* [ай] *вёсц* [ы]... .

Пры дапасаванні ў ролі галоўнага слова звычайна выступаюць назоўнікі, а ў ролі залежнага слова — прыметнікі (*ціхі вечар*),

я к і?

↓ ×

я к а я?

дзеепрыметнікі (*прачытаная кніга*), парадкавыя лічэбнікі (*першая сустрэча*), займеннікі (*наш клас*), назоўнікі (*рака Няміга*).

У сказе часцей дапасуюцца азначэнні:
Па небе плывуць лёгкія белыя аблачынкі.

Кіраванне — такі від сувязі, пры якім галоўнае слова патрабуе, каб залежнае слова стаяла ў пэўным ускосным склоне (з прыназоўнікам або без прыназоўніка):

да каго?   каго?   на што?

зварнуцца да сябра, віншаваць юбіляра, багаты на ідэі,

да чаго?

устойлівы да захворвання.

Пры змяненні формы галоўнага слова форма залежнага слова не змяняецца: *віншаваць* (*віншаваў, віншавалі...*) юбіляра, *устойлівы* (*устойлівая, устойлівых...*) да захворвання.

У сказе часцей кіруюцца дапаўненні:

ш т о?

ч ы м?

Вецер замятае снегам палі.

Прымыканне — такі від сувязі, пры якім залежнае нязменнае слова спалучаецца з галоўным толькі па сэнсе:

я к?

я к?

я к о е?

ісці хутка, чытаць седзячы, жаданне вучыцца.

Лінгвістычная загадка. Чаму па-рознаму (разам і праз злучок) пішуцца складаныя прыметнікі ў наступных словазлучэннях?

Бела-ружовы мрамур. Беламармуровы палац.

Складаны прыметнік пішацца разам, калі ўтвораны ад словазлучэння з падпарадкавальнай сувяззю, а праз злучок, калі ўтвораны ад раўнапраўных слоў.

70. Ад словазлучэнняў і спалучэнняў слоў утварыце і запішыце складаныя прыметнікі. Чым вызначаецца іх злітнае ці дэфіснае напісанне?

У з о р: любі́ць жыццё́ — жыццелюбівы (падпарадкаванне).

Заходняя Еўропа — ... ; непранікальны для вады — ... ; паўднёвы і заходні (напрамак) — ... ; белая грыва — ... ; дабро зычыць — ... ; сем гадоў — ... .

71. Спішыце словазлучэнні, дапісваючы патрэбныя канчаткі. Назавіце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца залежныя і галоўныя словы. Які від сувязі ў словазлучэннях? Якое граматычнае значэнне? Ад чаго залежыць выбар канчаткаў?

Сін.. Нарач, зубн.. боль, даўн.. летапіс, доўг.. цень, тонк.. вуаль, салдацк.. шынель, дубов.. дзверы, разборлів.. подпіс, малад.. гусь, залат.. медаль, дзесятков.. дроб, балюч.. мазоль, шырок... стэп, бел.. лебедзь.

72. Прачытайце словазлучэнні. Вызначце іх граматычнае значэнне і спосаб сувязі залежнага слова з галоўным. Спішыце словазлучэнні, замяняючы залежныя словы роднаснымі (аднакаранёвымі). Абазначце галоўныя словы, ад іх пастаўце пытанні да залежных. Ці змяніўся пры гэтым спосаб сувязі?

Творы Коласа, шафа для кніг, згряя^л ваўкоў, хлеб з жыта, човен дзядзькі^ф, дзед з сіваю барадою, ліст з вішні, звесткі з гісторыі, лыжкі са срэбра, адчай маці, горы Каўказа, дарога праз лес.

● Як вымаўляецца прыназоўнік **з** у выдзеленых словазлучэннях? Чаму?

@ 73. Уважліва прачытайце тэкст. Падрыхтуйцеся да яго вуснага пераказу, складзіце план. Па магчымасці праілюструйце тэарэтычныя палажэнні свайго тэксту прыкладамі, падабранымі з дапамогай даведнікаў, інтэрнэту.

Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове (у параўнанні з рускай)

У беларускай і рускай мовах аднолькавыя па значэнні словы ў некаторых выпадках маюць разыходжанні ў дапасаванні або кіруюцца рознымі склонавымі формамі.

Так, у беларускай мове лічэбнікі *два (абодва), тры, чатыры* звязваюцца з назоўнікамі дапасаваннем, а назоўнікі маюць форму назоўнага склону множнага ліку: *два вучні, абодва браты, тры дубы, чатыры сталы*. У рускай мове словы ў такіх словазлучэннях звязваюцца кіраваннем, а назоўнікі пры лічэбніках маюць форму роднага склону адзіночнага ліку: *два ученика, оба брата, три дуба, четыре стола*.

Дзеясловы са значэннем ветлівасці тыпу *дзякаваць, выбачаць, дараваць* у беларускай мове кіруюць давальным склонам: *дараваць сябру, дзякаваць настаўніку*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы патрабуюць вінавальнага склону: *благодарить учителя, простить сына*.

Дзеясловы *смяцца, жартаваць, насміхацца, кпіць* і іншыя ў беларускай мове кіруюць назоўнікамі (займеннікамі) роднага склону з прыназоўнікам *з (са)*: *жартаваць з сябра, кпіць са знаёмага*. У рускай мове такія дзеясловы кіруюць творным склонам з прыназоўнікам *над*: *шутить над другом, подтрунивать над знакомым*.

Дзеясловы *хварэць, захварэць* і прыметнік *хворы* ў беларускай мове кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам *на*: *хварэць на грип, захварэць на адзёр, хворы на ангіну*. У рускай мове назоўнікі ў такіх словазлучэннях маюць форму творнага склону без прыназоўніка: *больной гриппом, заболеть ангиной*.

Дзеясловы *ажаніць, жаніцца* ў беларускай мове ўжываюцца з назоўнікамі (займеннікамі) творнага склону з прыназоўнікам *з (са)*: *ажаніць з суседкай, жаніцца са Святланай*. У рускай мове такога тыпу словазлучэнні ўжываюцца з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женили на соседке, женился на Светлане*.

У беларускай мове пры дапамозе прыназоўніка *па* дзеясловы і назоўнікі са значэннем дзеяння кіруюць месным склонам назоўнікаў множнага ліку: *хадзіць па знаёмых сцежках, гуляць па вечарах*. У рускай мове ў такім выпадку залежнае слова стаіць у давальным склоне: *ходит по знакомым тропинкам, гуляют по вечерам*.

Дзеясловы са значэннем руху *ісці, бегчы, плыць* і волевыяўлення — *паслаць, адправіць, выправіць* пры абазначэнні мэты дзеяння ў беларускай мове ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка ці займенніка з прыназоўнікамі *па*: *паслаць па доктара, схадзіць па хлеб, пайсці па яго*.

Калі з гэтымі дзеясловамі ўжываюцца словы *грыбы, ягады* (ці іх канкрэтныя назвы), то назоўнікі маюць форму вінавальнага склону з прыназоўнікам *у*: *пайсці ў грыбы, паехаць у суніцы*.

У рускай мове пры такіх дзеясловах назоўнік і займеннік ужываюцца ў форме творнага склону з прыназоўнікам *за*: *паслаць за доктором, сходить за хлебом, пойти за ним, поехать за земляникой, пойти за грибами*.

Дзеясловы са значэннем думкі, маўлення, пачуцця тыпу *гаварыць, казаць, распытваць, разважаць, думаць, клапаціцца* спалучаюцца з назоўнікамі (займеннікамі) у форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *думаць пра будучае, разважаць пра твор, клапаціцца пра дзяцей*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі ў форме меснага склону з прыназоўнікам *о (об)*: *думать о будущем, рассуждать о произведении, заботиться о детях*.

У словазлучэннях з галоўным словам, выражаным прыметнікам ці прыслоўем у форме вышэйшай ступені параўнання, залежнае слова мае форму вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *старэйшы за бацьку, ярчэй за святло*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *старше отца, ярче света*.

У беларускай мове шмат іншых спецыфічных словазлучэнняў: *пісаць на адрас, паехаць да брата, стаяць ля (каля) акна, некалькі разоў на тыдзень, падобны да каго, загадчык аддзела, ехаць у млын, сказаць пад сакрэтам, пазбавіцца клопату, бачыць на свае вочы, шаптаць праз зубы* і інш.

74. Складзіце і запішыце словазлучэнні. Абазначце склон залежных слоў.

Смяяцца (з каго?) ..., пайсці (па што?) ..., захварэць (на што?) ..., мост (цераз што?) ..., сумка (цераз што?) ..., прайсці

(п р а з ш т о?) ..., прабівацца (п р а з ш т о?) ..., сумаваць (п а к і м?) ..., смялейшы (з а к а г о?) ..., здзекавацца (з к а г о?) ..., ісці (п а ч ы м?) ..., падобны (д а к а г о?) ..., паехаць (д а к а г о?) ... .

- Складзіце 2-3 сказы з утворанымі словазлучэннямі.

75. Прачытайце тэкст і запішыце адметныя беларускія словазлучэнні.

Беларусы хлеб рэжуць, ці крояць, атрымліваюцца **скібікі**^ф. Сала — толькі **рэжуць** і на талерку кладуць **скрылікі**.

Масла — толькі каровіна, сметанковае масла, топленое (таплёнае) масла. З расліны — алей, аліўкавы, ільняны, канапляны, праванскі, сланечнікавы.

Прыпомнім яшчэ, што бульбу ў нас **абіраюць**, а маладую, з якой лёгка^с здымаецца^с лупінка, **скрабуць**.

Не лішне, відаць, тут будзе зазначыць, што «кіпяток» мае тры адпаведнікі — **кіпень, кіпецень, вар**. Якое слова з дзяцінства вам бліжэйшае, тое і ўжывайце.

Хоць «вскипятить» па-беларуску **закіпяціць**, аднак пра ваду часцей кажуць згатаваць **вады**, пра малако — **спарыць малака**. І адпаведна — **гатаваная вада, п'яранае малако**. А «парное молоко» — па-беларуску **сырадой**^с.

Пры гатаванні ежы вам, пэўна ж, спатрэбяцца словы **прыгаршчы, жменя, шчоці, тры пальцы**, каб што ўзяць і ўкінуць у чыгун ці гаршчок — ад круп да солі.

Тым часам, заслаўшы настольнік, абрус, можна **сабраць стол** (рус. накрыць на стол). «Кушайце!» — «*Ешце!*» Або: «*Піце!*»

«Пожалуйте кушать!» — «*Просім (прашу) да стала!*» Або: «*Калі ласка, да стала!*»

Чым хата багатая, тым і рады! (Паводле А. Клышкі).

А. К. Клышка

@ Падрыхтуйце паведамленне пра беларускага празаіка, журналіста, крытыка, перакладчыка, педагога, заслужанага дзеяча культуры Рэспублікі Беларусь, аўтара беларускага «Буквара» Анатоля Канстанцінавіча Клышку.

76. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Запішыце іх.

Ничуть не удивил, шагов десять, гуляют по вечерам, заведующий библиотекой, два стола, четыре новых дома, ходит за водой, заботиться о родителях, старше всех нас, в тридцати шагах, шутит над братом, болей ангиной, жениться на однокласснице, отсутствовать по субботам, несколько раз в месяц, читать про себя, читать о себе, ухаживать за больным, сказать сквозь зубы.

77. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Ці згодны вы з аўтарам? Выпішыце адметныя беларускія словазлучэнні і вызначце спосабы сінтаксічнай сувязі.

Шара́я гадзі́на — гэта змрок увечары пасля захаду сонца, калі яшчэ не цёмна, але ўжо і не дзень. Для мяне, напрыклад, з дзяцінства гэта час, калі людзі вяртаюцца з поля, уходжваюцца каля дому, маці доіць карову. Прыбег знадворку і кот, сеў каля каровы, чакаючы свае порцыі сырадою...

У кожнай мовы, дакладней, у кожнага народа, апроч гадзіннікавага абазначэння часу, ёсць і іншы адметны падзел. Пры перакладзе на іншую мову часам нават нельга знайсці дакладны адпаведнік такому пэўнаму прамежку і часта даводзіцца рабіць апісальны пераклад.

Не знаходжу і я такога адпаведніка нашай **шарай гадзіне** ў рускай мове. Можа, «сумерки»? Але ж па-нашаму гэта змярканне, прыцемак.

У некаторых мовах побач з такімі слоўнікамі, як тлумачальныя, фразеалагічныя, сінанімічныя і іншыя, ёсць і такія, дзе апісваюцца, скажам, уся градацыя пераходу часу праз цэлы дзень — ад цёмнага да цёмнага. У такім беларускім слоўніку (давайце памарым!), пэўна, знайшліся б гэтакія словы для вызначэння часу пасля полудня: *схіліла (сышло) з поўдня, пад вечар, надвечар (бралася надвечар), на захадзе сонца, пасля захаду, на змярканні, на прыцемку, на шарай гадзіне, увечары* і г. д.

Такога слоўніка ў нас яшчэ няма, але ў вас павінны быць хоць асобныя старонкі такога вашага слоўніка, каб ваша мова была яскравая і паслухмяная, каб яна «сказала» ўсё, што вам хацелася выказаць.

Нярэдка ў нашым друку можна сустрэць і такое напісанне: **шэрая гадзіна**. Мне здаецца, карэктары тут перастараліся. Бо **шарая гадзіна** сваёй назвай напамінае не так пра шэры колер, як пра вячэрнюю пару, калі **шарэе**. Ад гэтага слова і **шарая гадзіна** (*Паводле А. Клышкі*).

78. Папрацуйце карэктарам. Запішыце выпраўлены тэкст.

Міхалка — ён быў меншы сваёй сястры — хварэў ангінай. Але хвароба прайшла, і хлопчык пачаў выходзіць на двор, гуляць у саду. А яшчэ праз некалькі дзён ён зайшоў за таварышам, і яны разам пайшлі за грыбамі. Хлопчыкі ішлі і спявалі. Далёка чуваць было песню. Сустрэў хлопчыкаў стары дзядуля і сказаў ласкава: «Дзякую вас за песню».

● Чым абумоўлены характар памылак у тэксце? Сваю думку абгрунтуйце.

79. Запішыце сказы, выбраўшы з дужак патрэбнае слова. Абзначце склон залежнага слова.

1. Мы да гэтага не (*дадумаліся, дагадаліся*).
2. Да заўвагі патрэбна (*услухацца, прыслухацца*).
3. Вось да чаго няўважлівасць (*даводзіць, прыводзіць*).
4. Пытанні на сходзе (*абгаварылі, прагаварылі*).
5. Пірагі цукрам (*абсыпалі, засыпалі*).

80. Наступныя сказы зрабіце развітымі, выкарыстаўшы залежныя словы спачатку да дзейніка, затым да выказніка. Свае сказы запішыце.

У з о р. *Адгукнулася рэха.*

Рэха — дзейнік. *Рэха* (я к о е?) *гучнае, лясное, звонкае, ...* . *Адгукнулася* — выказнік.

Лясное рэха адгукнулася.

Адгукнулася (д з е?) *недзе, збоку, удалечыні, за возерам, ...* ; (я к?) *гучна, імгненна, палахліва, ...* ; (н а ш т о?) *на голас, на песню, на гром, ...* .

Лясное рэха палахліва адгукнулася на голас.

Адгукнулася (н а ш т о?) *на голас* (я к і?) *звонкі, (ч ы й?) птушыны, (к а г о?) чалавека, ...* .

Лясное рэха палахліва адгукнулася на звонкі голас чалавека.

Выбліснула сонца. Заспяваў салавей. Паліў дождж.

§ 10. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні (азнаямленне)

Звычайна кожнае слова, якое ўваходзіць у словазлучэнне, з'яўляецца асобным членам сказа. Такія словазлучэнні з'яўляюцца **свабоднымі**. Аднак ёсць і такія словазлучэнні, у якіх словы не могуць ужывацца паасобку. У такіх словазлучэннях недастаткова аднаго слова для перадачы сэнсу: *вучні старшых класаў* (не гаворым: *вучні класаў*). Такія словазлучэнні называюцца **несвабоднымі**.

Найбольш ужывальнымі з'яўляюцца наступныя сінтаксічна несвабодныя словазлучэнні:

- з колькасным значэннем: *налавіць многа рыбы, выпіць шклянку малака*;
- са значэннем выбарнасці: *запрасіць аднаго з вучняў, робіць кожны з нас*;
- са значэннем сумеснасці: *сустракаць бацьку з сынам, прыехалі маці з дачкой*;
- са значэннем удакладнення: *дзяўчынка з блакітнымі вачыма, чалавек высокага росту, прыйсці а сёмай гадзіне*;
- састаўныя ўласныя назвы: *віднееца Мірскі замак, утворана Вялікае Княства Літоўскае*;
- з пераносным (метафарычным) значэннем: *зіхаціць люстра вады, ахапіла бура гневу*.

Сінтаксічна несвабодныя словазлучэнні з'яўляюцца адным членам сказа: *Рэдка сонца з месяцам страчаюцца* (П. Панчанка). *Браніслаў Адамавіч Тарашкевіч з'яўляецца аўтарам першай граматыкі беларускай мовы для школы*.

З а ў в а г а. Фразаалагізмы з'яўляюцца састаўной часткай словазлучэння і выконваюць ролю аднаго члена сказа:

Хтосьці крычаў на ўсё горла (= вельмі моцна).

81. Спішыце, падкрэсліваючы несвабодныя словазлучэнні як члены сказа.

1. Бацька з сынам даўно ўжо працуюць на заводзе разам (У. Мароз). 2. Насустрэч нам выйшла дзяўчынка з чорнымі

вачыма (*К. Чорны*). 3. У адным класе сядзелі дзеці вельмі рознага ўзросту (*Н. Гілевіч*). 4. Некалі на Замкавай гары ўзвышаўся велічны шматвежавы замак (*Газета «Звязда»*). 5. Гняздо бусла знаходзіцца на высокай алешыне са зрэзанай вяршальнай (*В. Вольскі*).

82. Складзіце і запішыце словазлучэнні, выбраўшы з дужак патрэбнае слова.

1. Шаўкавісты^м, шаўковы^м (*валасы, сукенка*); пясчаны, пясочны (*бераг, гадзіннік, дно*); лясны, лясісты (*мясцовасць, ягада, звер*); дробны, дробавы (*гандаль, пясок, лічэбнік*); класны, класічны, класавы (*мова, сход, барацьба, журнал, прыклад, спадчына*).

2. Абагульніць, абагуліць (*факты, гаспадаркі, жывёла*); даказаць, абгрунтаваць (*тэарэма, тэорыя*); выявіць, адкрыць (*закон, заканамернасць*); раздрабіць, раздрабніць (*корм, вугаль*).

- Назавіце від сувязі слоў у словазлучэннях і іх граматычнае значэнне.

83. Пазнаёмцеся з артыкулам «Лексічная спалучальнасць» з «Энцыклапедычнага слоўніка юнага філолага». Падрыхтуйцеся да пераказу тэксту, вызначыўшы апорныя словазлучэнні. Тэарэтычныя палажэнні можна ілюстраваць уласнымі прыкладамі.

Словы ў сказе звязаны адно з адным **граматычна і па сэнсе**. **Граматычныя сувязі** забяспечваюць граматычную правільнасць маўлення. Прыклады граматычных сувязей: дапасаванне прыметніка-азначэння да паяснёнага назоўніка ў родзе, ліку, склоне (*спелы колас — спелая вішня — спелы яблык — спелыя плады*), дзеяслоўнае кіраванне назоўнікамі (*забіваю цвік, выйшаў на вуліцу, займаліся спортам*).

Сэнсавыя сувязі забяспечваюць правільнасць выказвання па сэнсе.

Ужываючы слова ў маўленні, мы павінны дапасоўваць яго па сэнсе да іншых слоў. Гэта сэнсавое дапасаванне выражаецца ў двух тыпах славеснай спалучальнасці — **с е м а н т ы ч н а й і л е к с і ч н а й**.

Семантычная спалучальнасць слова — гэта здольнасць слова спалучацца з цэлымі класамі слоў, якія аб'ядноўваюцца агульнасцю сэнсу. Напрыклад, дзеясловы *думаць, меркаваць, радавацца, смяяцца, сумаваць* і іншыя адлюстроўваюць розны стан чалавека (гэта і ёсць адзін з семантычных класаў): *хлопчык, дзядуля, праходжы, доктар, настаўніца* і інш. Толькі ў казцы ці ў фантастычным апавяданні можна выкарыстаць выразы тыпу *Каза задумалася. Шафа засмяялася*.

Лексічная спалучальнасць слова — гэта яго здольнасць уступаць у спалучэнні не з любым словам якога-небудзь семантычнага класа, а толькі з некаторымі. Напрыклад, існуе клас слоў, аб'яднаных агульным сэнсам — '**мноства, сукупнасць**': *статак, табун, чарада, рой, касяк* і інш.

Пры неабходнасці абазначыць мноства пэўнай жывёлы мы выберам толькі адно з гэтых слоў, іншыя будуць неспалучальнымі. Кажуць: *статак кароў, табун коней, чарада птушак, рой пчол, касяк рыбы* (але не «статак рыбы», «чарада пчол», «рой коней» і інш.).

Пішуць: *здзейсніць напад, правесці агляд, даць параду*. Відавочна, дзеясловы *здзейсніць, правесці, даць* у гэтых спалучэннях маюць адну і тую ж ролю — «адзеяслоўліваюць» назоўнік, які пры неабходнасці лёгка ператварыць у дзеяслоў, роўны па сэнсе ўсяму словазлучэнню: *напасці, агледзець, параіць*. Аднак мова дакладна размяжоўвае спалучальнасць гэтых дзеясловаў (і назоўнікаў з дзеясловамі), і ні адзін чалавек, які ёю добра валодае, не скажа і не напіша «*здзейсніць параду*» ці «*выконвалі супраціўленне*».

Уражвае тая выбіральная сіла, якой надзелена моўная свядомасць чалавека, які гаворыць на роднай для яго мове: ён не памыліцца, не зблытае звароты — *страціць цярпенне і патраціць грошы*. Але якім складаным павінен быць той маўленчы апарат, які кіруе лексічнай спалучальнасцю!

Выбіральнасць мовы ў слоўных спалучэннях спараджае яе нацыянальную самабытнасць і выразнасць. Гэтыя якасці фарміруюцца вякамі, у працэсе працяглага ўжывання слова. Яны адрозніваюць адну мову ад другой і складаюць галоўную цяжкасць пры авалоданні кожнай мовай.

Парадак сінтаксічнага разбору словазлучэння

1. Выдзеліце словазлучэнне са сказа.
2. Вызначце будову словазлучэння: знайдзіце галоўнае і залежнае словы.
3. Укажыце, якімі часцінамі мовы выражаны галоўнае і залежнае словы.
4. Устаноўце від падпарадкавальнай сувязі паміж галоўным і залежным словамі.
5. Укажыце граматычнае значэнне словазлучэння. Падбярэце, калі магчыма, сінанімічныя словазлучэнні.

У з о р р а з б о р у

Пушыста ўсцілае дол густая дзераза (А. Жук).

Вусны разбор

У гэтым сказе тры словазлучэнні: *густая дзераза, пушыста ўсцілае, усцілае дол.*

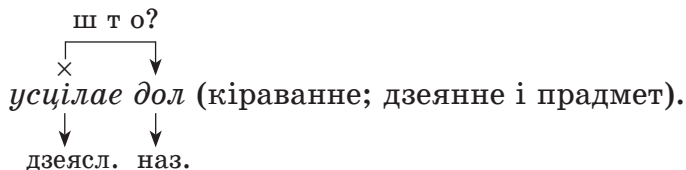
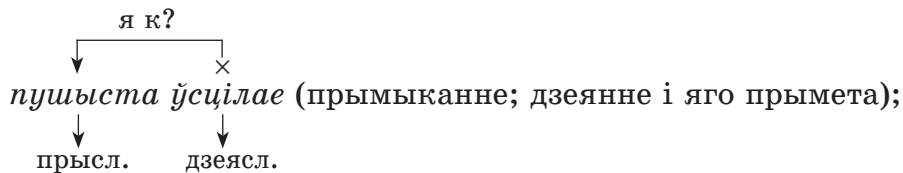
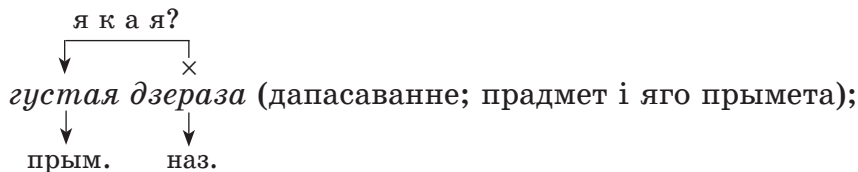
Густая дзераза. Галоўнае слова — *дзераза*, выражана назоўнікам. *Дзераза* (я к а я?) *густая*. Залежнае слова — *густая*, выражана прыметнікам, які дапасуецца да слова *дзераза* ў форме назоўнага склону, жаночага роду, адзіночнага ліку. Від падпарадкавальнай сувязі — дапасаванне. Граматычнае значэнне: прадмет і яго прымета.

Пушыста ўсцілае. Галоўнае слова — *усцілае*, выражана дзеясловам. *Усцілае* (я к?) *пушыста*. Залежнае слова — *пушыста*, выражана прыслоўем. Від падпарадкавальнай сувязі — прымыканне. Граматычнае значэнне: дзеянне і яго прымета.

Усцілае дол. Галоўнае слова — *усцілае*, выражана дзеясловам. *Усцілае* (ш т о?) *дол*. Залежнае слова — *дол*, выражана назоўнікам у форме вінавальнага склону. Від падпарадкавальнай сувязі — кіраванне. Граматычнае значэнне: дзеянне і прадмет, на які яно пераходзіць.

Пісьмовы разбор

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца словазлучэннем?
2. Пры дапамозе якіх сродкаў выражаецца граматычная сувязь слоў у словазлучэнні?
3. Чым адрозніваецца словазлучэнне ад слова і ад сказа?
4. Якія словазлучэнні з'яўляюцца: а) іменнымі; б) дзеяслоўнымі; в) прыслоўнымі?
5. Якія граматычныя значэнні могуць мець словазлучэнні?
6. Якія віды падпарадкавальнай сувязі вы ведаеце?
7. Слова якіх часцін мовы дапасуюцца да галоўнага слова? Слова якіх часцін мовы патрабуюць кіравання? Прымыкання?
8. Чым дапасаванне адрозніваецца ад кіравання?
9. У чым асаблівасць несвабодных словазлучэнняў? Чым яны адрозніваюцца ад свабодных словазлучэнняў?
10. Раскажыце пра асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

84. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Словазлучэнне: будова, значэнне, ужыванне».

Просты сказ

Двухсастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

85. Якія члены сказа складаюць яго граматычную аснову? Якія бываюць сказы па колькасці граматычных асноў? Запішыце прыклады простых і складаных сказаў і падкрэсліце ў кожным граматычную аснову.

86. Дакажыце, што наступныя выказванні з'яўляюцца сказамі. Якія прыметы сказаў яны маюць?

1. Маладзік да бярэзінкі туліцца, маладзенькія зоркі пасе.
2. І калі ж мы самімі сабою будзем крочыць узнёсла і жыць?
3. Святло ў сабе не патушы: дбай аб душы! (*М. Пазнякоў*).

§ 11. Сказ як сінтаксічная адзінка

Сказ — гэта асноўная адзінка сінтаксісу, сродак фарміравання, выражэння і паведамлення думкі, перадачы эмоцый і волевыяўлення.

Асноўнае прызначэнне сказа — паведамленне пра факты рэчаіснасці.

Сказ характарызуецца **інтанацыйнай і сэнсавай завершанасцю**. Словы ў сказе звязаны не толькі па сэнсе і інтанацыйна, але і граматычна з дапамогай канчаткаў, службовых часцін мовы, парадку слоў, паўз, якія на пісьме перадаюцца знакамі прыпынку.

Сказ мае **граматычную аснову**, якая звычайна складаецца з двух галоўных членаў — дзейніка і выказніка: *Над лозамі расцілаўся бялявы туман*. Граматычная аснова — туман расцілаўся.

Граматычная аснова можа складацца з аднаго члена сказа — дзейніка або выказніка: *Раніца*. Світае.

Па колькасці граматычных асноў сказы бываюць **простыя і складаныя**.

Простыя сказы ў сваім складзе маюць адну граматычную аснову, у іх выражаецца адна закончаная думка: *У густым алейніку заспяваў салавей* (Я. Колас). У складаным — дзве і болей: *Шумелі лясы, і крыніцы бруліся чыстай вадой* (М. Калачынскі).

Па мэце выказвання сказы дзеляцца на **а п а в я д а л ь н ы я**, **п ы т а л ь н ы я** і **п а б у д ж а л ь н ы я**.

Апавядальныя сказы змяшчаюць у сабе паведамленне пра факты з’явы, падзеі ці апісваюць іх: *Лес супакойвае, разганяе трывогу* (І. Шамякін).

Пытальныя сказы заключаюць у сабе пытанне: *Хто там жніўную песню пяе?* (П. Броўка).

Пабуджальныя сказы выражаюць пабуджэнне да выканання дзеяння (просьбу, загад, параду, запрашэнне, пажаданне): *Слава рупным рукам чалавека!* (К. Кірэенка). *Садзіце лясы!* *Садзіце лясы ва ўсе гадавіны, прыгоды, часы!* (М. Танк).

Сказы, у якіх паведамленне, пабуджэнне ці пытанне набываюць ўрачыстае ці эмацыянальнае гучанне, называюцца **клічнымі**: *І хіба можна ўстрымацца, у час касьбы не пакупацца?!* (Я. Колас). *Эх, лес! Колькі чаго давялося бачыць яму на сваім вяку!* (Я. Колас).

Каб правільна вызначыць межы сказаў, неабходна ўмець знаходзіць граматычную аснову і адрозніваць інтанацыю сказа.

87. Прачытайце наступны матэрыял. Ці зразумела тое, што напісана? Чаму? Што трэба зрабіць, каб атрымаўся тэкст? Вызначце межы сказаў. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Не забывайцеся пра абзацы: новая мікратэма запісваецца з чырвонага радка.

На Беларусі жывуць не толькі беларусы дзеці розных народаў знаходзілі тут свой прытулак і спакон веку павялося што ўсе жылі

мірна паважалі адзін аднаго разам баранілі гэту зямлю ад нападнікаў многія вёскі на нашай зямлі маюць назвы Татары або Татарскія беларускія татары змагаліся разам з беларусамі пад Грунвальдам супраць крыжакоў старажытныя кнігі нашых татараў, кітабы*, напісаны арабскімі літарамі але на беларускай мове славіліся людзі з гэтага народа як добрыя майстры працавітыя і сумленныя было такое паселішча і ў нашых мясцінах побач аддзеленыя невялікай паласой лесу стаялі дзве вёскі — беларуская і татарская жыхары іх сябравалі размаўлялі на адной мове бралі ваду з адной ракі моладзь разам ладзіла пагулянку адзінае раней не было такога каб браліся шлюбам хто звяртаецца да Бога па-рознаму (*Л. Рублеўская*).

88. Прачытайце сказы. Ахарактарызуйце іх па мэце выказвання.

1. Ці чыталі вы філасофскія казкі Алены Масла?

2. Казка «Меч у магіле, альбо Кадзіла сармацкае» раскрывае тэму патрыятызму, годнасці роду, цвёрдасці духу, адказнасці за свае ўчынкі.

3. Абавязкова прачытайце кнігу Людмілы Рублеўскай «Карона на дне віра, альбо Казкі з хутара Юстыны».

Яркая эмацыянальная афарбоўка клічных сказаў спрыяе актыўнаму выкарыстанню іх у мове мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. Гэтыя сказы характэрныя таксама і для гутарковай мовы.

89. Прачытайце тэкст. Назавіце пабуджальныя сказы, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

У аэрапорце^а, ідучы на багажны дагляд^{сп} і рэгістрацыю, Анжэла на пытанне Лізы: «Што табе пажадаць на развітанне?» — весела адказала:

— Дык ні пуху ні пер'я!

— К чорту!

— Чакай мяне... Праз год на летнія канікулы прылячу ў госці... — выгукнула^с наўздагон Анжэле Ліза (*Я. Хвалей*).

Назовіце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне і ролю ў тэксце.

90. Прачытайце тэкст. Ахарактарызуйце сказы па мэце выказвання і інтанацыі. Падрыхтуйцеся да чытання тэксту па ролях.

Здалёк ужо быў чутны тупат каня, што бег праз лес.

— Пароль?

— З надзеяй альбо насуперак надзеі!

На паляне з’явіўся малады яздок на загнаным кані, а ў самога пот каціўся па твары. Поўдзень смажыў яго спякотай. Некалькі галасоў прыязна выгукнулі:

— Калісь! Пан Калікст! Як маешся?

Але ён не меў часу на павітанні. Саскочыў з каня.

— Дзе кіраўнік? Вядзіце да яго! Хутчэй!

Па паляне паспешна ішоў, не зважаючы на ганца, стройны юнак у сіняй шапцы на залацістых валасах (*Э. Ажэшка. Пераклад А. Бутэвіча*).

● Спішыце, абазначаючы дзвюма рыскамі (//) межы вядомага і новага (сэнсавага цэнтра сказа).

● Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. У якіх членах сказа заключаецца вядомае і новае?

91. Прачытайце тэкст. Выпішыце апавядальны, пыталны, пабуджальны сказы; клічны сказ. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў канцы сказаў.

Зрада

Метро.

Падземны пераход...

Каля падсобкі нейчы кот...

Не, памыліўся, мабыць, трошкі:

Тры колеры — прыкмета кошкі...

Даўно, шмат дзён яна сядзіць

Каля прачыненых^п дзвярэй

І ўсё прыжмурана^п глядзіць

На ногі тысячаў людзей,

Нібы чакае ўсё кагосьці,

Нібы ва ўсіх, ва ўсіх пытае:

Дзе дзелася жанчына тая,

Што да ката насіла «ў госці»?

Назад, дадому ж, не занесла,

Бо дома, бачыце, так цесна,
Пусціла кошку ў пераходзе,
Дзе тлуму больш, дзе людзі ходзяць.
Сама ж як хвосцікам накрылася,
Умомант знікла, растварылася...
А кошка тоўстая сядзіць,
І на людзей глядзіць, глядзіць,
За тварамі людскімі сочыць,
Сустрэць жанчыну тую хоча,
Каб зазірнуць пытална ў вочы:
«Ну хіба ёсць мая віна,
Што скоро буду не адна?»

З дзвярэй выглядвае кабета:
— Ты плюнь, гарушка, на заразу!
Во гэткія ў раддоме зразу
Зракаюцца і сваіх дзетак.
Скарае Бог яе за гэта.
Хадзі хоць душу пажыві^т,
Дам хлеба, дам і малачка,
А як захочаш — пажыві^т,
Мо будзеш лепшай, чым дачка,
Але нікому ні мур-мур,
Што я тут днюю і начую...
Акна няма... Бетон, мармур...
Труна каменная...
Не чую,
Што ў пераходзе, хоць з гармат
Страляй ці бі ў якія званы... —
Сцягла з сябе камзол-халат,
Што быў мо некалі чырвоны,
І кошку гэткаю апраткай
Захутала, нібы дзіцятка.
Як несла — да грудзей туліла,
Шаптала штосьці ёй чуліва,
А потым і слязу пусціла:
— Выгнанніца ж і я таксама...

Не трэба дзеткам ужо мама...
А заўтра сяду я з табою
З працягнутай рукою...

П. Місько.

- Ахарактарызуйце стыль тэксту. Выпішыце апорныя словы і словазлучэнні.
- Вызначце сказ, які выражае галоўны сэнс у тэксце.
- Вызначце тэму і асноўную думку верша.

92. Падрыхтуйцеся да паведамлення на маральна-этычную тэму, выкарыстоўваючы матэрыялы вучэбнага дапаможніка з практ. 11, 87, 91, 128, 201.

§ 12. Парадак слоў у сказе

93. Лінгвістычная задача.

У працах вучняў сустрэліся такія сказы:

Сонца заслانیла воблака. Лес асвятліў агеньчык.

- Ці адразу вы зразумелі сэнс гэтых сказаў? У чым прычына часовага непаразумення?

Парадак слоў — гэта размяшчэнне членаў сказа ў моўным выказванні.

У беларускай мове кожны член сказа мае сваё пэўнае месца. Дзейнік звычайна ставіцца перад выказнікам, дапасаванае азначэнне — перад паяснёным словам, недапасаванае азначэнне — пасля паяснёнага слова, акалічнасць спосабу дзеяння — перад выказнікам, а іншыя акалічнасці і дапаўненне — пасля выказніка. Такі парадак слоў называецца **прамым**.

У маўленні прамы парадак слоў можа парушацца. Змяненне прамога парадку слоў называецца **адваротным парадкам** слоў, або **інверсіяй**.

Член сказа, які стаіць на нязвыклым месцы, атрымлівае дадатковую сэнсавую і выяўленчую нагрузку. Параўн.: *Дачка не магла так сказаць.* — *Не магла дачка так сказаць* (узмацняецца сэнсавая роля выказніка ў другім сказе).

94. Перабудуйце сказы так, каб сэнсавым цэнтрам былі розныя члены сказа. Ці мяняецца пры гэтым сэнс сказаў? Калі мяняецца, то як?

У з о р. Гэта правіла ведаюць нават першакласнікі.

Нават гэта правіла ведаюць першакласнікі.

1. Нават ён яшчэ не пачынаў сеяць. 2. Я прачытаў толькі гэты верш. 3. Гэта задача складаная нават для адзінаццацікласніка.

Прамы парадак слоў часцей уласцівы для навуковага і афіцыйнага стыляў, а адваротны парадак — для мастацкага стылю: *Прыляцела мушка дахаты, — аж у яе камарык насаты* (М. Багдановіч).

Інверсія дазваляе: 1) выдзеліць найбольш важныя па сэнсе члены сказа; 2) перадаць пытанне і ўзмацніць эмацыянальную афарбоўку маўлення. Так, у сказе *Плыве, гудзе шум гулкі, будаўнічы...* (Я. Купала) з дапамогай інверсіі ўзмацняецца сэнс галоўных членаў сказа і азначэння (параўн.: прамы парадак слоў: *Гулкі будаўнічы шум плыве, гудзе...*).

Асабліва часта інверсія сустракаецца ў паэтычным маўленні для стварэння меладычнасці, напеўнасці, рытмікі:

Нікла жыццё ў шумным лесе,
Агаляўся твар зямлі,
І ляцелі ў паднябесі
З звонкім крыкам жураўлі.

Я. Колас.

Ад парадку слоў можа залежаць сэнс выказвання (параўн.: *Лес акружае балота і Балота акружае лес*) і сінтаксічнае значэнне членаў сказа (параўн.: *Ціхі, ясны дзень* — сказ адна-састаўны (з галоўным членам сказа — дзейнікам), назыўны, развіты дапасаванымі азначэннямі. — *Дзень ціхі, ясны* — сказ двухсастаўны, неразвіты).

95. Прачытайце. Назавіце часткі складанага сказа з прамым парадкам слоў і часткі з адваротным парадкам.

Ішла над ціхім лесам поўня,
Расы чакалі верасы,

Пад вербамі ў нагрэтым чоўне
Дзяўчына мыла валасы.

Р. Барадулін.

96. Прачытайце. Прасачыце, як змяняецца сэнсавая і сінтаксічная роля слоў у залежнасці ад іх месца ў сказе? Спішыце. Падкрэсліце члены сказа.

1. «Ждановічы» — вялікі гандлёвы цэнтр. — Вялікі гандлёвы цэнтр «Ждановічы». 2. Вясло закрунула плячо. — Плячо закрунула вясло. 3. Аksamітны летні вечар. — Вечар летні, аksamітны. 4. Вёска знаходзілася за два кіламетры ад горада. — Вёска знаходзілася кіламетры за два ад горада. 5. Ранены баец вярнуўся. — Баец вярнуўся ранены.

97. Знайдзіце і выправіце памылкі, выкліканыя парушэннем парадку слоў у сказе.

1. У вялікім асартыменце на рынку ёсць біжутэрыя для жанчын замежнай вытворчасці. 2. Брат пасадзіў каліну разам з дзядулем. 3. Што гэтыя мастацкія прыёмы дапамагаюць перадаць аўтару? 4. У гэты перыяд у рэках і вадаёмах краіны лоўля рыбы забаронена ўсімі спосабамі. 5. Хлопчык азірнуўся назад і ўбачыў на галаву вышэйшага за яго крыўдзіцеля.

§ 13. Лагічны націск (азнаямленне)

98. Раскажыце, што вы ведаеце пра інтанацыю. Для ілюстрацыі прывядзіце прыклады простых апавядальных, пыталых і пабуджальных сказаў.

Лагічны націск — асобае ўзмацненне голасу на самым значным слове ці спалучэнні слоў у межах сказа (абазначым знакам **П**).

Напрыклад:

П

1) Дзядзька едзе ў Вільню.

П

2) Дзядзька едзе ў Вільню.

П

3) Дзядзька едзе ў Вільню.

У першым сказе паведамляецца, што едзе *дзядзька*, а не хто іншы; у другім — што дзядзька *едзе*, а не ідзе пехатой, у трэцім — што едзе *ў Вільню*, а не куды-небудзь у іншае месца.

Калі лагічны націск падае на слова, якое стаіць у пачатку або сярэдзіне сказа, то інтанацыя становіцца больш напружанай, а сам лагічны націск — больш моцным.

Уменне выдзяляць голасам найбольш значнае ў сказе — неабходная ўмова выразнага вуснага маўлення.

Сродкам вуснага маўлення, які служыць для перадачы сэнсу выказвання, а таксама пачуццяў і настрою моўцы, з'яўляецца **інтанацыя**.

Асноўнымі элементамі інтанацыі з'яўляюцца: п а ў з а, л а г і ч н ы н а ц і с к, м е л о д ы к а (павышэнне ↗ і паніжэнне голасу ↘): ↗ *Чалавек без дабрыні* // — ↘ *без вады калодзеж* (М. Пазнякоў).

Апавядальныя сказы характарызуюцца спакойнай апавядальнай інтанацыяй: састаў дзейніка вымаўляецца з павышэннем тону, паміж дзейнікам і выказнікам робіцца невялікая паўза, састаў выказніка вымаўляецца з паніжэннем голасу.

Напрыклад: ↗ *Лёгкі вецер / нясе пах* ↘ *спелай збажыны* (Я. Сіпакоў). ↗ *Жыццё* // — ↘ *гэта мудрасць* (Прыказка).

Пытальныя сказы характарызуюцца павышэннем тону на слове, у якім заключаецца пытанне: *Вы едзеце* ↗ *ў вёску? Вы* ↗ *едзеце ў вёску? Вы едзеце ў вёску?*

Пабуджальныя сказы, у якіх змяшчаецца загад, вымаўляюцца высокім тонам, з вялікім напружаннем: *Слухаць маю каманду! Без каманды не страляць!* (І. Шамякін). Сказы, у якіх змяшчаюцца парада, просьба або пажаданне, вымаўляюцца больш нізкім тонам, з меншым напружаннем: *Ну, а цяпер, дзеткі, ідзіце абедаль. Па абедзе збярыцеся і прынясіце свае кнігі* (Я. Колас).

99. Падрыхтуйцеся да чытання прыказкі ў адпаведнасці з паметамі, якія абазначаюць: а) паўзы; б) лагічны націск; в) інтанацыю.

П

П

П

Як ↗ «дай» // — *то* ↘ *недачувае*, // *як* ↗ «на» // — *то абедзве*

П
рукі / ↘ *працягвае* (Прыказка).

100. Па ўзоры папярэдняга практыкавання абазначце: а) паўзы; б) лагічны націск; в) інтанацыю. Прачытайце прыказкі ў адпаведнасці з паметамі.

1. Драбок^п золата можна знайсці, драбок страчанага часу — ніколі. 2. Чалавек без радзімы — што птушка без крылаў. 3. Бацькоў любі^с, старых паважай. 4. Кінь за сабою — знойдзеш^м перад сабою.

101. Вусна задайце пытанне так, каб сказ служыў адказам на яго. Словы, на якія падае лагічны націск, выдзелены.

...? Яна гэта практыкаванне выканала хутка.

...? Яна гэта практыкаванне выканала хутка.

...? Яна гэта **практыкаванне** выканала хутка.

...? Яна гэта практыкаванне **выканала** хутка.

...? Яна гэта практыкаванне выканала **хутка**.

102. Вусна апішыце сітуацыі, у якіх адзін і той жа сказ будзе вымаўляцца з розным лагічным націскам.

1. **Кацяня** прапала! 2. Кацяня **прапала**.

103. Дайце 7 варыянтаў адказу на пытанне *Мінулай восенню ваш клас праводзіў віктарыну «Люблю мой край»?*

Вымавіце іх з правільным лагічным націскам.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца сказам?
2. Чым адрозніваецца сказ ад словазлучэння?
3. Якія тыпы сказаў па мэце выказвання вы ведаеце? Як яны афармляюцца на пісьме?
4. Якія тыпы сказаў бываюць па эмацыянальнай афарбоўцы? У чым іх адметнасць?
5. Чым характарызуецца лагічны націск?
6. Якую ролю ва ўзмацненні выразнасці маўлення можа мець прамы і адваротны парадак слоў?

104. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказ. Просты сказ».

§ 14. Двухсастаўныя сказы

У кожным сказе ёсць граматычны цэнтр — граматычная аснова, ролю якой выконваюць галоўныя члены сказа — дзейнік і выказнік: *Над зямлёю распасцёрся ясны купал бяздоннага неба* (Я. Колас).

Сказы, граматычная аснова якіх складаецца з дзейніка і выказніка, называюцца **двухсастаўнымі**: *Пахне спелай антонаўкай восеньскі сад* (М. Лужанін).

Двухсастаўны сказ, які складаецца толькі з дзейніка і выказніка, называецца **неразвітым**: *Птушкі шчабечуць. Сонца прыграве.*

Двухсастаўны сказ, у склад якога, апрача дзейніка і выказніка, уваходзяць даданыя члены сказа, называецца **развітым**: *Зазірае ў вокны месячык двурогі* (Я. Колас).

Двухсастаўныя развітыя сказы маюць два саставы — састаў дзейніка і састаў выказніка.

Залежнасць паміж галоўнымі і даданымі членамі сказа можна бачыць з наступнай схемы:

105. Прачытайце тэкст. Выпішыце граматычныя асновы сказаў. Параўнайце атрыманы тэкст з зыходным. Чым яны адрозніваюцца?

Сонца яшчэ не ўзышло. Начны туман, чапляючыся за пушыстыя елкі, ціха спаўзаў на зямлю. Лес прытаіўся, заціх.

Прадчуванне^Ф незразумелай трывогі глыбока закралася ў душу лесніка. Ён выйшаў на ганак, прыслухаўся. Здалёк пачуўся ціхі, нарастаючы грукат капытоў (С. Тарасаў).

106. Прачытайце. Вызначце, якімі па будове з'яўляюцца сказы ў тэксце. Ці ёсць у ім неразвітыя сказы? Які парадак слоў у першых трох сказах?

Вечара Валера ледзь дачакаўся. Вельмі ж марудна апускалася сонца. Нарэшце яно схавалася за далёкія лясы на прыпяцкіх паплавах. Пяшчотлівы помарак* атуліў рэчышча Прыпяці. У чорнай,

як моцная кава, вадзе гуляла, гучна плёхкала рыба. Кучкамі лёталі вакол цеплахода белыя чаплі... У густой рачной цеплыні душна пахла сырým пяском, аерам, гнілымі, выкінутымі на бераг водарасцямі (А. Наварыч).

● Выразна прачытайце словазлучэнні, што змешчаны ў рамцы. Запомніце пастаноўку націску ў іх. Перабудуйце гэтыя словазлучэнні ў неразвітыя сказы. На якое месца адносна назоўнікаў неабходна паставіць прыметнікі?

*разві́ты сказ
развіта́я культура
развіты́ чалавек*

107. Прачытайце аўтарскія рэмаркі з п'есы-казкі «Усміхніся, прынцэса!» У. Ягоўдзіка. Спішыце сказы. Вызначце іх структуру і падкрэсліце граматычныя асновы.

Вартавыя бяруць з рук Музы́кі крапіву і падбягаюць да Злыд-ня, Злыдуха, Ягіні і Барабура і давай частаваць ахвотнікаў салодкага жыцця жыгучкаю. Што тут усчалося! Лямант! Гармідар! А тым часам Музыка выйшаў наперад, узяў у рукі скрыпачку, паднёс яе да пляча...

● Калі апраўдана выкарыстанне простых двухсастаўных сказаў у драматычным творы?

108. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, адказ аргументуйце. Пры неабходнасці карыстайцеся дадаткам у вучэбным дапаможніку.

Адметнасці сінтаксічнай арганізацыі прозы Фёдара Янкоўскага

Простыя сказы могуць актуалізаваць дынаміку дзеяння, экспрэсіўна характарызуючы яго. Так, у аповяданні «Пастушок» аўтар расказвае, як сусед прапанаваў падлетку пачастунак, але зрабіў гэта не зусім палюдску:

І кінуй адзін яблык. Ён апісаў над Кастуськом дугу (пера-лёт!) і мякка ўпаў на пясок. Кастусёк павярнуўся на кліч. Па-ляцеў другі яблык. Хлопец не крануўся. Сусед кінуй трэці яблык у тую секунду, калі пастушок ступіў з месца.

У пяску сярод вуліцы ляжалі тры спелыя, з чырвонымі і жоўтымі бакамі яблыкі. А Кастусёк ішоў за статкам туды, на выган. Ні разу не азірнуўся. Не глянуў набок.

Сусед пастаяў крышку, сам сабе нешта сказаў і, угнуўшыся, знік.

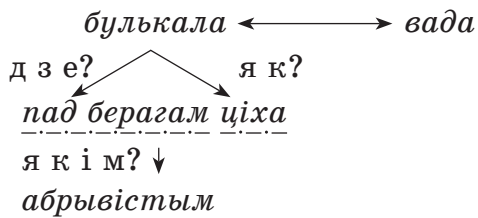
У прыведзеным урыўку з 11 сказаў — 9 простых. Яны выразна перадаюць дынамічны малюнак аповеду, падаючы змену дзеянняў у кантэксце. Узнікае амаль кінематаграфічная дакладнасць жэстаў, рухаў, што красамоўна высвечваюць характар і эмацыянальны падтэкст учынкаў. Экспрэсія дзеяння, створаная за кошт ужывання простых сказаў, якія акцэнтуюць асобна кожны рух, замяняе неабходную ў такой сітуацыі ацэнку. Выразна пададзеныя тут жэсты герояў самі па сабе акрэсліваюць зневажальную самаўпэўненасць дарослага і падкрэслена высакародную годнасць падлетка (*Л. Яўдошына*).

- Якую інфармацыю вы атрымалі з тэксту? Вызначце сказ або сказы, якія выражаюць асноўную думку ў тэксце.
- Што вам яшчэ вядома пра функцыю (ролю) простых сказаў у маўленні?

Галоўныя члены сказа

109. Спішыце сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы. У дужках укажыце, чым выражаны дзейнікі. Якое месца ў сказе звычайна займае дзейнік? Чаму? Што ён часцей за ўсё абазначае: вядомае ці новае? Пабудуйце вертыкальную схему 3-га сказа па ўзоры.

У з о р. *Пад абрывістым берагам ціха булькала вада* (наз.).

1. Рыжая восень ходзіць між сосен, дорыць каралі рабінам (*М. Аўрамчык*). 2. Шырокі шлях пралёг паміж палёў (*К. Буйло*). 3. І свеціць блізкім аганьком пад лёдам ягадка каліны (*А. Пысін*). 4. Сакавік наступае, з плеч кажух свой скідае (*М. Танк*). 5. Гасне дзень неўпрыкмет у блакіце бязмежным (*К. Камейша*).

- Чаму дзейнік і выказнік спалучаюцца рознанакіраванымі стрэлкамі, а даданыя члены — аднанакіраванымі?
- Назавіце састаў дзейніка і састаў выказніка ў кожным сказе.
- Растворыце парадак слоў у сказах.

§ 15. Дзейнік і спосабы яго выражэння

Дзейнік — галоўны член сказа, які абазначае прадмет маўлення і адказвае на пытанне **назоўнага** склону **х т о?** або **ш т о?**

Дзейнік адказвае на агульнае пытанне: **а б к і м?** (а б ч ы м?) гаворыцца ў сказе? Напрыклад: Чайка над хваляй сівой закрычала (А. Вялюгін). **А б к і м** гаворыцца ў сказе? — Аб чайцы. Чайка — дзейнік, называе прадмет маўлення.

Дзейнік можа выражацца рознымі часцінамі мовы, а таксама непадзельнымі словазлучэннямі.

Спосабы выражэння дзейніка

Спосаб выражэння	Прыклады
1. Назоўнікам, займеннікам, лічэбнікам у Н. скл.	<i>Над лугам слаўся густы <u>туман</u>. Люблю я падарожніцаў па родным краі. <u>Сем</u> не дзеліцца на два без астачы.</i>
2. Часцінамі мовы, якія ўжываюцца ў значэнні назоўніка ў Н. скл.: прыметнікам, дзеепрыменікам, прыслоўем, прыназоўнікам, злучнікам, выклічнікам	<i><u>Паляўнічы</u> сядзеў каля вогнішча. Добра <u>завучанае</u> ніколі не забудзецца. Прышло і <u>паслязайтра</u>. <u>Над</u> — прыназоўнік, а <u>ці</u> — злучнік. Аднекуль данеслася гучнае <u>«ау»</u>.</i>
3. Неазначальнай формай дзеяслова	<i><u>Займацца</u> спортам вельмі карысна.</i>
4. Фразеалагізмам	<i>Стаяла цёплае <u>бабіна лета</u>.</i>
5. Сінтаксічна несвабоднымі словазлучэннямі	<i><u>Кожны з нас</u> добра ведаў сваю справу. <u>Міхась з Алесем</u> пайшлі ў грыбы. <u>Белавежская пушча</u> знаходзіцца недалёка ад Брэста.</i>

110. Спішыце сказы, дапісваючы канчаткі слоў. Падкрэсліце дзейнікі. У дужках укажыце, чым яны выражаны.

1. Снежн.. пыл, падхоплен.. ветрам, узнімаўся над зямлёй (*Л. Дайнека*). 2. Вопытн.. хірург^М Кавалёва паспяхова зрабіла аперацыю на сэрцы. 3. На акуратна падстрыжаны куст бэзу падае густ.. цень (*І. Шамякін*). 4. Карпенка на хаду^А апранаў у рукавы салдацк.. шынель (*В. Быкаў*). 5. Але ў тую хвіліну ранены пачуў рэзк.. боль у назе (*К. Чорны*).

111. Спішыце сказы, падкрэсліце ў іх дзейнікі. Укажыце, чым яны выражаны.

1. Мільёны франтавікоў уведалі на вайне вялікае пачуццё братэрства (*В. Быкаў*). 2. Вучыцца ніколі не позна (*Прыказка*). 3. І — дзясятая літара беларускага алфавіта. 4. Павучкі плялі белае павуцінне. Яно лётала ў паветры і чаплялася за траву і галлё (*К. Чорны*). 5. На жыццёвым шляху кожнага чалавека трапляюцца свае гордзіевы вузлы (*А. Карпюк*). 6. Хутка над зялёнаю прысадай прагучыць зязюльчына «ку-ку» (*Е. Лось*).

112. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце ў кожным сказе граматычную аснову і вызначце, чым выражаны дзейнікі.

Пашчоўквае мароз па сухіх^М жэр..ках плот.. . Баяцца зварухнуцца дрэвы, каб не атрэсці са сваіх галін ні пушыначкі, ні сняжыначкі. Неўзабаве прыляцелі сн..гіры, апусціліся на яблыню, скалыхнулі галінкі, і тут жа пасыпаліся сняжынкі-пушынкі. З яблыні птушкі пырхнулі ў дзядоўнік* і ваўчкі*, што зімавалі пад плотам. Сваімі дзюбамі яны пачалі малаціць галоўкі сухога пустазелл.. . Я іду ў хату, насыпаю ў начовачкі^П проса, хлебных крошак і выношу^М ім сн..данак. Назаўтра я хуценька пабег у сад. Убачыўшы мяне, сн..гіры пырхнулі крыльцамі і паляцелі. Не паляцеў толькі той, які трапіў у клетку. Я выпусціў сн..гіра, бо ведаў: ад няволі яго гру..ка можа паблекнуць (*Паводле А. Бялёвіча*).

- Слова якіх часцін мовы часцей выконваюць ролю дзейніка? Чаму?
- Назавіце словы з памяншальна-ласкавым значэннем. Якая іх роля ў тэксце? Якім спосабам яны ўтвораны?
- Вызначце спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксце.

113. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаны дзейнік, выражаны той часцінай мовы ці спалучэннем слоў, якія ўказаны ў дужках.

1. Славяцца ... гуманнасцю спраў (*назоўнік*). 2. ... сумленна – наш абавязак (*неазначальная форма дзеяслова*). 3. ... паехалі на экскурсію ў Мірскі замак (*спалучэнне назоўніка ў Н. скл. і назоўніка ў Т. скл. з прыназоўнікам з*). 4. ... дзеліцца на шэсць без астачы (*лічэбнік*). 5. ... пытае, ... не блудзіць (*займеннік*). 6. ... у гады Вялікай Айчыннай вайны і сёння жыве з намі (*дзеепрыметнік у значэнні назоўніка*). 7. У футбол гулялі ... (*спалучэнне лічэбніка ў Н. скл. і назоўніка ў Р. скл.*).

114. Утварыце з наступнымі словамі словазлучэнні па схеме *лічэбнік + назоўнік*. Складзіце з імі сказы так, каб гэтыя словазлучэнні былі дзейнікамі. (Помніце, што не ўсе назоўнікі спалучаюцца са зборнымі лічэбнікамі.)

Двое, трое, два, дзве (дзяўчаты, кураняты, боты, вучні, шахматысты, сыны, нажніцы, жанчыны, дзеці, сяброўкі).

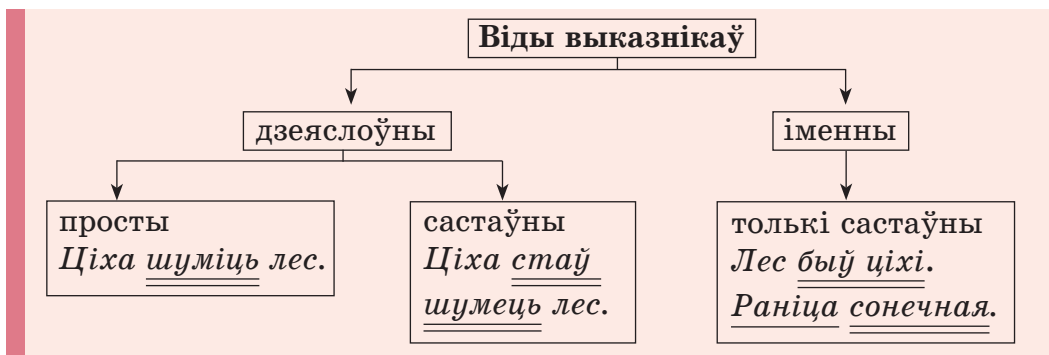
§ 16. Выказнік і спосабы яго выражэння. Просты дзеяслоўны выказнік

 Выказнік — гэта галоўны член двухсастаўнага сказа, які абазначае тое, што гаворыцца аб прадмеце маўлення (дзейніку): Расце на высокім кургане сасна (М. Танк).

Пры выражэнні дзеяння прадмета выказнік адказвае на пытанні **што робіць прадмет? што робіцца з прадметам?:** У лесе кукуе зязюля. Песня выконваецца артыстамі.

Пры выражэнні якасці, стану прадмета выказнік адказвае на пытанні **які ён? хто ён такі? што такое прадмет?:** Народ наш таленавіты. Песня — душа народа. Уладзімір Караткевіч — пісьменнік.

Віды выказнікаў паводле будовы і спосабу выражэння пакажам на схеме:

Выказнік, выражаны асабовай формай дзеяслова ў абвесным, умоўным або загадным ладзе ці інфінітывам, называецца **простым дзеяслоўным**: *Усе балотныя палянкі цвітуць агнямі журавін* (П. Глебка). *Без компаса мы не знайшлі б дарогі. Сёння мы будзем пісаць сачыненне. Няхай наша дружба мацнее. Жыць — радзіме служыць* (Прыказка).

У простым дзеяслоўным выказніку лексічнае і граматычнае значэнні выражаюцца адной дзеяслоўнай формай.

Просты дзеяслоўны выказнік спалучаецца з дзейнікам:

- у ліку і асобе, калі мае форму цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу або форму загаднага ладу: *Мы ідзём на вузкай лясной сцяжынцы* (А. Пальчэўскі). *Хай жыве і красуе мая Радзіма-маці!* (У. Караткевіч);

- у ліку (а ў адзіночным ліку — і ў родзе), калі мае форму прошлага часу абвеснага ладу або форму ўмоўнага ладу: *Загуў у хвойніку гуллівы ветрык* (Я. Брыль). *Хутчэй бы прыйшла вясна з сонечнымі вадаспадамі* (А. Пальчэўскі).

115. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падрэсліце выказнікі, вызначце іх лексічнае і граматычнае значэнні.

1. Шчасце нідзе *(не)*спыняцца ў даро..е (С. Грахоўскі). 2. Пра славу былую шуміць Белаве..ская пушча, на брацкіх магілах чырвоныя кветкі гараць (А. Звонак). 3. Аддаў^с*(бы)* я край самы райскі і дзіўны за цень ад сасны на далёкай Радзіме (П. Панчанка).

4. Раскутая песня не будзе больш плакаць (М. Танк). 5. Кожная сасна свайму бору песню спявае (Прыказка). 6. Шырокая палявая раўніна горбіцца^с (не)вялікімі ўзгоркамі, перас..каецца^с доламі і рачулкамі (І. Шамякін). 7. (Не)будзем шкадаваць мы (не/ня)пройдзеных дзён і гадоў, засохлых кветак і нязбытых мар (В. Быкаў).

116. Спішыце. Падкрэсліце галоўныя члены сказа. Запішыце ў дужках, чым выражаны простыя дзеяслоўныя выказнікі і ў чым далучаюцца да дзейнікаў.

1. У полі бязмежным^{сл} гудуць трактары, на працу заводы завуць на зары. І дзеці спяшаюцца^м ранкам у школу. Усё прыгажэе, квітнее наўкола (А. Вольскі). 2. Народы нарадзілі мову, адшліфавалі^с, як крышталі (П. Панчанка). 3. Паляцеў бы я птушкаю ў той далёкі край (А. Пальчэйскі). 4. Чалавецтва^м будзе жыць! Чалавецтва будзе дружыць! (А. Вяцінскі). 5. Хай звініць серабрыстым смехам залатога маленства пара! (П. Глебка).

- Выпішыце з 5-га сказа словазлучэнні, зрабіце іх сінтаксічны разбор.

1. У простым дзеяслоўным выказніку лексічнае значэнне можа выражацца некалькімі словамі, калі дзеяслоў мае аслабленае значэнне. Параўн.: Бацька даў параду сыну (= *параіў*). Бацька даў кнігу сыну.

2. Выказнік з'яўляецца простым, калі ён выражаны фразеалагізмам, які сваім значэннем адпавядае асобнаму слову-дзеяслову, паўторам слоў ці спалучэннямі тыпу *пайду і (ды) прынясу, вазьму і (ды) скажу*. Напрыклад: Хлопец упэўнена трымаў язык за зубамі. Чакае не дачакаецца маці сына свайго. Дзяўчынка ўзяла ды расплакалася.

117. Прачытайце. Вызначце, чым выражаны простыя дзеяслоўныя выказнікі.

1. Птушачка^{сл} ўзяла ды зляцела з галінкі. 2. Дзяўчынка чакае не дачакаецца маці з работы. 3. Сяброўка^{сл} пайшла і купіла часопіс «Маладосць»^а. 4. Мы ўзялі і пасадзілі вакол школы маладыя дрэўцы.

- У якім стылі маўлення часцей за ўсё ўжываюцца выказнікі такога тыпу?

118. Спішыце, падкрэсліце выказнікі. Дакажыце, што яны з'яўляюцца простымі дзеяслоўнымі.

1. Спіць сном вечным Бандароўна і болей не ўстане (*Я. Купала*). 2. Маці ламала рукі, лямантавала каля Васіля (*І. Мележ*). 3. Толькі не далі каню рады лекары, хворага пакінулі на чужым двары (*А. Куляшоў*). 4. Нарэшце дзед Талаш падае голас (*Я. Колас*).

● Выпішыце з фразеалагічнага слоўніка 5-6 устойлівых спалучэнняў, якія могуць ужывацца ў ролі простага дзеяслоўнага выказніка. Складзіце з імі сказы, падкрэсліце граматычныя асновы.

119. Прачытайце. Знайдзіце простыя дзеяслоўныя выказнікі, вызначце іх формы і граматычныя значэнні. Спішыце, ставячы выказнікі ў форме: а) прошлага часу; б) загаднага ладу; в) умоўнага ладу.

а) 1. З-пад пажоўклай леташняй травы і сухога лісця прабіваецца маладая зялёная траўка. 2. Скрозь гоман і напеў дрэў гучыць аднатонны стук дзятла. 3. Старыя яліны высока ўзняюць свае лапы ў бяздоннае неба;

б) 1. Ад зары да зары звоняць жаўранкі над зялёным прасторам. 2. Вы ўспамінаеце дні дзіцячых прыгод, казак і надзей. 3. Ты любіш працу і робіш усё з ахвотай;

в) 1. Хутка прыйшла вясна з сонечнымі цёплымі днямі. 2. Раскажы ты пра якую-небудзь цікавую падзею са школьнага жыцця. 3. Вы падрыхтавалі ўрокі на заўтра.

§ 17. Састаўны дзеяслоўны выказнік

Састаўны выказнік уяўляе сабой сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне.

Частка састаўнога выказніка, якая выражае яго граматычнае значэнне, называецца **дапаможнай**.

Частка састаўнога выказніка, якая выражае яго лексічнае значэнне, называецца **асноўнай**.

Па спосабе выражэння асноўнай часткі састаўнага выказніка падзяляюцца на дзевяць тыпаў: *Чалавек павінен чалавеку радасці прыносіць кожны дзень* (С. Грахоўскі) і іменныя: *Раніца выдалася сонечная, марозная* (А. Асіпенка).

120. Прачытайце сказы. У якіх сказах граматычнае і лексічнае значэнні выказніка выражаюцца адным словам (словаформай), а ў якіх — двума?

1. Музыкант <u>іграў</u> на скрыпцы.	1. Музыкант <u>пачаў іграць</u> на скрыпцы.
2. Музыкант <u>іграе</u> на скрыпцы.	2. Музыкант <u>закончыў іграць</u> на скрыпцы.
3. Музыкант <u>будзе іграць</u> на скрыпцы.	3. Музыкант <u>хацеў іграць</u> на скрыпцы.

● Якую дадатковую інфармацыю нясуць выказнікі ў сказах, запісаных справа, у параўнанні са сказамі, запісанымі злева?

Састаўным дзеяслоўным называецца выказнік, у якім лексічнае значэнне выражана інфінітывам, а граматычнае значэнне — дапаможным дзеясловам: *Нашу працу і нашых сяброў мы ўмелі любіць (У. Дубоўка). Задушэўная песня Рэчыцы можа кожнага заваражыць (П. Панчанка).*

Дапаможныя дзеясловы ў састаўным дзеяслоўным выказніку абазначаюць:

1) **пачатак, працяг, канец дзеяння** (*пачаць, стаць, працягваць, скончыць, перастаць, кінуць і інш.*): *Пачаў ліць густы дождж (І. Навуменка). Брат працягваў займацца спортам;*

2) **магчымасць ці пажаданасць дзеяння** (*магчы, хацець, марыць, старацца, дазволіць, рашыць, жадаць, спрабаваць і інш.*): *У позні вечаровы час бацька заўсёды любіў глядзець на зорнае неба (Я. Брыль). Я жадаў бы чытаць свае вершы Дзвіне і Бярозе (П. Панчанка).*

Дапаможная частка можа ўключаць кароткія прыметнікі *рад, павінен, гатоў і інш.*: *Я рад паслухаць лесу шум (З. Бядуля), а таксама словы катэгорыі стану (*трэба, нельга, можна, шкада, добра, прыемна, хараша і інш.*): Трэба вучыцца мове, трэба пашыраць свой лексікон (Н. Гілевіч). Добра хадзіць па лесе ў летнюю спёку (У. Караткевіч).*

121. Спішыце сказы. Падкрэсліце састаўныя дзеяслоўныя выказнікі. У якіх словах выражаецца граматычнае значэнне выказніка, а ў якіх — лексічнае?

1. Нават ворагі не маглі не дзівіцца мужнасці і гераізму^а абаронцаў Брэсцкай^а крэпасці (*В. Вольскі*). 2. Мяне імкнуліся прабіць сто тысяч стрэл дажджу (*П. Панчанка*). 3. Гатоў я нізка^с пакланіцца травінцы кожнай, каласку, і Нёману, і ўсім крыніцам, і нават ветраку^л (*А. Астрэйка*). 4. На ўсходзе неба пачало ружавець (*К. Чорны*).

122. Выкарыстоўваючы словы, складзіце сказы на адну з тэм («Мая будучая прафесія», «У школьнай майстэрні»), каб атрымаўся тэкст.

- 1) пачаць, спрабаваць, сабрацца;
- 2) рыхтавацца, стаць;
- 3) працягваць, застацца, закончыць;
- 4) спыніць, кінучь, узяць

123. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце выказнікі і вызначце іх від.

1. Свой радок на паперы не чакаў я спаткаць, проста^{сп} сэрца без меры захацела сп..ваць (*П. Броўка*). 2. Будуць свежым лісцем шалясцець б..розы, будзе рунь кусціцца пышна^с па в..сне (*М. Васілёк*). 3. Будучыня! Ці не для цябе нам так хораша хочацца марыць? (*Я. Скрыган*). 4. Хай шчасце красуе на свеце і вечная дружба расце (*П. Броўка*). 5. Лета ў Кур'янаўшчыне^а пачынала зацвітаць ліпавым цветам (*І. Пташнікаў*). 6. Народ павінен ведаць сваю гісторыю (*У. Караткевіч*).

§ 18. Састаўны іменны выказнік

124. Прачытайце. Назавіце простыя дзеяслоўныя выказнікі, састаўныя дзеяслоўныя выказнікі і выказнікі, у якіх граматычнае значэнне выражаецца дзеясловам-звязкай, а лексічнае значэнне — назоўнікам ці прыметнікам.

1. Гусцее малады лес. — Малады лес пачаў гусцець. — Малады лес быў густы. 2. Падае лёгкі сняжок. — Стаў падаць лёгкі сняжок. — Сняжок быў лёгкі, чысты і пушысты. 3. Рабочыя будуць метро. — Рабочыя пачалі будаваць метро. — Рабочыя сталі будаўнікамі метро.

Састаўны іменны выказнік складаецца з дапаможнай часткі і іменнай, якая з’яўляецца асноўнай. Іменная частка выражае асноўнае лексічнае значэнне, а дапаможная — граматычнае значэнне часу, ладу і дадатковыя лексічныя значэнні.

Дапаможная частка выражаецца:

1) дзеясловам-звязкай *быць*, які ў цяперашнім часе звычайна адсутнічае. Тады гавораць пра нулявую звязку: Зіма была снежная, халодная. Зіма снежная, халодная;

2) дзеясловамі-звязкамі *стаць, называцца, становіцца, з’яўляцца, лічыцца, здавацца* і інш.: З наступленнем восені ночы сталі даўжэйшыя. Туман здаваўся нерухомым і сонным (В. Вольскі).

У ролі дапаможнай часткі могуць выступаць дзеясловы руху і стану (*прыйсці, прыбегчы, вярнуцца, стаць, сядзець* і інш.): Дадому маці прыйшла ўсхваляваная. Алеся сядзела маркотная.

Састаўны іменны выказнік абазначае прымету прадмета або яго характарыстыку і адказвае на пытанні **я к і п р а д м е т? ш т о т а к о е п р а д м е т?**

З а ў в а г а. Назоўнікі ў іменнай частцы састаўнога выказніка могуць стаяць як у форме назоўнага, так і творнага склону.

Назоўнік у форме назоўнага склону звычайна выражае ўстойлівую прымету прадмета ці якасную характарыстыку: Жыццё — радасць, вялікае шчасце, бяспэчны дар (Я. Колас). У форме творнага склону назоўнікі часцей ужываюцца тады, калі абазначаюць прафесію, дзейнасць, род заняткаў. Францішак Багушэвіч быў прадвеснікам беларускага Адраджэння (У. Караткевіч).

125. Закончыце сказы, паставіўшы назоўнікі і прыметнікі ў форме назоўнага, а затым творнага склону. Ці ёсць розніца ў значэннях?

1. Якуб Колас быў (таленавіты) ... .
2. Міхаіл Андрэевіч Савіцкі быў (вядомы беларускі) ... .
3. Уладзімір Георгіевіч Мулявін быў (таленавіты беларускі) ... .

4. Міхал Клеафас Агінскі быў (дыпламат, палітычны дзеяч, таленавіты) ... .

5. Ігар Міхайлавіч Лучанок быў (вядомы) ... .

● Прачытайце словазлучэнні, што змешчаны ў рамцы. Запомніце пастаноўку націску ў іх. Письмова растлумачце іх значэнні.

іменны выказнік   імяны гадзіннік

1. Састаўны іменны выказнік — гэта ... .

2. Імяны гадзіннік — гэта ... .

126. Прачытайце табліцу. Чым можа быць выражана асноўная частка састаўнога іменнага выказніка?

Способ выражэння іменнай часткі выказніка	Прыклады
1. Назоўнікам	<i>Мая <u>краіна</u> — <u>партызанка</u>, мая <u>Радзіма</u> — <u>Беларусь</u> (М. Лужанін).</i>
2. Прыметнікам	<i><u>Лес</u> <u>быў</u> <u>густы</u>, <u>вільготны</u>.</i>
3. Лічэбнікам	<i><u>Чатыры</u> і <u>пяць</u> — <u>дзеваць</u>.</i>
4. Займеннікам	<i><u>Бацькоўскі</u> <u>дом</u> <u>цяпер</u> <u>мой</u>.</i>
5. Дзеепрыметнікам	<i><u>Тутэйшая</u> <u>прырода</u> <u>не</u> <u>кранута</u> <u>нікім</u>.</i>
6. Прыслоўем	<i><u>Сосны</u> <u>былі</u> <u>ўперамешку</u> <u>з</u> <u>елкамі</u>.</i>
7. Сінтаксічна непадзельным словазлучэннем	<i><u>Жанчына</u> <u>была</u> <u>гадоў</u> <u>пад</u> <u>сорак</u>.</i>

● Праілюструйце сваімі прыкладамі кожную пазіцыю выражэння іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка. Сказы запішыце, падкрэсліце граматычныя асновы.

127. Спішыце і абазначце граматычныя асновы сказаў. Укажыце ў дужках, чым выражана іменная частка састаўнога выказніка.

1. Белы пясок паблізу вады быў затканы^с зялёнымі верасамі (П. Броўка). 2. Інструкцыя ёсць інструкцыя, правіла ёсць правіла, і мы ім падпарадуемся^с (М. Лынькоў). 3. Брат быў старэйшы^м за мяне на адзін год і вышэйшы ростам (А. Чарнышэвіч). 4. Услед за імі палітрук ішоў трэці (І. Навуменка). 5. Зямля напаіла^ф зерне.

Зерне стала хлебам. Хлеб стаў песняй (М. Танк). 6. Мой дзед быў знатным кавалём, кавальскай справы каралём (М. Рудкоўскі). 7. Раніца выдалася марозная, празрыстая (Н. Касцючанка).

● Растлумачце значэнне прыметнікаў *старэйшы* і *старшы*. У залежнасці ад значэння прыметнікаў спалучыце іх са словамі *лейтэнант, выкладчык, сястра, класы, людзі*.

128. Прачытайце тэкст. З 2-га абзаца выпішыце двухсастаўныя сказы, абазначце ў іх граматычныя асновы і спосаб выражэння дзейніка і выказніка.

Не праходзьце міма!

Мы, на жаль, прывыклі да абьякавасці, навучыліся з ёю жыць, не заўважаць яе, як прыліплівую жавальную гумку ці фанцік на дарозе. Часта, пакуль чалавек сам не сутыкнецца з абьякавасцю іншых — калі яму было балюча і страшна, а на падмогу ніхто не прыйшоў, — ён не заўважае і няшчасці іншых.

Ёсць такі фільм «Плачу наперад». Галоўны герой, маленькі хлопчык, прыдумвае простую схему абсалютнага шчасця. Кожны чалавек дапамагае траім іншым людзям. Кожны з іх — яшчэ траім. І гэтак далей. Так, паступова, зробленае дабро вернецца да вас. І кожны дапаможа іншаму. У фільме, прынамсі*, гэта схема працавала.

У жыцці ж, пэўна, знойдуцца і такія, хто скажа: «А як доўга мне чакаць, што мне дапамогуць?», «Ці можна дапамагаць толькі знаёмым людзям?» Асабіста мне проста страшна ад думкі, што калі, крыў божа, давядзецца трапіць у бяду, усе проста пройдуць міма, сарамліва схаваўшы вочы (К. Бядуліна).

● Дакажыце, што перад вамі тэкст, які мае: 1) пачатак; 2) канец; 3) яго будова адпавядае пэўным мэтам; 4) выражае асноўную думку; 5) нясе ў сабе пэўную інфармацыю; 6) адпавядае патрабаванням звязнасці, лагічнасці, паслядоўнасці і г. д.

● Ахарактарызуйце спецыяльныя сродкі выразнасці, выкарыстаныя аўтарам у асноўнай частцы (нечаканасць у сюжэце, прыклады і інш.).

● Адкажыце на пытанні:

- 1) Для якой мэты створаны тэкст?
- 2) Якую сферу дзейнасці чалавека ён абслугоўвае?
- 3) У якой сітуацыі ён будзе ўспрымацца?
- 4) У якім стылі напісаны?

Сваю думку абгрунтуйце, прывёўшы прыклады.

● Растлумачце правапіс **не (ня), ні** ў першых двух сказах.

Перакажыце змест тэксту, дапоўніўшы яго сваімі разважаннямі пра адносіны да абьякавасці.

129. Прачытайце тэкст. Падрыхтуйцеся да яго вуснага пераказу.

З часу, калі матэматык Чарлз Доджсан (Льюіс Кэрал) выдаў кніжку пра прыгоды маленькай брытанкі Алісы, было зроблена безліч спроб перакласці яе на іншыя мовы, а таксама на мову мультфільмаў, кінастужак, мюзіклаў і камп’ютарных гульняў. Прыгадаем дыснэўскую пастаноўку 1951 года або савецкі мюзікл Яфрэма Пружанскага з дасціпнымі песнямі Уладзіміра Высоцкага (1981).

У кнігацэнтрычнай* беларускай культуры «Алісу» перакладалі ажно тройчы. Паэт Макс Шчур абеларусіў нават імя галоўнай гераіні^а: Аліса зрабілася Алесяй (а Краіна Цудаў — Дзівоснай краінай). Вера Бурлак дадала да гэтага раду імёны Гутата, Гуляля і Мармазяўра. А яшчэ ёсць пераклад віцяблянкіна Дзяніса Мускага.

«Аліса ў Краіне Цудаў», ЗША, 108 хвілін, казка, прыгоды. Рэжысёр — Цім Бёртан. У ролях: Джоні Дэй, Хэлена Бонэм-Картэр. Фільм са спецэфектамі і хэпі-эндам паводле дыснэўскага канона. Амаль. Як там усё будзе? Замест Уондэрлэнда (Дзівоснай краіны) у Бёртана — Андэрлэнд (Ніжні свет). Замест малой кэралаўскай Алісы — 19-гадовая бунтарка хутчэй з XX, чым з XIX ст., якая выступае супраць жудаснай пачвары з мячом у руках, а ў дадатак падумвае пра кар’еру дырэктара гандлёвай кампаніі. Пасярод заручын з агідным хлопцам Аліса ўцякае ў краіну сваіх, здавалася, мар. Каб вырашыць свае ўнутраныя праблемы ў гэтым свеце, у дзівоснай яго паралелі, дзяўчына змагаецца за вызваленне сяброў (*Паводле Л. Кавальчык*).

● Ці можна прачытаную вамі групу сказаў назваць тэкстам? Ці валодае яна асноўнымі прыметамі тэксту — цэласнасцю і закончанасцю, звязнасцю па сэнсе і граматычна (па будове)? Ці аб’яднаны сказы агульнай тэмай і асноўнай думкай? Высветлішы гэта, надайце свайму пераказу рысы звязнага і цэласнага тэксту пра змест кінафільма «Аліса ў Краіне Цудаў».

● Які гэта будзе пераказ — падрабязны, сціслы ці выбарачны? Чаму?

● Растворыце значэнне слоў і словазлучэнняў: *савецкі мюзікл, дыснэўская пастаноўка, фільм са спецэфектамі і хэпі-эндам, паводле дыснэўскага канона*.

● Выпішыце ўласныя імёны з тэксту. Хто напісаў кніжку пра прыгоды маленькай брытанкі Алісы і хто перакладаў тую кніжку на іншыя мовы свету? Ці ўвайшла гэта інфармацыя ў ваш пераказ? Чаму?

130. Які нядаўна прагледжаны фільм (прачытаны мастацкі твор, радыё- ці тэлеперадача) прымусіў вас задумацца аб нечым? Раскажыце пра гэта. У якасці пацвярджэння вашых думак, меркаванняў выкарыстайце коратка (сцісла) перададзены змест прагледжанага кінафільма (урыўкаў з мастацкага твора, радыё- і тэлеперадачы).

Скарыстайце «Парады па напісанні пераказу кінафільма».

§ 19. Сувязь выказніка і дзейніка, выражанага колькасна-іменным спалучэннем

Калі дзейнік у двухсастаўным сказе выражаны колькасна-іменным спалучэннем, то просты дзеяслоўны выказнік можа ўжывацца як у форме адзіночнага ліку, так і ў форме множнага.

Выказнік ставіцца ў а д з і н о ч н ы м ліку, калі:

1) дзейнік, выражаны колькасным лічэбнікам у спалучэнні з адушаўлёным назоўнікам, стаіць пасля выказніка (адваротны парадак слоў): Данамагчы ветэранам пагадзілася сямнаццаць вучняў;

2) у складзе дзейніка ёсць неадушаўлёны назоўнік ці словы *многа, мала, нямнога, столькі, шмат* і інш.: Пяць кніг ляжала на стале. Шмат людзей было выратавана з палону;

3) у складзе дзейніка ёсць словы са значэннем няпэўнай колькасці *большасць, меншасць, рад, шэраг, безліч, група, мноства, большая (меншая) частка* ў спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі: Большасць дрэў ужо вырасла. Меншая частка трактароў патрабавала рамонт;

4) у склад дзейніка ўваходзіць зборны лічэбнік, а таксама словы *дзясятк, тысяча, мільён, мільярд*: Двое чалавек сядзела на лаўцы. Тысяча камароў мітусілася ў вячэрнім наветры;

5) у складзе дзейніка ёсць словы *гадоў, месяцаў, тыдняў, дзён, гадзін, зім, вёснаў* і г. д.: Мінула пяць дзён. Хутка прайшло шэсць тыдняў.

Выказнік ставіцца ў множным ліку, калі:

1) у склад дзейніка ўваходзяць колькасныя лічэбнікі ў спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі. Пры гэтым часцей захоўваецца прамы парадак слоў: Сем вучняў з класа ўдзельнічалі ў алімпіядзе па біялогіі. Шэсць пераможцаў прывезлі граматы і прызы;

2) у склад дзейніка ўваходзяць словы некалькі, большасць у спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі: Некалькі вучняў з класа адпачывалі ў Італіі. Большасць пасажыраў ужо селі на свае месцы;

3) выказнік абазначае актыўнае дзеянне: Дзевяноста шэсць дэпутатаў прагаласавалі за прыняцце закона.

131. Спішыце сказы, падкрэсліце галоўныя члены. Абзначце канчаткі дзеясловаў-выказнікаў. Абгрунтуйце правільнасць ужывання формы дзеяслова-выказніка.

1. Многа качак плавала ў затоцы (В. Вольскі). 2. Дзед з Сымонам пад вярбою селі буру пераждаць (Я. Колас). 3. У нашым класе некалькі хлопцаў пісалі вершы (У. Лінскі). 4. З-за^а павароткі дарогі паказаліся^с два мужчыны (М. Лынькоў). 5. Са мной у атрад прыйшло^а сямёра^с хлопцаў і тры дзяўчыны (Л. Дайнека). 6. Многа людзей сабралася на плошчы Перамогі^а (В. Вітка). 7. Сто пяць дэпутатаў прагаласавалі за прыняцце пастановы.

132. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Аргументуйце выбар той ці іншай граматычнай формы выказніка.

1. Шумна (прайшл..) каля ўзлесься жніўныя два караблі (А. Астрэйка). 2. На самым беразе, ля вады, двое рабочых (абчэсвал..) свежае бяргвенне (А. Асіпенка). 3. Калі-нікалі на зямлю (спадал..) некалькі кропелек дажджу (Я. Колас). 4. Аднекуль (наляце..) мільярд матылёў (М. Лынькоў). 5. Група мужчын (прысел..) ля стога (Я. Брыль). 6. З маленства ў сэрца (запал..) нямала мудрых слоў (П. Прыходзька).

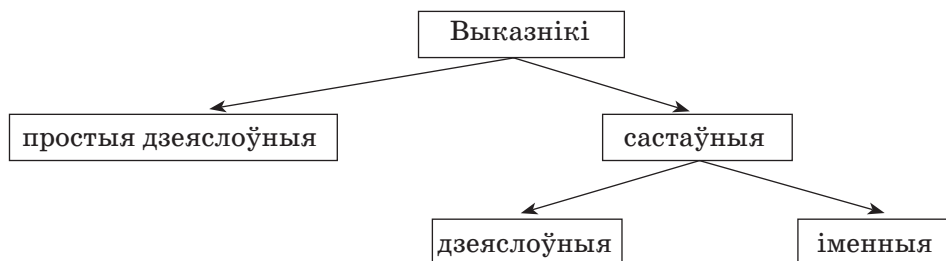
133. Складзіце і запішыце сказы са спалучэннямі слоў у ролі дзейніка. Падкрэсліце выказнікі, патлумачце правільнасць іх сувязі з дзейнікам.

Некалькі вучняў, пятнаццаць чалавек, двое рабочых, безліч зорак, шэраг задач, нехта з аднакласнікаў, большасць саджанцаў.

134. Прачытайце. Знайдзіце сказы, у якіх назіраецца парушэнне сувязі выказніка з дзейнікам. Выправіце памылкі і запішыце сказы правільна. Растворыце выбар патрэбнай граматычнай формы выказніка.

1. Прайшло яшчэ дзесяць хвілін, але аўтобуса не было. 2. Чацвёрта вучняў з класа ўдзельнічалі ў алімпіядзе па беларускай мове і літаратуры. Два вучні сталі пераможцамі. 3. Большасць дэпутатаў прагаласавала за прыняцце закона аб зменах у правілах дарожнага руху. 4. Большасць студэнтаў паралельна вучацца і працуюць. 5. У Мінску жывуць больш за два мільёны жыхароў. 6. З боку дарогі раслі некалькі кучаравых маладых бярозак.

135. Разгледзьце схему. Падбярыце са свайго любімага мастацкага твора прыклады для яе ілюстрацыі. Запішыце сказы, падкрэсліце граматычныя асновы.

● Чым адрозніваюцца простыя выказнікі ад састаўных? Колькі слоў можа ўваходзіць у састаўны выказнік? Па якой частцы вы адрозніваеце састаўны дзеяслоўны выказнік ад састаўнога іменнага?

● Складзіце сказ з найбольшай колькасцю слоў у складзе выказніка.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. З чаго складаецца граматычная аснова двухсастаўнага сказа? Што называецца дзейнікам? Выказнікам? Чаму яны называюцца галоўнымі членамі сказа?

2. Якімі часцінамі мовы і спалучэннямі слоў могуць выражацца дзейнікі?

3. Якія віды выказніка вы ведаеце? Як у кожным з выказнікаў выражаюцца граматычнае і лексічнае значэнні?

§ 20. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам з нулявой звязкай ставіцца:

1) калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне: Юравічы — паселішча вельмі старажытнае (В. Вольскі);

2) калі дзейнік і выказнік выражаны колькаснымі лічэбнікамі ў назоўным склоне ці адзін з іх выражаны назоўнікам, а другі — лічэбнікам у назоўным склоне: Тры і пяць — восем. Плошча поля — два гектары;

3) калі абодва галоўныя члены сказа выражаны інфінітывам або адзін з іх — інфінітывам, а другі — назоўнікам у назоўным склоне: Хадзіць босым па траве — загартоўваць сябе (Прыказка). Вучыцца ў народа — задача кожнага пісьменніка (К. Чорны).

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца і тады, калі пры выказніку-інфінітыве стаіць адмоўная часціца *не*: Поле араць — не рукамі махаць (Прыказка);

4) калі выказнік выражаны фразеалагізмам або сінтаксічна непадзельным словазлучэннем: Возера — рукою падаць (Я. Скрыган). А дом у суседа — дай бог кожнаму (Я. Брыль);

5) калі перад выказнікам ёсць указальныя словы *гэта, вось, значыць, гэта значыць*: Мова — гэта гісторыя народа (У. Ліпскі). Ахоўваць прыроду — значыць любіць усё жывое (У. Ягоўдзік);

6) калі выказнік выражаны ўсечанымі формамі дзеясловаў: Уладзік зараз — шмыг у дзверы (Я. Колас).

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам з нулявой звязкай **не ставіцца**:

1) калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам: Ён артыст. Мы вучні;

2) калі пры выказніку, выражаным назоўнікам, ёсць адмоўная часціца *не* або параўнальныя злучнікі *як, нібы, нібыта, быццам* і інш.: Сэрца не камень. Зімовы лес нібы казка. Госць як госць, а валакіты дасць (Прыказка);

3) калі выказнік выражаны прыметнікам, займеннікам або спалучэннем прыназоўніка з іменнымі часцінамі мовы: Дарога чыстая і гладкая. Такія вынікі экзамену. Ён тут за старшага;

4) калі паміж дзейнікам і выказнікам стаіць пабочнае слова або недапасаваны да выказніка даданы член сказа: Хлопцы, відаць, добрыя рыбакі (Я. Сіпакоў). Дзяўчаты ў нас красуні (І. Мележ);

5) калі абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне, але выказнік стаіць перад дзейнікам (адваротны парадак слоў): Адвечнае дрэва дуб (І. Шамякін). Весьлуха наша Таня.

136. Выразна прачытайце сказы, захоўваючы правільную інтанацыю: павышэнне голасу ў першай частцы сказа, паўза, у другой — паніжэнне.

1. Душа маці — вось тое роднае сонца, якое свеціць нам усё жыццё (*В. Вітка*). 2. Сымон Будны — наступнік Скарыны ў справе друкавання^{сп} кніг і пашырэння асветы сярод народных мас (*В. Вольскі*). 3. Вёска Магільна — адно з самых старажытных беларускіх паселішчаў^с (*Газета «Звязда»*). 4. Умець — за плячыма не насіць (*Прыказка*). 5. Цудоўныя спевакі лясныя жаваранкі (*І. Грамовіч*). 6. Мэта наша — праўду адстаяць, мір для людзей (*У. Лінскі*).

- Спішыце. Падкрэсліце галоўныя члены сказа, укажыце, чым яны выражаны.
- Раствлумачце пастаноўку працяжніка або яго адсутнасць у сказах.

137. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з працяжнікам паміж дзейнікам і выказнікам, абазначце ўмовы яго пастаноўкі. Чаму нельга паставіць працяжнік у 3-м сказе?

У з о р. Капірайтар (наз. у Н. скл.) — *дастаткова новая і цікавая прафесія* (наз. у Н. скл.).

Капірайтар — дастаткова новая і цікавая прафесія. Якаснае выкладанне неабходнай інфармацыі на электронных рэсурсах, уменне вытрымаць стыль і перадаць неабходную аўтарскую думку — гэта толькі палова якасцей, якімі павінен валодаць капірай-

тар. Сёння капірайтар ужо не проста высакласны журналіст. У яго дзейнасць таксама ўваходзіць ужыванне сучасных тэхналогій падрыхтоўкі тэкстаў да размяшчэння ў інтэрнэце, іх карэкціроўка ў адпаведнасці з алгарытмамі пошукавых сістэм. Іншымі словамі, капірайтар — гэта вопытны журналіст і адукаваны тэхнар. Яго мэта — даставіць якасную інфармацыю пэўнай аўдыторыі (*Часопіс «Бярозка»*).

● Назавіце запазычаныя словы. Ці ведаеце вы іх значэнне? Ці можна падабраць да іх беларускія адпаведнікі?

Якія яшчэ сучасныя прафесіі вы ведаеце? Падрыхтуйце паведамленне пра іх.

138. Спішыце сказы. Пастаўце, дзе трэба, працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам і растлумачце яго пастаноўку.

1. Мова гэта той асяродак, у якім душа чалавечая жыве не менш натуральна, чым птушка ў паветры ці ў вадзе рыба (*А. Бутэвіч*). 2. Лотас адна з самых старажытных раслін на свеце, ёй болей за сто мільёнаў^Ф гадоў (*Я. Шмярко*). 3. Іаан самы вядомы са старажытных дойлідаў. 4. Асаблівы чалавек яго бацька (*І. Навуменка*). 5. Надвор'е^а хоць з хаты не вылазь (*Я. Колас*). 6. А дзядзька раптам гоп налева (*Я. Колас*). 7. Мірна жыць шчаслівым быць (*Прыказка*).

● Знайдзіце простыя колькасныя лічэбнікі, запішыце іх разам з залежнымі словамі ў форме творнага склону.

139. Падзяліцеся на групы: лінгвісты, гісторыкі, батанікі, супрацоўнікі аддзела кадраў. На пастаўленыя пытанні дайце поўныя адказы і запішыце іх па ўзоры.

У з о р. *Хто такі аграном? — Аграном — гэта арганізатар сельскагаспадарчай вытворчасці.*

I. 1. Што такое дэфіс? 2. Што такое працяжнік? 3. Што такое граматычная аснова? 4. Што такое фразеалагізм? 5. Што такое прыказка?

II. 1. Што такое прафесія? 2. Хто такія супрацоўнікі ІТ-сферы? 3. Хто такі дызайнер? 4. Хто такі ветэрынар? 5. Хто такі менеджар?

III. 1. Што такое садавіна? 2. Што такое гародніна? 3. Што такое кавун? 4. Што такое гарбуз? 5. Хто такі юннат?

IV. 1. Хто такі Ігнат Дамейка? 2. Хто такі Лазар Богша? 3. Хто такі Сімяон Полацкі? 4. Хто такая Ефрасіння Полацкая? 5. Хто такі Францыск Скарына?

- Раствлумачце напісанне выдзеленых слоў.
- Вызначце спосаб утварэння слова юннат.

140. Спішыце сказы, ставячы, дзе трэба, працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам і запісваючы ўмову яго пастаноўкі ці адсутнасці.

У з о р. Два і два — чатыры (ліч. — ліч.).

1. Дзеці радасць і прыгажосць усіх народаў свету (*Я. Брыль*).
 2. Вочы маці вечнасці акно (*Л. Галубовіч*). 3. Адлегласць не перашкода для сяброў (*Я. Брыль*). 4. Імкнуцца наперад вось мэта жыцця (*Я. Колас*). 5. Сінія вочкі што васілечкі. 6. Мая мара сустрэцца з табою (*Я. Брыль*). 7. Найлепшы для чалавека лекар лес (*Я. Сіпакоў*).

141. Прачытайце табліцу. На аснове табліцы, узнаўляючы пропускі, падрыхтуйце вучэбнае паведамленне. Кожную пазіцыю праілюструйце сваімі прыкладамі.

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Працяжнік ставіцца	Працяжнік не ставіцца
1) <u>наз.</u> + <u>наз.</u>	1) <u>наз.</u> + <u>не наз.</u>
2) <u>...</u> + <u>інф.</u>	2) <u>наз.</u> + <u>як (нібы) ...</u>
3) <u>наз.</u> + <u>інф.</u>	3) <u>займ.</u> + <u>наз.</u>
4) <u>інф.</u> + <u>...</u>	4) <u>...</u> + пабочн. сл. <u>...</u>
5) <u>ліч.</u> + <u>...</u>	5) <u>...</u> + дад. чл. ск. <u>...</u>
6) <u>...</u> + <u>ліч.</u>	6) <u>наз.</u> + <u>наз.</u>
7) <u>наз.</u> + гэта <u>...</u>	
8) <u>інф.</u> + гэта значыць <u>...</u>	
9) <u>...</u> + <u>фразеалагізм</u>	

 142. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Двухсастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне. Галоўныя члены сказа».

Даданыя члены сказа

143. Прачытайце сказ. Вызначце ў ім граматычную аснову. Пабудуйце вертыкальную схему сказа. (Гл. схему на с. 77.)

Я з дзяцінства марыла аб прафесіі ўрача.

- Якія члены сказа называюцца даданымі? Якія даданыя члены ёсць у гэтым сказе?
- Выдзеліце з гэтага сказа словазлучэнні. Запішыце іх, паставіўшы галоўныя словы ў пачатковай форме. Пабудуйце схемы словазлучэнняў.
- Што агульнае ў словазлучэннях і даданых членаў сказа? Як змяніліся словазлучэнні ў складзе сказа?

Даданыя члены сказа паясняюць, удакладняюць галоўныя або даданыя члены. Па сваіх граматычных значэннях яны падзяляюцца на **азначэнні**, **дапаўненні** і **акалічныя сці**. Гэтыя значэнні распазнаюцца па пытаннях. Напрыклад, у сказе *Шарцяныя рукавіцы добра грэюць рукі* выдзяляюцца наступныя даданыя члены: 1) (*рукавіцы* як і я?) *шарцяныя* — азначэнне; 2) (*грэюць* што?) *рукі* — дапаўненне; 3) (*грэюць* як?) *добра* — акалічнасць.

Пашырэнне граматычнай асновы сказа даданымі членамі звычайна адбываецца па наступнай схеме: азначэнне адносіцца да дзейніка (гэта састаў дзейніка), а дапаўненне і акалічнасць — да выказніка (састаў выказніка). (Гл. схему на с. 75.)

§ 21. Азначэнне

Азначэнне — гэта даданы член сказа, які абазначае прымету прадмета, яго якасць, уласцівасць і адказвае на пытанні **які?** **чы?**: *Першае пажойклае лісце ападала з лінавых прысад* (Т. Хадкевіч). *Нотка дакору і строгасці пачулася ў бабчыным голасе* (Я. Колас). *На сінія травы, на сосны густыя павольна спускаўся жнівеньскі вечар* (П. Панчанка).

У залежнасці ад спосабу выражэння азначэнні падзяляюцца на да п а с а в а н ы я і н е д а п а с а в а н ы я.

Дапасаваныя азначэнні выражаюцца прыметнікамі, займеннікамі, дзеепрыметнікамі, лічэбнікамі і дапасуюцца да паяснёнага слова (часцей назоўніка) у родзе, ліку і склоне: *Звоніць аб камень* (я к і?) сталёвы нарог (П. Трус). (Ч ы й?) Чыйсьці голас пачуўся на вуліцы (Ц. Гартны). *Схіляецца долу* (я к о е?) даспелае жыта (К. Буйло). (Я к у ю?) Другую ноч байцы не спалі (В. Быкаў).

Дапасаваныя азначэнні звычайна стаяць перад паяснёным словам і звязваюцца з ім спосабам дапасавання.

144. Спішыце. Падкрэсліце граматычныя асновы і дапасаваныя азначэнні, укажыце, якой часцінай мовы яны выражаны.

1. Ніякае багацце людзей не бывае даражэйшым^М за іх родную мову (*Я. Колас*). 2. На зязюлін выклік тэлеграму дзяцел адбівае на кары (*М. Аўрамчык*). 3. Мітусліва праляцелі спалоханыя^С качкі (*В. Вольскі*). 4. На вялізным^{СЛ} дубе стаяў на адной назе задуменны^С бусел (*М. Лынькоў*). 5. Цераз вуліцу іхняя хата стаяла (*В. Быкаў*). 6. Ад пушчы хмары гналі нас у другую вёску (*Я. Брыль*).

145. Спішыце, дапасуючы ўзятая ў дужкі азначэнні да паяснёных слоў. Укажыце лік, род і склон дапасаваных азначэнняў.

1. Дзядоў і прадзедаў (*знаёмы*) сляды вядуць сыноў і праўнукаў^{СЛ} заўжды да (*родны любімы*) парога (*М. Хведаровіч*). 2. У (*бледны празрысты*) пазалоце ззялі вершаліны (*стромкі*) хвой і (*вячысты*) дубоў (*М. Лынькоў*). 3. (*Вільготны*) зямля і (*начны*) цішыня даносілі (*разнастайны*) гукі (*нейгамонны*) жыцця (*Я. Колас*). 4. (*Высокі і цёмны*) лес сцяной абступае возера. (*Свежы і вільготны*) паветра насычана (*гаркаваты*^М) пахам лазы і (*балотны*^М) зёлак (*В. Вольскі*). 5. Сумленнасць — гэта (*вечны*) навука (*старанны*) прымножання дабра (*А. Бачыла*). 6. Без (*чалавечы і бусліны*) вернасці няма ні дабрыні, ні хараства (*П. Панчанка*).

146. Спішыце, устаўце замест пытанняў дапасаванья азначэнні, якія падыходзяць па сэнсе.

1. Я ўважліва слухаў (якія? чые?) аповяданні^м і казкі^м.
2. (Якія?) бярозы і (якія?) дубы растуць у (чыіх?) лясах. 3. (Якія?) песні любіць (якая?) моладзь. 4. Надышла^а (якая? якая?) раніца. (Якое?) сонца асвятліла (які?) прастор (якога?) возера і (якіх?) рэк. Верхавіны дрэў нібы загараліся (якім?) полымем. 5. (Які?) будынак узвышаўся^с над самай вадой. Яго (які?) водблеск^{сл} адбіваўся ў (якой?) гладзі.

147. Прачытайце. У якіх сказах прыметнікі і парадкавыя лічэбнікі з'яўляюцца азначэннямі, а ў якіх — уваходзяць у іменную частку выказніка? Спішыце, падкрэсліце галоўныя члены сказа і азначэнні.

1. Вострых кос восем^а штук леснікова хавае застрэшша (А. Куляшоў). 2. Наш рэйс быў другі (У. Караткевіч). 3. Першыя зоры ўжо замігцелі ў бяздонным^с небе (Я. Сіпакоў). 4. На дне пясочак жоўты, чысты, вадой загладжаны^с, зярністы (Я. Колас). 5. Лес стаяў ціхі і задумены (М. Лынькоў). 6. Голас у маці быў мяккі, плавучы, добры (К. Чорны).

148. Прачытайце тэкст, вызначце стыль і тып маўлення. Устаноўце спосаб сувязі сказаў у тэксце. Спішыце. Падкрэсліце азначэнні. Якая іх роля ў тэксце?

Дзень назаўтра^{сл} выдаўся ясны і пагодлівы. Невялічкі марозік за ноч накрыў інеем апаўшыя^м лісты. Але іней знік, як толькі ўзнялося сонца. Халоднае паветра было празрыстым, як крышталё. І кляновыя лісты, адрываючыся^с ад галін, круціліся ў паветры. На блакітным небе не відаць ніводнай хмурынкі, і ад гэтага неба здавалася неабсяжным, бяскрайнім^{сл}. Такім прыгожым неба бывае толькі ўвосень^м (У. Краўчанка).

Недапасаваныя азначэнні звязваюцца з паяснёным словам спосабам кіравання або прымыкання: *Сшыткі (чые?) вучняў ляжалі на сталае. Нечаканае запрашэнне (якое?) зайсці да яго мяне вельмі здзівіла.*

Недапасаваныя азначэнні выражаюць прымету не прама, непасрэдна, а праз адносіны да іншых прадметаў. Таму яны маюць дадатковыя дапаўняльныя і акалічнасныя значэнні: *Спевы* (ч ы е? к а г о?) птушак напоўнілі гай (М. Паслядовіч). *Ліпы* (д з е? я к і я?) на плошчы ўсыпаны жоўтым цветам (У. Ягоўдзік).

Недапасаваныя азначэнні багацейшыя за дапасаваныя сваім значэннем, паколькі яны могуць сумяшчаць значэнне азначэння са значэннем дапаўнення і акалічнасці: *Дрэвы* (я к і я? д з е?) у садзе стаяць нерухомыя і велічныя. *Сустрэча* (я к а я? з к і м?) з сябрамі аббудзеца ў нядзелю.

Спосабы выражэння недапасаваных азначэнняў

Часціна мовы	Прыклады	Від сувязі
1. Назоўнік ва ўскосным склоне: а) без прыназоўніка; б) з прыназоўнікам	<i>Я ўважліва <u>слухаў</u></i> <i>апавяданні <u>дзеда</u>.</i> <i>Летнія <u>навальніцы</u></i> <i>з <u>громам не бываюць</u></i> <i><u>зацяжnymi</u>.</i>	<i>апавяданні</i> (ч <u>ы</u> е?) <i>дзеда</i> (кіраванне); <i>навальніцы</i> (я <u>к</u> і <u>я</u> ?) <i>з <u>громам</u></i> (кіраванне)
2. Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова)	<i>Здольнасць <u>разважаць</u></i> <i>хутка <u>вярнулася да</u></i> <i>хлопца.</i>	<i>здольнасць</i> (я <u>к</u> а <u>я</u> ?) <i>разважаць</i> (прымыканне)
3. Прыслоўе	<i>Дарога <u>дадому была</u></i> <i><u>цяжэйшай</u>.</i>	<i>дарога</i> (я <u>к</u> а <u>я</u> ?) <i>дадому</i> (прымыканне)
4. Дзеепрыслоўе	<i>Чытанне <u>лежачы</u></i> <i><u>шкодзіць здароўю</u>.</i>	<i>чытанне</i> (я <u>к</u> о <u>е</u> ?) <i>лежачы</i> (прымыканне)
5. Прыналежныя займеннікі <i>яго, яе, іх</i>	<i>Адказы <u>яго заўсёды былі</u></i> <i><u>змястоўnymi</u>.</i>	<i>адказы</i> (ч <u>ы</u> е?) <i>яго</i> (кіраванне)

Часціна мовы	Прыклады	Від сувязі
6. Нескланяльны прыметнік	<i>Мова <u>хіндзі</u> цяжкая для вывучэння.</i>	<i>мова (я к а я?) <u>хіндзі</u> (прымыканне)</i>
7. Сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне ці спалучэнне слоў	<i>Палёт <u>Мінск — Масква</u> праходзіў на вышыні <u>6 кіламетраў</u>.</i>	<i>палёт (я к і?) <u>Мінск — Масква</u> (прымыканне); на вышыні (я к о й?) <u>6 кіламетраў</u> (прымыканне)</i>

149. Спішыце сказы. Ад паяснёнага слова пастаўце пытанне да азначэння. У дужках пазначце, дапасаваным ці недапасаваным яно з’яўляецца, чым выражана.

У з о р. *Мне кожны колас (я к і?) Прыдняпроўя (недап., наз.) жадае (я к о г а?) добрага (дап., прым.) здароўя (А. Пысін).*

1. З гушчару выйшаў чалавек з кошычкам у руках (А. Якімовіч).
2. Яго ўвагу займаў то каранасты дуб пры дарозе, то палянка^с бяроз (П. Пестрак).
3. За дарогу дамоў, за дарогу да маці шчаслівейшай няма дарогі (У. Нядзведскі).
4. Вясна вядзе на луг і нараджае жаданне гарэзліва^с весяліцца, бегаць і скакаць (І. Шамякін).
5. Прыглушаны шэпт змяніўся размовай уголас (П. Галавач).
6. У жоўтых кажухках вавёркі спрытна скачуць (П. Панчанка).

150. Замяніце дапасаваныя азначэнні недапасаванымі. Складзіце і запішыце сказы з атрыманымі словазлучэннямі. Якія з гэтых азначэнняў выражаюць больш дакладную прымету? У тэкстах якіх стыляў маўлення яны будуць больш да месца?

Дзіцячы гоман, крынічная вада, пяцігадовы хлопчык, ластаўчына гняздо, **Купалавы** творы, **Коласаўская** прэмія, беларуская зямля, леснікова хата, скарынаўскія выданні, **Скарынаўскія** чытанні, **Шырмава** капэла.

- Раствумацце напісанне вялікай літары ў выдзеленых словазлучэннях.

151. Спішыце, замяняючы недапасаваныя азначэнні дапасаванымі. Складзіце з імі сказы.

Вяршыні гор, кроплі дажджу, творы Мележа, твар маці, сачыненні вучняў, мэбля з дубу, спевы салаўя, змрок ночы, ноч без сну, зямля Беларусі.

152. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак. Вызначце стыль і тып тэксту. Знайдзіце мастацкія азначэнні. З якой мэтай яны ўведзены ў гэта апісанне?

Спішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце прыметнікі-азначэнні і прыметнікі-выказнікі.

Ах, гэтая мележаўская ўсмешка!

Прыязная, іранічная, загадкавая, сарамлівая, кплівая^п, цёп-лая, хітраватая, задумлівая і шматзначная, але заўсёды чалавечная, неабразлівая.

Такой усмешкі ні ў кога не было — адразу і так многа тонаў, паўтонаў, адценняў^ф, як у той вясёлцы, што летнім днём перакідаецца^а цераз ціхую, задумную Прыпяць.

Усмешка водбліск душы. Пустая душа — пустая ўсмешка. У Мележа ўсмешка была таленавітая, шчырая. Яна сагравала прыязнасцю і тады, калі азмрочвалася самотай, а бывала і так, што абодва пачуцці адразу афарбоўвалі яе — твар іскрыўся шчаснасцю, у вачах таілася туга.

Смех разрадка. Ён адключае чалавека хоць на імгненне ад напружанай працы мозга. Ды нават і тады, калі Мележ смяўся ад усяе душы, з яго твару^а — во дзіва! — не знікала **напружанасць думкі** (А. Асіпенка).

● Зрабіце сінтаксічны разбор выдзеленых словазлучэнняў.

Апішыце ўсмешку (на выбар) аднаго са сваіх родных ці сябра (сяброўкі). Выкарыстайце пры гэтым мастацкія азначэнні.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Які член сказа называецца азначэннем?
2. Якімі бываюць азначэнні ў залежнасці ад спосабу выражэння?
3. Чым могуць выражацца дапасаваныя азначэнні? Праілюструйце адказ прыкладамі.
4. Якім відам сувязі звязаны дапасаваныя азначэнні з паяснёным словам?
5. Чым могуць выражацца недапасаваныя азначэнні? Праілюструйце адказ прыкладамі.
6. Якімі відамі сувязі звязаны недапасаваныя азначэнні з паяснёным словам?
7. Як выражаюць прымету недапасаваныя азначэнні?
8. Чаму значэнне недапасаваных азначэнняў багацейшае за значэнне дапасаваных? Праілюструйце адказ прыкладамі.
9. Якая роля азначэнняў у тэксце?

§ 22. Прыдатак як разнавіднасць азначэння

Прыдатак — гэта азначэнне, выражанае назоўнікам і дапасаванае да паяснёнага слова звычайна ў склоне.

Прыдатак характарызуе прадмет і дае яму другую назву: *І плыве, плыве імкліва светлы Нёман-чарадзей* (Я. Пушча). (*Чарадзей* — д а п а с а в а н ы прыдатак; сваімі граматычнымі формамі супадае з паяснёным словам у адзіночным ліку, мужчынскім родзе і назоўным склоне.)

Прыдатак, які з'яўляецца ўласнай назвай, іншы раз можа не супадаць з паяснёным словам у родзе (*возера Свіцязь*), ліку (*горад Баранавічы*) і склоне (*выпісваем газету «Звязда»*). Такого тыпу прыдаткі з'яўляюцца н е д а п а с а в а н ы м і, паколькі паяснёныя словы і прыдаткі выражаны рознымі граматычнымі формамі.

Прыдатак можа абазначаць прымету прадмета (*зязюля-непасада*), ступень роднасці (*сястра Жанна*), нацыянальнасць (*воін-беларус*), прафесію (*мужчына-ўрач*), называць уласнае імя неадушаўлёных прадметаў (*возера Нарач*), узрост (*хлопец-юнак*).

Прыдаткамі з'яўляюцца аднаслоўныя і неаднаслоўныя назвы кніг, газет, часопісаў, фільмаў, карцін, прадпрыемстваў, фірм і г. д. Усе гэтыя прыдаткі захоўваюць форму назоўнага склона, пішучца з вялікай літары і бяруцца ў двукоссе: *у часопісе «Полымя», выступілі з танцам «Лявоніха», на фабрыцы «Слодыч», пры вытворчым аб'яднанні «Прамень».*

Пры спалучэнні агульнага назоўніка з уласным іменем (прозвішчам) чалавека прыдаткам з'яўляецца назоўнік агульны: *прафесар Л. І. Бурак, дзед Талаш*. У іншых спалучэннях агульнага назоўніка з уласным прыдаткам з'яўляецца ўласны назоўнік: *горад Брэст, рака Сож*.

З а ў в а г а. У мове сустракаюцца назоўнікі-сінонімы, якія выступаюць як адзін член сказа і прыдаткамі не з'яўляюцца: *Бягуць у даль шляхі-дарогі* (К. Кірэенка). *Самых дарагіх гасцей у нас сустракаюць хлебам-соллю* (У. Караткевіч).

153. Спішыце сказы. Падкрэсліце прыдаткі хвалістай лініяй. Укажыце, што яны абазначаюць і ў чым дапасуюцца да паяснёных назоўнікаў. Раскажыце, як вы адрознівалі прыдаткі ад паяснёных слоў.

1. Над яблыняй-лясушкай уецца матылёк, а птушкі-весьялушкі схаваліся ў цянёк (*М. Калачынскі*). 2. Спевам-гоманам і званам поўніцца ўвесь луг (*Я. Колас*). 3. Дзе арэшнік развесіў гронкі вочак-арэшкаў, заблудзілася ў лесе зялёнае рэха (*К. Кірэенка*). 4. Рупны Мінск-гаспадар працай славіцца плённай (*Р. Барадулін*). 5. Выдатная праца настаўніка Васіля Сухамлінскага «Сэрца аддаю дзецям» — гэта сапраўды яго песня песеньⁿ (*В. Вітка*). 6. Нясе свае воды ў Балтыйскае мора рака Заходняя Дзвіна (*Газета «Звязда»*).

154. Падбярыце да кожнага назоўніка прыдатак. Падкрэсліце яго як член сказа.

У з о р. Горад-герой, рака Вілія.

Вучань, юнак, дзяўчына, студэнт, жанчына, рабочы, завод, фабрыка, аграгарадок, вёска, часопіс, аповесць, кінафільм.

155. Словы, што ў дужках, запішыце перад уласнымі назвамі, змяняючы, дзе трэба, канчаткі. Падкрэсліце прыдаткі як члены сказа.

У з о р. Я люблю «Камунарку». — Я люблю цукеркі «Камунарка».

1. Мы прачыталі «Спадчыну» (верш). 2. Я хаджу ў «Ракету» (кінатэатр). 3. Мае бацькі выпісваюць «Звязду» (газету), а я — «Полымя» (часопіс). 4. Па просьбе слухачоў радыёстанцыя транслявала «Пінскую шляхту» (спектакль).

156. Складзіце і запішыце сказы з дадзенымі словазлучэннямі. Падкрэсліце прыдаткі як члены сказа. Раствлумачце напісанне вялікай і малой літары ў прыдатках.

Медаль «За працоўныя заслугі», медаль Францыска Скарыны, тэатр імя Янкі Купалы, газета «Літаратура і мастацтва», танец «Лявоніха», песня «Крынічанька», народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін, рака Нёман, раман «Каласы пад сярпом тваім», спектакль «Паўлінка».

157. Падкрэсліце прыдаткі ў словазлучэннях *рака Буг, горад Полацк, пустыня Сахара, планета Юпітэр, аграном Ярмолаў, інжынер Міхайлава, доктар Красноўская*.

● З апошнімі двума словазлучэннямі складзіце сказы, паставіўшы дзеясловы-выказнікі ў форме прошлага часу.

158. Прачытайце табліцу. Раскажыце аб значэннях прыдатка. Прывядзіце свае прыклады на кожнае палажэнне табліцы.

Прыдатак як разнавіднасць азначэння

Прыметы прыдатка	Прыклады
1. Уласцівасць і якасць прадметаў, іх характарыстыка	<i>Зіма-чарадзейка, салавей-пяюн, завод-гігант</i>
2. Назвы геаграфічных аб'ектаў	<i>рака Няміга, горад Віцебск, востраў Святой Алёны</i>
3. Астранамічныя назвы	<i>сузор'е Млечны Шлях, зорка Венера</i>
4. Назвы кандытарскіх і парфумерных вырабаў	<i>цукеркі «Свіцязянка», торт «Гамяльчанка», шампунь «Шыпшына», крэм «Знічка»</i>
5. Назвы транспартных сродкаў	<i>экспрэс «Страла», трактар «Беларус»</i>
6. Назвы твораў мастацтва, літаратурных твораў	<i>карціна «Полацкія званы», паэма «Новая зямля», кінафільм «Людзі на балоце»</i>
7. Род заняткаў, прафесія, узрост, сацыяльная і нацыянальная прыналежнасць	<i>студэнты-філолагі, жанчына-інжынер, васьмікласнік Белавусаў, дзеці-падлеткі, хлопец-беларус</i>

Адзіночны прыдатак з паяснёным назоўнікам пішацца праз дэфіс:

1) калі абодва словы — агульныя назоўнікі, а прыдатак стаіць пасля паяснёнага слова: *дзяўчына-фельчар, горад-герой, Радзіма-маці, бацька-франтавік, лось-прыгажун*. Пры адваротным

парадку слоў дэфіс не пішацца: *герой горад, волат дуб, красуня дзяўчына*. Але: *маці-Радзіма*;

2) калі ўласны назоўнік стаіць перад агульным: *Дзвіна-рака, Купала-паэт, Зямля-планета*.

Дэфіс не ставіцца:

1) калі ўласны назоўнік стаіць пасля агульнага: *кампазітар Лучанок, горад Мінск, планета Венера* і г. д.;

2) калі паміж прыдаткам і паяснёным словам існуюць рода-відавныя адносіны: *грыб баравік, кветка званочак, дрэва дуб, рыба шчупак*;

3) пасля слоў *пан, панове, спадар (спадарыня), таварыш, грамадзянін, наш брат*: *Спадар пасол, мы рады вітаць Вас у нашай краіне*.

159. Спішыце сказы, пастаўце, дзе трэба, дэфіс або двукоссе. Падкрэсліце прыдаткі. Раскажыце пра асаблівасці іх выражэння і афармлення на пісьме. Якія з прыдаткаў ужываюцца ў пераносным значэнні?

1. Песні грае дудар, стары дзед паляшук (*З. Бядуля*). 2. Ляж, дачушка мая, адпачні, вочкі зоры на хвілю самкні (*К. Буйло*). 3. Пяюць^с дзяўчаты Рэчаньку, і аж да небакраю мільёны сонц сланечнікаў на полі расцвітаюць (*М. Танк*). 4. Назаўтра^а студэнт этнограф выехаў з вёскі (*З. Бядуля*). 5. Вальс Амурскія хвалі ўсіх расчуліў^ф да слёз (*А. Бачыла*). 6. Маштабы велічных перамен добра відаць на абліччы сталіцы нашай дзяржавы — горада героя Мінска (*Газета «Звязда»*).

Паслухайце мовазнаўцаў!

Авэ Марыя (ад лац. *Ave Maria* — Радуйся, Марыя). Так называецца тэкст каталіцкага гімна, які змяшчае зварот да Дзевы Марыі. Знакамітыя музычныя творы на гэты тэкст напісалі кампазітары Ф. Шуберт, Л. Керубіні, Ш. Гуно, І. Лучанок і інш. Назва твора павінна ў маўленні ўжывацца нязменна: *усхваляваны гукамі Авэ Марыя; слухаю Авэ Марыя* і г. д. Памылкова пабудавана фраза з музычнай радыёперадачы: *Зараз вы паслухаеце свой любімы твор — Авэ Марыю* (*Даведнік «Слоўка за слоўкам»*).

@ Знайдзіце ў інтэрнэце названыя творы і праслухайце іх. Запішыце свае ўражанні ад знаёмства з творамі.

160. Спішыце сказы, устаўце прапушчаныя літары, пастаўце, дзе трэба, дэфіс. Раствлумачце, у якіх формах прыдаткі дапасуюцца да паяснёнага слова, згодна з якім правілам пішацца або не пішацца дэфіс.

1. Далёка ты, мая зямля матуля. І цяжка жыць не бач..чы цябе (*Я. Колас*). 2. Застагналі, загулі магутныя дубы волаты (*В. Карамазай*). 3. Слё..ка крыўда заблішчала на яе вачах (*А. Вярцінскі*). 4. Возера Нарач ніколі не зарастае расліннасцю^М (*В. Вольскі*). 5. Над Бярозаю ракою ўзыходзіла зара (*П. Панчанка*). 6. Не цвіце трава чабор (*Я. Купала*). 7. Над Бугам узнімаецца^С крэпасць цвярдныя як помнік г..ройства нашых воінаў барацьбітоў (*В. Вольскі*).

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што такое прыдатак? Якую ролю ён выконвае ў сказе?
2. Калі прыдатак пішацца праз дэфіс? У якіх выпадках дэфіс пры прыдатках не ставіцца?
3. Калі ўласнае імя не з'яўляецца прыдаткам?
4. Калі прыдаткі бяруцца ў двукоссе і пішуцца з вялікай літары?

§ 23. Дапаўненне

Дапаўненне — даданы член сказа, які абазначае прадмет і адказвае на пытанні ўскосных склонаў.

Дапаўненні звычайна залежаць ад членаў сказа, якія выражаны дзеясловамі, дзеепрыметнікамі, дзеепрыслоўямі: *сябрую* (з к і м?) з *аднакласніцай*, *прачытаная* (к і м?) *аднакласніцай*, *спяваючы* (з к і м?) з *аднакласніцай*.

Ад аднаго і таго ж дзеяслова-выказніка могуць залежаць розныя па значэнні дапаўненні:

Я пішу | (ш т о?) пісьмо (прадмет, на які накіравана дзеянне);
| (к а м у?) брату (адрасат дзеяння);
| (ч ы м?) ручкай (сродак дзеяння);
| (а б ч ы м?) аб вучобе (прадмет паведамлення);
| (н а ч ы м?) на паперы (прадмет, на якім ажыццяўляецца дзеянне).

Дапаўненні могуць таксама залежаць ад членаў сказа, выражаных назоўнікамі і прыметнікамі: *Чытанне (ч а г о?) кніг карыснае ўсім. Мы былі гатовы (д а ч а г о?) да ад'езду.*

У залежнасці ад формы выражэння дапаўнення і ад таго, пераходны ці непераходны дзеяслоў паясняецца ім, дапаўненні падзяляюцца на п р а м ы я і ў с к о с н ы я.

Прамае дапаўненне адносіцца да пераходных дзеясловаў і абазначае прадмет, на які накіравана дзеянне.

Прамыя дапаўненні выражаюцца:

1) назоўнікам або займеннікам у форме вінавальнага склону без прыназоўніка: *Расчасалі вішні шоўкавыя косы (П. Трус). Мы бачым вас упершыню;*

2) назоўнікам у форме роднага склону без прыназоўніка, калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўная часціца **не**: параўн.: *Аленка напісала пісьмо Сцёпку (Я. Колас). — Аленка не напісала пісьма Сцёпку;*

3) назоўнікам у форме роднага склону, калі дзеянне пераходзіць не на ўвесь прадмет, а толькі на яго частку: *Мікіта напрасіў вады і хлеба.*

Дапаўненні, выражаныя ўсімі іншымі ўскоснымі склонамі з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў, называюцца **ўскоснымі**: *У лесе дзеці натрапілі (н а к а г о?) на вожыка.*

Зямля пакрываецца (ч ы м?) снегам.

161. Спішыце, падкрэсліце граматычныя асновы сказаў і дапаўненні. Вызначце склон назоўнікаў, якія з'яўляюцца дапаўненнямі. Назавіце прамыя і ўскосныя дапаўненні.

1. Над імглой^а балотнаю зноў, як год назад, ваяваць з лістотаю будзе лістапад (А. Куляшоў). 2. Добрая справа не любіць адкладу^ф (У. Краўчанка). 3. Восень^а агаліла ўсе дрэвы і кусты (Я. Колас). 4. Да гусей з кустоў падкралася хітрая ліса (В. Вітка). 5. Залаты пажар сонца залівае верхавіны лесу (Я. Колас). 6. Добры сняжок ураджай зберажэ (Прыказка).

162. Перабудуйце сцвярджалныя выказванні ў адмоўныя, замяняючы вінавальны склон родным. Запішыце сказы, падкрэсліце прамыя дапаўненні.

1. Старшакласнікі праявілі ініцыятыву ў падрыхтоўцы навагодняга вечара. 2. У яго было жаданне паглядзець дакументальны фільм. 3. Вучні адразу ўзнавілі прачытанае. 4. Алесь выканаў дамашняе заданне. 5. Вечарам сям'я глядзела фільм. 6. У цемры лесу мы знайшлі хату лесніка.

163. Прачытайце матэрыял, змешчаны ў табліцы. Падрыхтуйце паведамленне «Спосабы выражэння дапаўнення», праілюструйце яго сваімі прыкладамі.

Спосабы выражэння дапаўнення	Прыклады	Спосаб сувязі з дзеясловам-выказнікам
1. Назоўнік	<i>З <u>маленства</u> я <u>люблю</u> <u>лясы</u>.</i>	<i>люблю (ш т о?) лясы</i> (кіраванне)
2. Займеннік	<i>Мы <u>жывём</u> з <u>табой</u> у <u>новы</u> час.</i>	<i>жывём (з к і м?)</i> з табой (кіраванне)
3. Лічэбнік	<i><u>Падзяліць</u> <u>два</u> на <u>дзесяць</u>.</i>	<i>падзяліць (ш т о?) два</i> (кіраванне); <i>падзяліць (н а ш т о?)</i> на дзесяць (кіраванне)
4. Інфінітыў	<i>Я <u>напрасіў</u> <u>брата</u> <u>ехаць</u> <u>хутчэй</u>.</i>	<i>напрасіў (а б ч ы м?)</i> ехаць (прымыканне)
5. Прыслоўе	<i>Мы <u>самі</u> <u>пабудуем</u> <u>наша</u> <u>заўтра</u>.</i>	<i>пабудуем (ш т о?)</i> заўтра (прымыканне)
6. Прыметнік, дзеепрыметнік у значэнні назоўніка	<i><u>Смелага</u> <u>куля</u> <u>не</u> <u>бярэ</u>. <u>Неабходна</u> <u>сістэма</u>- <u>тычна</u> <u>паўтараць</u> <u>пройдзенае</u>.</i>	<i>не бярэ (к а г о?) смелага</i> (кіраванне); <i>паўтараць (ш т о?)</i> пройдзенае (кіраванне)
7. Выклічнік у значэнні назоўніка	<i><u>Усе</u> <u>крычалі</u> «<u>ўра!</u>». <u>Прымі</u> <u>шчырае</u> «<u>бывай!</u>».</i>	<i>крычалі (ш т о?)</i> «ўра!» (прымыканне); <i>прымі (ш т о?) «бывай!»</i> (прымыканне)

Спосабы выражэння дапаўнення	Прыклады	Спосаб сувязі з дзеясловам-выказнікам
8. Сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, фразеалагізм	<u>Хлопчыкі</u> <u>падрыхтавалі пяць</u> — — — <u>плакатаў.</u> <u>Мы далі яго вершам</u> <u>зялёную вуліцу.</u>	<u>падрыхтавалі</u> (ш т о?) <u>пяць плакатаў</u> (кіраванне); <u>далі</u> (ш т о?) <u>зялёную</u> <u>вуліцу</u> (кіраванне)

164. Выпішыце сказы, у якіх неазначальная форма дзеяслова з'яўляецца дапаўненнем.

1. Вучні пачалі **збіраць** лекавыя расліны. — Настаўнік прапанаваў вучням **збіраць** лекавыя расліны. 2. Госць хацеў **пасаdziць** на памяць дрэўца. — Мы папрасілі госця **пасаdziць** на памяць дрэўца. 3. Мы хацелі сур'ёзна **займацца** спортам. — Доктар параіў нам сур'ёзна **займацца** спортам.

165. Спішыце сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы і дапаўненні. У дужках укажыце, чым выражаны дапаўненні, іх від (прамое ці ўскоснае) і спосаб сувязі з паяснёным словам.

У з о р. *Нізкае сонца асвятляла поле* (наз. В. скл. без прыназ., прам., кіраванне).

1. Жадаў я планеце ўсёй вёснаў зялёных, святла, сонца, росаў, дажджу^м (*П. Прыходзька*). 2. Юны бор убраўся ў верас і чабор (*А. Русак*). 3. Вада з прыдарожнага^{сл} ручая была салатзейшая за мёд нам (*П. Панчанка*). 4. **Ночка нават не гайдала ні галінкі, ні кусточка, ні былінкі, ні лісточка, ні на ніве каласочка** (*Я. Колас*). 5. Гром для хмар загады піша вогненным^а пяром (*К. Кірэнка*). 6. Сонца промні зыркія варушыць, ніткі залацістыя^с прадзе (*П. Панчанка*).

- Раствлумачце ўжыванне **не, ні** ў выдзеленым сказе.

166. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Раствлумачце, чаму вы так лічыце. Спішыце, раскрываючы дужкі, вызначце склон назоўнікаў-дапаўненняў. Укажыце прамыя і ўскосныя дапаўненні.

Гэту санату Бетховена Валя ведала (*на*)памяць і магла яе іграць у любы час і без нот. І слухаць магла бясконца. Павольныя, ціхія гукі адажы(*о/а*) адразу ж прыносілі нейкі супакой і ціхамірнасць^с. І яна злівалася з музыкаю^м, нібы растваралася ў ёй. І яны ўжо зараз існавалі разам, як нейкая адзіная шчаслівая суладнасць^м, дзе (*ні*)што (*не*)замянае адно аднаму жыць і дыхаць. Валі нават здавалася, што музыка (*як*)раз і ёсць яна сама, толькі выяўленая ў нейкім іншым, (*не*)вядомым ёй да гэтага стане. Гэта ціхамірнасць адразу ж выклікала даўні і светлы ўспамін пра жоўтую восень, цёплыя сонечныя дні пасля ўрокаў... І яшчэ Валю здзівіла, што музыка так можа хваляваць і (*не*)пакоіць, прымушаць адгукацца на яе ўсёй душою (*Паводле Я. Сіпакова*).

● Назавіце словы, у якіх адбываецца прыпадабненне свісцячых гукаў [з] і [с] да мяккіх зычных.

@ Знайдзіце ў інтэрнэце названы музычны твор і праслухайце яго. Запішыце свае ўражанні ад знаёмства з творам.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Які член сказа называецца дапаўненнем?
2. Якія дапаўненні называюцца прамымі? Якія — ускоснымі?
3. Чым выражаюцца дапаўненні?

§ 24. Акалічнасць

Акалічнасць — гэта даданы член сказа, які абазначае месца, час, прычыну, мэту, умову, спосаб дзеяння і адказвае на пытанні *дзе?* *куды?* *адкуль?* *калі?* *чаму?* *для чаго?* *як?* і інш.: Ноччу, цёмнай, восеньскай, дождж халодны ліў (П. Броўка). (Ліў (к а л і?) ноччу.) Цячэ Прыпяць шырока, велічна (В. Вольскі). (Цячэ (я к?) шырока, велічна.)

Акалічнасць звычайна паясняе дзеяслоў-выказнік і спалучаецца з ім спосабам прымыкання або кіравання: Лес шумей ціха. — Шумей (я к?) ціха (прымыканне). Буслы збіраліся ў вырай. — Збіраліся (к у д ы?) у вырай (кіраванне). Калі

акалічнасць звязана з выказнікам спосабам кіравання, то яна можа мець дадатковае значэнне дапаўнення: Над возерам праляцелі дзікія качкі.

Паводле значэння акалічнасці падзяляюцца на наступныя віды:

Від акалічнасці па значэнні	Пытанні	Прыклады
1. Месца	дзе? куды? адкуль?	<u>Унізе струменіў Нёман</u> (Я. Колас). <u>Птушкі збіраліся ў вырай.</u> <u>Даносіцца спеў калыханкі здалёк</u> (М. Танк).
2. Часу	калі? з якога часу? да якога часу? за які час? як доўга?	<u>Першы гром быў сёння ўночы</u> (Н. Гілевіч). <u>З рання да змяркання пчолка залатая лётае на кветках ды мядок збірае</u> (Я. Журба). <u>За ноч выпала многа снегу</u> (Я. Брыль). <u>Падарожжа працягвалася два тыдні.</u>
3. Прычыны	чаму? па якой прычыне?	<u>Штоць на сэрцы горка</u> (Я. Колас). <u>А мяцеліца ад злосці белай грываю трасе</u> (З. Бядуля).
4. Мэты	для чаго? навошта? з якой мэтай?	<u>Часта збіраліся палешукі пагутарыць аб сваіх справах</u> (Я. Колас). <u>Сыноў бацька сваіх кліча на нараду ў хату</u> (Я. Купала).
5. Умовы	пры якой умове?	<u>Праца спорыцца пры песні</u> (К. Буйло).

Від акалічнасці па значэнні	Пытанні	Прыклады
6. Спосабу дзеяння	як? якім чынам?	<u>Будуюць мурашкі сваё жыллё разумна, з толкам</u> (А. Якімовіч). <u>Свінцовае, мокрае неба, цягнучы, апускалася над ракою</u> (М. Гамолка).
7. Меры і ступені	колькі? як многа? у якой меры і ступені?	<u>Тройчы прабіў гадзіннік.</u> <u>Песня дужа ўстрывожыла сэрца маці</u> (Я. Брыль).
8. Уступкі	нягледзячы на што?	<u>Нягледзячы на позні час, спаць не хацелася</u> (М. Лынькоў).

З а ў в а г а. Акалічнасці могуць сумяшчаць у сабе некалькі пытанняў. *Вада была чыстая і празрыстая* (у чым? дзе?) *у рэчцы*. Пры пастаноўцы да слова пытання дапаўнення (пытанне ўскоснага склону) і акалічнасці (сэнсавае пытанне) перавага аддаецца сэнсаваму пытанню.

167. Спішыце сказы, падкрэсліце выказнікі і акалічнасці. Пастаўце пытанні да акалічнасцей, укажыце від па значэнні.

1. Бярыце^с з роднага парога і хлеб, і песню ў шлях з сабой (*П. Прыходзька*).
2. За гарамі, за даламі, за сыпучымі пяскамі жыў раней адзін хлапчына з васільковымі вачыма (*У. Дубоўка*).
3. Лагодна^{сл} і роўна падае зверху сняжок (*З. Бядуля*).
4. Смачныя без меры тут раслі калісьці бэры* (*К. Крапіва*).
5. Ад плачу птушкі невядомай я прачнуўся раніцай (*З. Бядуля*).
6. У вёсцы, нягледзячы на позні час, чуваць былі песні дзяўчат (*У. Краўчанка*).
7. Для жыцця, для любові сонца зноў абдымае зямлю (*А. Куляшоў*).
8. Дождж ліў як з вядра (*М. Лынькоў*).

Падбярыце антонімы да выдзеленых слоў.

168. Спішыце, устаўляючы замест пытанняў прапушчаныя акалічнасці. Падкрэсліце словы, да якіх гэтыя акалічнасці адносяцца.

1. Паляўнічыя (к а л і?) ... накіраваліся (к у д ы?) ... (д л я ч а г о?) ... . 2. (К а л і?) ... асабліва хораша бывае (д з е?) ... . 3. Мой бацька працуе (д з е?) ... . 4. (П а я к о й п р ы ч ы н е?) ... мы не маглі перабрацца на другі бераг возера. 5. (К о л ь к і р а з о ў?) ... я перачытваў цікавае апавяданне. 6. (Я к?) ... шумеў вецер (д з е?) ... .

169. Выберыце адзін з варыянтаў працягу сказа. Раскрыйце яго сэнс.

1. Алесь паводзіць сябе (*прыстойна; выхавана; па-хамску; як яго вучылі; як выхаваны чалавек*)... .

2. Дамашняе заданне Алеся выканала (*акуратна; абы-як; як патрабаваў настаўнік*)... .

Разгарніце адзін са сказаў у тэкст.

170. Прачытайце пары супрацьлеглых па значэнні фразеалагізмаў. Рас-тлумачце іх сэнс і суаднясіце з малюнкамі. Складзіце і запішыце сказы з гэтымі фразеалагізмамі, падкрэсліце іх як члены сказа.

Цэлы мех — ні каліва; рукой падаць — за тры́дзевяць зямель;
нага за нагу — з усіх ног.

171. Прачытайце табліцу. Раскажыце пра спосабы выражэння акалічнасці і спосабы сувязі яе з паяснёным словам.

Спосабы выражэння акалічнасці	Прыклады	Від сінтаксічнай сувязі
1. Прыслоўе	<u>Вакол</u> <u>ляжыць</u> <u>травяністы луг</u> (Я. Колас).	<u>ляжыць</u> (д з е?) <u>вакол</u> (прымыканне)
2. Спалучэнне назоўніка з прыназоўнікам	<u>Перад</u> <u>акном</u> <u>расцвіла</u> <u>яблыня</u> .	<u>расцвіла</u> (д з е?) <u>п е р а д ч ы м?</u>) <u>п е р а д</u> <u>а к н о м</u> (кіраванне)
3. Дзеепрыслоўе, дзеепрыслоўе ў спалучэнні з залежнымі словамі	<u>Жанкі</u> <u>падыходзілі</u> <u>гамонячы</u> (І. Мележ). <u>Рэдкія</u> <u>буйныя</u> <u>кроплі</u> <u>дажджу</u> <u>скочваюцца</u> <u>разпораз</u> <u>з лісця</u> , <u>бязгучна</u> <u>знікаючы</u> <u>ў чорнай зямлі</u> (В. Адамчык).	<u>падыходзілі</u> (я к?) <u>гамонячы</u> (прымыканне); <u>скочваюцца</u> (я к?) <u>бязгучна</u> <u>знікаючы</u> <u>ў чорнай зямлі</u> (прымыканне)
4. Інфінітыў	<u>Хлеббаробы</u> <u>выехалі</u> <u>ў поле</u> <u>сеяць</u> <u>пшаніцу</u> .	<u>выехалі</u> (д л я ч а г о? з я к о й м э т а й?) <u>сеяць</u> (прымыканне)
5. Фразеалагізм	<u>Васіль</u> <u>і Яўхім</u> <u>сустрэліся</u> <u>тварам у твар</u> (І. Мележ).	<u>сустрэліся</u> (я к?) <u>тварам у твар</u> (прымыканне)

172. Спішыце. Падкрэсліце акалічнасці і вызначце, да якога віду па значэнні яны адносяцца, чым выражаны і як звязаны з паяснёнымі словамі.

1. Мяне сцяжынка ўжо вяла дадому^а, у бацькаў двор аселіцай вяла (Н. Гілевіч). 2. Трывожна крычаць сойкі, пералятаючы з дрэва на дрэва (В. Вольскі). 3. Мы на той на дарозе назаўжды падружылі, адны думы і мары нас навек параднілі (А. Русак). 4. Вось птушкі ў лясным гушчары спрасонку ў званочкі задзінькалі (П. Броўка). 5. Чалавек наўмысна падбадзёрваў^а сам сябе (А. Чарнышэвіч). 6. Пры разумнай^м справе і галава ў пашане (Прыказка).

173. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Назавіце акалічнасці і спосабы іх выражэння.

Словы **зараз і цяпер**. Калі нікому не трэба тлумачыць, што такое **цяпер**, бо ўсе яго ведаюць, то слова **зараз**, думаецца, якраз мае патрэбу ў вытлумачэнні. Яго цяпер трэба проста ратаваць. І зараз скажу чаму. Апошнімі дзесяцігоддзямі ў гэтага слова вельмі часта адбіраюць яго ўласнае значэнне і выдаюць яго за слова **цяпер**.

А між тым у слова **зараз** здаўна ёсць свая адметная моўная служба — казаць пра тое, што мае адбыцца вось-вось, неўзабаве, праз хай сабе і няпэўны (секунда, хвіліна), але нейкі вельмі блізкі час.

Запомнім назаўсёды. Слова **зараз** абавязкова мае на ўвазе будучы час. Таму і ўжываецца яно звычайна з дзеясловамі будучага часу: *зараз скажу, прачытаю, напішу...*

А стаць пры дзеясловах цяперашняга часу яно можа толькі тады, калі гэтыя дзеясловы ўжытыя ў значэнні будучага: *зараз іду*, гэта значыць, калі падразумяваецца: *зараз пайду*. Але ўжо ў часе самой хадзі нельга сказаць: *я зараз іду*, трэба: *я цяпер іду* (А. Клышка).

● Складзіце і запішыце сказы са словамі *зараз, цяпер*. Разбярыце іх па членах сказа.

174. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Сваю думку абгрунтуйце. Назавіце акалічнасці і адкажыце, якую ролю ў стварэнні тэксту яны выконваюць.

Сяброўкі

Увайшоў у змрочны бор. Доўга хадзіў і слухаў. Ага, нехта стукае, варакузіцца*.

Іду на стук. Ubачыў — сядзіць у камлі яліны чорная птушка ў акуратным чырвоным берэціку і дзяўбе кару.

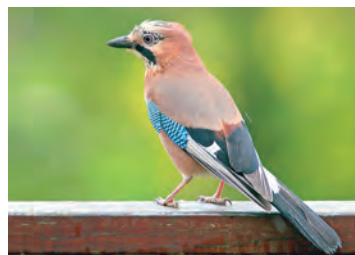

Жаўна

Жаўна! Лапатая*, кіпцюрастая, дзюба на краёчках светлая, у кутках жаўтлявая, а шапачка чырвоная-чырвоная. Вока ў белай аблямоўцы.

Прайшоў далей, пад двухпутку*, па якой падвозяць да ТЭЦ паліва. Выйшаў на святло, па снезе, зноў трапіў у глухі, запаветны бор. Ubачыў сойку. Скакала па яловым шыгаллі, дзяўбла нешта. Вунь яшчэ птушка мільганула. Села на пень паміж мной і сойкай. Жаўна! Старая знаёмая?!

Жаўна як села на пень, дык адразу ў работу — толькі трэскі ляцяць. Падышоў бліжэй. Сойка не спудзілася, не заверашчала. Бо чорны дзяцел ёй як вартаўнік. Раз завіхаецца каля пня — значыць* усё спакойна. Яны побач, за два-тры метры. І не сварацца, не замінаюць адна адной. Быццам добрыя сяброўкі — жаўна і сойка. «Розныя харчовыя базы», — патлумачаць арнітолагі*. Дзве сяброўкі... Ну а я — трэці лішні. Завярнуўся і пайшоў у іншы бок (Паводле А. Наварыча).

Сойка

Выпішыце з тэксту апісанне жаўны.

Вусна апішыце сойку па малюнку.

- Сфармулюйце і запішыце асноўную думку тэксту.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Які член сказа называецца акалічнасцю?
2. Якія па значэнні бываюць акалічнасці?
3. Чым выражаюцца акалічнасці?
4. Якую ролю ў стварэнні тэксту выконваюць акалічнасці?

175. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Даданыя члены сказа».

Аднасастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 25. Віды аднасастаўных сказаў

176. Прачытайце сказы. Назавіце іх граматычныя асновы. Якія з іх маюць два галоўныя члены (дзеянік і выказнік), а якія — адзін (або дзейнік, або выказнік)?

1. Люблю хадзіць па асеннім лесе. — Я люблю хадзіць па асеннім лесе. 2. Сіняя смуга, далі. — У сіняй смуге песцяцца далі. 3. Ніколі не трэба спыняцца на дасягнутым. — Мы ніколі не спыняемся на дасягнутым. 4. Прынеслі ў кошыку грыбы. — Дзеці прынеслі ў кошыку грыбы.

Сказы, граматычная аснова якіх складаецца з аднаго галоўнага члена, называюцца **аднасастаўнымі**.

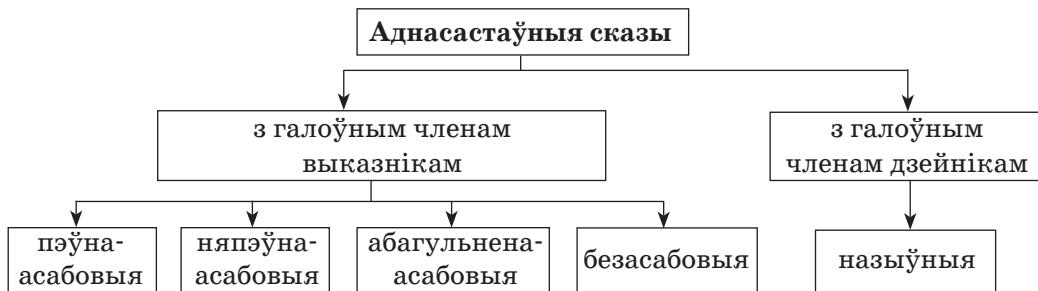
У аднастаўных сказах можа быць або толькі дзейнік і яго састаў (азначэнне): Светлая ноч, або толькі выказнік і яго састаў (акалічнасць і дапаўненне): Рыхтуй улетку сані, а калёсы — зімой (Прыказка).

У аднастаўных сказах другі галоўны член або не патрэбны для разумення сэнсу сказа: Раніца. Нарач. Пішу табе пісьмо (значэнне 1-й асобы адзіночнага ліку перадаецца канчаткам дзеяслова-выказніка *пішу*), або яго наогул не можа быць: Мне не спіцца (безасабовая форма выказніка не дапускае ўжывання назоўнага склону).

Аднастаўныя сказы, як і двухсастаўныя, могуць быць развітымі і неразвітымі. Параўн.: 1. Вечарэе. — Позна вечарэе. 2. Вечар. — Цёплы летні вечар.

У залежнасці ад значэння і формы выражэння галоўнага члена сказа адрозніваюць пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульненыя-асабовыя, безасабовыя і назыўныя сказы.

177. Разгледзьце схему. Раскажыце, на якія групы падзяляюцца аднастаўныя сказы ў залежнасці ад віду галоўнага члена.

178. Прачытайце сказы. Дакажыце, што яны аднастаўныя. У развітых сказах назавіце даданыя члены.

1. Чым жа боль душы развею, сэрца ўтаймую? (М. Багдановіч).
2. Па нітачцы клубок знаходзяць (Прыказка).
3. У вокнах зусім развіднела.
4. Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня.
5. Давайце прысядем і адпачнём крыху.
6. Са мною заўсёды вітаюцца ветліва.

§ 26. Пэўна-асабовыя сказы

179. Прачытайце. Знайдзіце граматычныя асновы сказаў. Хто ўтварае дзеянне, абазначанае дзеясловам-выказнікам? Як вы гэта вызначылі?

1. Люблю лугі квяцістыя, за полем шумны гай... (*А. Русак*).
2. Глядзі ж чакай мяне. 3. Зробім перапынак на трыццаць хвілін.
4. Даруйце мне за гэту прыкрасць.

Пэўна-асабовымі называюцца аднастаўныя сказы, у якіх выказнік абазначае дзеянне пэўнай асобы (моўцы ці яго суразмоўцы) або выражаецца дзеясловам у форме 1-й ці 2-й асобы цяперашняга ці будучага часу або ў форме загаднага ладу: *Ад роднай мовы, ад роднай нацыі не адцураюся, не адракуся!* (П. Панчанка). *Не спяшайся. Ідзі сабе памалу* (Я. Колас). *Беражыце кнігу!*

Пэўна-асабовыя сказы даволі часта ўжываюцца ў мастацкай літаратуры і ў гутарковым маўленні. Яны робяць выказванне больш лаканічным, дынамічным, даюць магчымасць пазбегнуць паўтору асабовых займеннікаў: *Ну, што стаіш, Вераніка? Не бойся! Бліжэй падыдзі!* (Н. Гілевіч). *Вучыцеся ж добра, старанна заўсёды* (А. Астрэйка).

180. Якія з прыведзеных форм дзеяслова могуць ужывацца ў ролі галоўнага члена пэўна-асабовага сказа? Складзіце з імі сказы і запішыце. Падкрэсліце галоўны член пэўна-асабовых сказаў. Якой граматычнай формай выражаны дзеяслоў-выказнік?

1. Іду, ідзеш, ідзём, ідзяце, ідуць, ідзіце, будуць ісці.
2. Бягу, бяжыш, бяжым, бежыце, бягуць, бяжыце, будуць бегчы.
3. Прачытаю, прачытаеш, прачытаем, прачытаеце, прачытай, прачытайце, прачытаюць.

● Назавіце рознаспрагальныя дзеясловы і іх канчаткі. Прыведзіце свае прыклады рознаспрагальных дзеясловаў.

181. Спішыце. Падкрэсліце галоўны член пэўна-асабовых сказаў. Укажыце, якой формай дзеяслова ён выражаны. Вызначце тып сказаў па мэце выказвання.

1. Хачу паведаць пра людзей адданных^с (*П. Броўка*). 2. Давай пасядзім^с перад дарогай (*У. Дубоўка*). 3. Сядайце, госці, за стол наш багаты адзначыць святочны^ф час (*А. Астрэйка*). 4. Зямлю беражом, нібы родны свой дом, не пусцім агонь да парога! (*Ю. Свірка*). 5. З затоеным дыханнем слухаем музыку ляснага ручайка (*Е. Лось*). 6. Будзьце^м больш уважлівымі пры пераходзе вуліцы.

182. Як вы думаеце, чаму настаўнікі, звяртаючыся да вас, часцей за ўсё выкарыстоўваюць пэўна-асабовыя сказы? Дайце прыклады такіх сказаў. Чаму ў іх можна не ўжываць займеннікі *я, ты, мы, вы*?

Прааналізуйце заданні да практыкаванняў вучэбнага дапаможніка. Якія сказы часцей выкарыстоўваюцца ў фармулёўках? Чаму?

183. Спішыце, размяркоўваючы сказы па групах: а) двухсастайныя; б) пэўна-асабовыя. Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў.

1. Табе складаю шчыры свой санет^п, прапрадзедзеў^с маіх жывая мова... (*Е. Лось*). 2. Паўзе ў лагчыны летні змрок (*К. Кірэенка*). 3. Хачу быць добрым садоўнікам. 4. Выходзім на трап і заўважаем людзей з кветкамі (*С. Грахоўскі*). 5. Адцвіло, адшапацела лета, калабком скацілася з гары (*Х. Жычка*). 6. Ты адыходзіш? Спяшайся^с. Ідзі (*П. Броўка*).

184. Перабудуйце пэўна-асабовыя сказы ў двухсастайныя. Якія з гэтых сказаў будуць вызначацца лаканічнасцю і жывасцю?

1. Люблю восень наперакор дажджу і снегу.
2. Цэлы дзень магу хадзіць па вузенькіх лясных сцежках, усцеленых залатым лісцем.
3. Нахадзіўшыся за дзень, ледзь іду дадому.
4. Помню вышытыя васількі на дзядулевай кашулі.

185. Прачытайце. Запішыце сказы, замяняючы неазначальную форму дзеяслова спачатку формамі дзеяслова 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу, потым — загаднага ладу.

1. (*Несці*) радасць людзям. 2. (*Везці*) пясок на тачцы. 3. (*Класці*) дровы ў печ. 4. (*Браць*) мяшок на плечы. 5. (*Адарваць*) лісток календара. 6. (*Лиць*) ваду ў вядро.

● У якіх выпадках сказ называе рэальнае дзеянне, а ў якіх — пабуджэнне да сумеснага яго выканання?

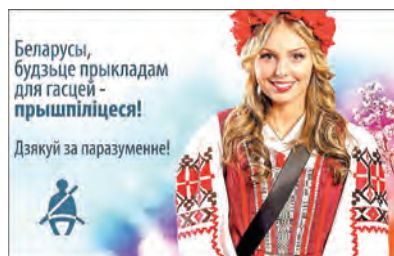
● Выдзеліце канчаткі дзеясловаў, параўнайце іх ужыванне.

186. Складзіце некалькі пэўна-асабовых сказаў, выкарыстоўваючы часціцы **не і хіба**.

Прагледзьце назвы артыкулаў у газетах, часопісах, тэкстах і нататках у інтэрнэце. Ці выкарыстоўваюцца ў іх пэўна-асабовыя сказы? З якой мэтай? Выпішыце прыклады, падкрэсліце выказнікі. Прааналізуйце вынікі сваіх назіранняў і абагульніце іх у паведамленні.

187. Прачытайце тэксты. Назавіце іх жанр. Раствлумачце, з якой мэтай выкарыстаны пэўна-асабовыя сказы. Ахарактарызуйце формы дзеясловаў-выказнікаў.

188. Прачытайце. Вызначце стыль маўлення. Назавіце пэўна-асабовыя сказы. З якой мэтай яны выкарыстаны ў тэксце?

Вось пастукалі ў дзверы. Да вас прыйшлі^м сябры. Гэта вашы госці. З першай жа хвіліны яны павінны адчуць^ф павагу да сябе, гасціннасць^{с.л} гаспадароў.

Дапамажыце госцю зняць і павесіць на вешалку паліто. Затым запрасіце яго ў пакой. У дзверы першымі не заходзьце^а, прапусціце ўперад госця.

Прымаючы гасцей, старайцеся паводзіць сябе так, каб ім было ў вас утульна. Думайце пра іх, а не пра сябе. Не прымушайце гасцей сумаваць, прыдумайце які-небудзь^а цікавы занятак (*Паводле А. Дорахава*).

Падрыхтуйце паведамленне пра тое, як вы прымаеце гасцей.

§ 27. Няпэўна-асабовыя сказы. Абагульнена-асабовыя сказы

189. Параўнайце сказы. Ці адрозніваюцца яны сваім сэнсам? Што з'яўляецца галоўным у сказах з правага слупка?

1. Недалёка ад школы будаўнікі ўзводзяць новы дом. 2. Дачнікі пабялілі сады. 3. У Беларусі людзі ведаюць цану хлеба.	1. Недалёка ад школы ўзводзяць новы дом. 2. На дачах пабялілі сады. 3. У Беларусі ведаюць цану хлеба.

Няпэўна-асабовыя сказы — гэта аднасастаўныя сказы, у якіх дзеяслоў-выказнік выражаны формай 3-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага часу або формай прошлага часу множнага ліку: *Па радыё аб'яўляюць пасадку. Ужо грузяць багаж. Падалі грузы падымальнікі.*

У такіх сказах важна само дзеянне, а не яго ўтваральнікі. Няпэўна-асабовыя сказы пашыраны ў гутарковым маўленні, ужываюцца ў аб'явах: 1. *Як цябе завуць?* 2. *Мяне завуць Аленкай.* 3. *Прсяць захоўваць цішыню.* 4. *Тут прадаюць часопісы.*

190. Спішыце. Устаўце прапушчаныя літары. Падкрэсліце галоўны член у няпэўна-асабовых сказах. Якой формай дзеяслова ён выражаны?

1. Колькі разоў цябе нішчылі, Крычаў, не пакідалі на кам..ні кам..ня (*У. Дубоўка*). 2. З калодзежа бяруць ваду паліваць расліны ў цяпліцы. 3. Паўночную частку Беларусі нездарма называюць краем блакітных азёр (*В. Вольскі*). 4. У дзверы асцярожна пастукалі (*А. Якімовіч*). 5. На заводзе колавых цягачоў^a нядаўна асвоілі станкі новай канструкцыі (*Газета «Звязда»*).

191. Якія з прыведзеных форм дзеяслова могуць ужывацца ў ролі галоўнага члена няпэўна-асабовага сказа? Складзіце з імі сказы і запішыце. Падкрэсліце галоўны член у няпэўна-асабовых сказах. Якой граматычнай формай выражаны дзеяслоў-выказнік?

1. Паведаміць, паведаміў, паведамілі, паведамляю, паведамляюць.

2. Друкуеш, друкаваў, друкавалі, друкуем, друкуюць, друкуе.

192. Уважліва паглядзіце на прыборы, якія ёсць у вашым класе (ці дома). Выберыце адзін з прыбораў і складзіце рэкамендацыю, памятку па яго прымяненні, выкарыстоўваючы па магчымасці няпэўна-асабовыя сказы. Запішыце тэкст, падкрэсліце ў сказах граматычную аснову, укажыце, якой формай дзеяслова выражаны выказнік.

193. Прачытайце. Вызначце стыль маўлення. З якой мэтай ужываюцца ў тэкстах няпэўна-асабовыя сказы?

1. Знатнага бульбавода А. У. Саўчанку добра ведаюць у вобласці^а і нават у краіне. Да яго едуць па вопыт, у яго вучацца^с майстэрству, з ім раяцца (*Газета «Звязда»*).

2. — Хутка тут пачнуць уборку каласавых, — выгукнуў Карэцкі.

— Няхай пачынаюць. Хутчэй^ф пачнуць, раней закончаць (*У. Шахавец*).

- Назавіце, чым выражаны выказнік у няпэўна-асабовых сказах.

Абагульнена-асабовымі называюцца аднасастаўныя сказы, у якіх дзеянне, абазначанае выказнікам, адносіцца да кожнага: *Рэшатам вады не наносіш* (Прыказка). *Вясновым паветрам дыхаеш і ніяк не можаш надыхацца* (Я. Брыль).

Выказнік абагульнена-асабовых сказаў часцей выражаецца дзеясловам у форме 2-й асобы абвеснага ці загаднага ладу, радзей — іншымі асабовымі формамі: *Аднымі рукамі нямнога зробіш* (Прыказка). *Не шукай ветру ў полі* (Прыказка). *Увосень за стол просім* (Прыказка). *У лес дроў не возяць* (Прыказка).

У абагульнена-асабовых сказах выражаюцца агульныя вывады, павучанні, заключэнні. Таму яны часта ўжываюцца ў мове прыказак і прымавак: *Вучыся змоладу, то на старасці як знойдзеш. Сябра за грошы не купіш.*

194. Спішыце прыказкі, падкрэсліце граматычную аснову. Дакажыце, што гэтыя сказы з'яўляюцца абагульнена-асабовымі. Чым выражаны ў іх выказнік?

1. Будзь спярша выслухачым, а пасля апавядачым. 2. Не за сваю справу не бярыся. 3. З незабітага^с ліса шубы не шыюць. 4. Куляй пацэліш^м у аднаго, у двух, а трапным словам — у тысячу^а.

- Раствлумачце сэнс прыказак. У якіх маўленчых сітуацыях іх можна ўжыць?

195. Дапішыце сказы. Якія гэта сказы паводле значэння і граматычнага выражэння выказніка? Чаму?

1. Не рабі ліхога і не бойся ... . 2. Глыбей узарэш — болей ... . 3. Клін клінам ... . 4. Думай звечара, а рабі ... . 5. Век жыві — век ... . 6. Са сваёю цаною на кірмаш ... . 7. Работу словам ... . 8. Адным пальцам і гузіка ... . 9. За пастой грошы ... .

Д л я д а в е д к і: *не бяруць, збярэш, нікога, зрання, выганяюць, не едуць, вучыся, не заменіш, не зашпіліш.*

- Успомніце і запішыце тры-чатыры прыказкі, якія ўяўляюць сабой абагульнена-асабовыя сказы. Зрабіце сінтаксічны разбор гэтых сказаў.

196. Спішыце, вызначце форму выражэння выказніка і віды аднасастаўных сказаў.

1. Пашану і славу па кроплях збіраюць^с (*Е. Лось*). 2. Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі, дай яшчэ раз прыпасці да любай зямлі (*А. Куляшоў*). 3. Згодаю дом збудуеш, а нязгодаю — разбурыш^м (*Прыказка*). 4. Не ганарыся званнем, а ганарыся ведамі (*Прыказка*). 5. Лета прагуляўшы^м, восенню нічога не збярэш (*Я. Колас*). 6. Любiмых не забываюць у радасці, а ў горы любяць яшчэ мацней (*С. Грахоўскі*).

- Раствлумачце сэнс прыказак. У чым іх павучальнасць? У якіх сітуацыях да месца будзе іх ужыць?

§ 28. Безасабовыя сказы

197. Параўнайце сказы. У якіх з іх няма дзейніка? У якіх сказах яго не можа быць?

1. Доктары дазволілі хвораму падняцца. 2. Хвораму дазволена падняцца. 3. Хвораму дазволілі падняцца. 4. Хвораму можна падняцца. 5. Хворы можа падняцца.

Безасабовымі называюцца аднасастаўныя сказы, у якіх дзеянне і стан не ўтвараюцца дзейнай асобай: Вечарэла. На вуліцы ціха (Я. Колас). Страшна тут было ўначы (Я. Колас). Дзеянне ў безасабовых сказах утвараецца само па сабе, а таму ў іх не можа быць дзейніка.

198. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Выражэнне выказніка ў безасабовым сказе», выкарыстоўваючы свае прыклады.

Спосабы выражэння выказніка	Прыклады
1. Безасабовы дзеяслоў	<u>Змяркаецца.</u>
2. Асабовы дзеяслоў у безасабовым значэнні	На лузе <u>пахне</u> скошанай травой.
3. Зваротны дзеяслоў у безасабовым значэнні	Маці <u>не спіцца.</u>
4. Інфінітыў	<u>Быць</u> навальніцы!
5. Прыслоўе са значэннем стану (прэдыкатыванае прыслоўе)	Сёння <u>холадна</u> . У лесе <u>ціха</u> .
6. Дзеепрыметнік залежнага стану	У пакоі <u>вымыта</u> , <u>прыбрана</u> .
7. Адмоўнае слова няма (не было, не будзе)	З агнём жартаў <u>няма</u> .
8. Безасабовы дзеяслоў + інфінітыў	<u>Спаць</u> доўга <u>не хацелася</u> .
9. Прыслоўе са значэннем стану + інфінітыў	<u>Цяжка жыць</u> без сяброў. <u>Нельга браць чужое</u> .
10. Асабовы дзеяслоў у безасабовым значэнні + дзеепрыметнік залежнага стану	Многа <u>было сказана</u> добрых слоў і <u>пажаданняў</u> .

199. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце выказнік у безасабовых сказах. Укажыце, чым яны выражаны.

1. Не быць Радзіме без..меннай, зямлі бацькоў не анямець (Н.Гілевіч). 2. Світала. Пад ботамі скрыпеў марозны снег (Я. Брыль).

3. Вечарэе. Дзень даўно павесіў^c на сасне сваю касу зары (М. Танк).
4. Цямнее ў лесе. Ноч надыходзіць, марозік злё..ку націскае (Я. Колас). 5. Марозна. Хмурнавата^{сл}. Сняжок па..кідвае заўзятая^м (Я. Колас).

200. Перабудуйце сказы па ўзоры. Разбярыце іх па членах сказа. Чым яны адрозніваюцца?

У з о р. *Моцны вецер паваліў дрэва. — Моцным ветрам павалена дрэва. — Моцным ветрам паваліла дрэва.*

I. 1. Град пабіў пасевы. 2. Навальніца запаліла дрэва. 3. Снежная лавіна пашкодзіла лініі электраперадачы. 4. У новым пакоі пахне фарба. 5. Снег занёс усе дарогі.

У з о р. *Я радуюся. — Мне радасна.*

II. 1. Пахнуць мята і чабор. 2. Бабуля не спіць. 3. У добрае на двор’е дзеці не сядзяць дома. 4. Набліжаецца вечар. 5. Бок баліць. 6. Павеяў холад.

Безасабовыя сказы часта ўжываюцца ў мастацкай літаратуры пры апісанні пачуццяў, адчуванняў чалавека, малюнкаў прыроды, навакольнага асяроддзя: *У душы — прасторна, лёгка, весела: май ідзе праз нівы і бары* (Н. Гілевіч). *І любя мне глядзець на поле, дзе колас гнецца да зямлі* (А. Гурло).

Ужываюцца безасабовыя сказы таксама ў афіцыйных паведамленнях: *Забараняецца выносіць кнігі з чытальнай залы. Прапануецца прагаласаваць.*

201. Прачытайце верш. Вызначце, чым дасягаецца катэгарычнасць і лаканізм выказвання. У чым павучальнасць верша? Выпішыце некалькі безасабовых сказаў. Чым выражаны ў іх галоўны член сказа?

Не трэба жыць, як набяжыць.
Так жыць на свеце трэба,
Каб да апошніх дзён любіць
Людзей, зямлю і неба.
Не падаць у сляпы адчай,
Як затрашчаць падпоркі^л,

Знаць, што жыццёвы каравай
Бывае часам горкі.
Якім ні будзеш малайцом, —
Старайся не забыцца,
Што лепей плакаць з малайцом,
Чым з дурнем весяліцца.
Хто многа вынес на вяку,
Загартаваўшы^с волю,
Табе на раны ў час пакут
Ён не падсыпле солі.
Пад знакам шчасця і бяды
Так жыць на свеце трэба,
Нічым каб не зняславіў ты
Людзей, зямлю і неба.

А. Грачанікаў.

202. Складзіце сказы так, каб у ролі выказніка выступалі безасабовыя дзеясловы, якія абазначаюць:

- а) стан прыроды або навакольнага асяроддзя (*світае, вечарэе, змяркаецца*);
- б) псіхічны або фізічны стан чалавека ці жывой істоты (*нездаровіцца, не спіцца, думаецца*);
- в) дзеянне невядомай ці стыхійнай сілы (*зацерушыла, прыпарвала, пацягнула*).

203. Штодзень мільёны людзей, асабліва моладзь, незалежна ад месца пражывання маюць зносіны ў інтэрнэце праз ўсе магчымыя чаты. Прачытайце, што могуць выкарыстоўваць удзельнікі сэрвісу ў чаце. Вызначце віды аднасастаўных сказаў з галоўным членам — выказнікам, выкарыстаных у рэкамендацыях. Назавіце выказнікі і спосабы іх выражэння.

Удзельнікі сэрвісу могуць выкарыстоўваць наступныя магчымасці:

мець зносіны паміж сабой: адпраўляць паведамленні, атрымліваць адказы, каменціраваць, ствараць тэмы для абмеркаванняў, абменьвацца думкамі і віншаваннямі;

атрымліваць і адпраўляць інфармацыю як аднаму з удзельнікаў, так і адрасаваную ўсім карыстальнікам;

выкладваць і праглядаць фатаграфіі;
выкладваць відэа- і медыяфайлы, праглядаць відэаролікі, вы-
кладзеныя любым з удзельнікаў чата;
праслухоўваць і размяшчаць у чаце музычныя кампазіцыі;
атрымліваць і адпраўляць галасавыя паведамленні;
рэгуляваць колькасць удзельнікаў для зносін у межах акрэсле-
най тэмы;
самастойна выходзіць з чата.

@ З дапамогай інтэрнэту азнаёмцеся з правіламі камунікацыі ў чаце. Запішыце правілы і вызначце віды аднастаўных сказаў з галоўным членам — выказнікам, выкарыстаныя ў іх. Адкажыце, ці прытрымліваецца вы гэтых правіл.

§ 29. Назыўныя сказы

204. Прачытайце. Вызначце, якія з гэтых сказаў маюць дзейнік і выказнік, а якія — толькі дзейнік. Чым яны адрозніваюцца?

1. Ноч ціхая, бязросная і духмяная (*І. Шамякін*). 2. Белое, марознае поле. Дарога гладкая, слізкая, бліскучая (*М. Лужанін*). 3. Родная вёска. Сасновыя хаты (*П. Панчанка*). 4. Гарачы летні дзень. Жніво (*Я. Сіпакоў*).

 Назыўныя сказы — гэта аднастаўныя сказы, якія маюць адзін галоўны член — дзейнік: Полудзень. Вар. Цішыня. Дожджыку просіць зялёнае жыта (*Я. Колас*). Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня (*П. Панчанка*).

У назыўных сказах сцвярджаецца наяўнасць прадметаў або з’яў у цяперашнім часе: Позняя восень. Дробны дождж (*А. Чарнышэвіч*). З часціцамі вось (і), вунь назыўныя сказы набываюць указальнае значэнне: Вось і пісьмо сына. Вунь наша школа.

У саставе назыўных сказаў могуць быць толькі дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні: Снежная пустыня. Цішыня (*І. Шамякін*). Восень. Шорах лісця (*Я. Брыль*).

Назыўныя сказы звычайна пачынаюць тэкст, уводзячы чытача (слухача) у абстаноўку, падзеі (час і месца дзеяння): *Цаліна. Маладая пара. Сябры* (Р. Барадулін).

Назыўныя сказы вымаўляюцца запаволеным тэмпам, паміж імі робіцца працяглая паўза, лагічны націск прыпадае на дзейнік.

205. Прачытайце выразна, звяртаючы ўвагу на інтанацыю назывных сказаў. Дакажыце, што ў якасці галоўнага члена назывных сказаў выступаюць назоўнікі з прасторавым, часавым ці падзейным значэннем. Якія даданыя члены сказа могуць развіваць галоўны член назывнога сказа?

1. Рэчка Лазянка. Запруда. Бальніца. Хаты і хаты наўкруг^м (*П. Броўка*). 2. Разбітая, пакалечаная вайною дарога (*Б. Сачанка*). 3. Вясна! У яркай квецені палеткі і сады (*А. Астрэйка*). 4. Дзікае месца! Лясы і балоты, купін мільёны, кусты лазняку (*Я. Колас*). 5. Завіруха. Навагодняя ноч. Ніхто не хоча спаць (*І. Мележ*). 6. Вось і ноч. Нада мною сінія нябёсы (*М. Багдановіч*).

206. Прачытайце. Вызначце тып тэксту. Якія прыметы вы ўзялі за доказ? Знайдзіце аднастаўныя сказы з галоўным членам дзейнікам і прааналізуйце іх будову.

Кастрычнік.

Пагодлівая раніца. Пахне марозікам. Цішыня. Спакой. На ўсходзе — сінь. Хмары фіялетаваы або шэрыя. І агнявая, распаленая чырвань сонца, якое ўзыходзіць.

Туманнае ранне на ўзлессі. Лес мяшаны. Гледзячы на жоўты вяршняк бярэзніку, здаецца, што гэта з-за туману ўзыходзіць сонца.

Сыры, халодны ранак. Рунь* — хоць выціскай яе ад вільгаці (*Я. Брыль*).

- Якую ролю выконваюць назывныя сказы ў тэксце?

207. Выразна прачытайце верш Алеся Пісьмянкова.

Восеньскі одум* бусла.
Каліва светлай самоты.

Ціха ў душы ажыла
 згаслая
 некалі
 нота.
 Срэбра зялёнай травы.
 Думных лясоў пазалота.
 Жораў у небе сівым —
 чыстая
 ціхая
 нота.
 Востры халодны скавыш*.
 Рэшта апошняй пяшчоты.
 Дзякуй, што ты не маўчыш,
 ціхая
 чыстая
 нота.

● Выпішыце назывныя сказы. Прааналізуйце іх будову, граматычнае выражэнне і стылістычную функцыю ў вершы. Чаму ў тэксце так абмежавана ўжываюцца дзеясловы?

Да слова *самота* падбярыце сінонімы і запішыце іх.

208. Прачытайце тэкст. Вызначце, якім настроем ён прасякнуты. Выдзеліце ў тэксце ключавыя словы, падзяліце яго на абзацы. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Осень... По утрам теперь темно. Бежишь к остановке и тебе наплевать, что чулки забрызганы. Всё равно никто ничего не видит. А в трамвае столько народу! Все одинаковые, все мокрые: идёт дождь. После работы тоже темно. И опять никто ни на кого не смотрит. Всем некогда. Бегут, тащат тяжёлые сумки, толпятся у автобусов. В скверах по вечерам теперь пусто... А звуки? Даже звуки осенью другие. Летом открой ночью окно и не заснёшь... У кого-то музыка играет, кто-то мимо идёт, смеётся. Стук каблучков по асфальту... А сейчас окна закрыты. На улице только дождь и ветер, дождь и ветер... (*Н. Катерли*).

● Дакажыце, што ў тэксце аўтар выкарыстоўвае не толькі двухсастаўныя сказы, але і ўсе віды аднасастаўных. Якія якасці гэта надае тэксту? Знайдзіце ў ім элементы гутарковага стылю.

● Якая дэталёвая апісанне падалася вам цікавай? Як пабудавана гэта фраза?

209. Тэкст зробленага вамі перакладу з папярэдняга практыкавання перадае адчуванні дарослага чалавека, заклапочанага сваёй працай, домам... Паспрабуйце апісаць, уключыўшы ў тэкст элементы разважання, свой погляд на тую самую ці іншую пару года. Выкарыстайце па магчымасці аднастаўныя сказы.

210. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны У. Сулкоўскага «Елка ў пары з хваіною». Апішыце агульнае ўражанне ад яе. Выкарыстоўваючы розныя віды аднастаўных сказаў, назавіце месца, адлюстраванае на карціне, апішыце стан прыроды, розныя дэталі карціны.

У. Сулкоўскі. Елка ў пары з хваіною

211. Прачытайце сказы, вызначце віды аднастаўных сказаў. Зрабіце сінтаксічны разбор трох сказаў (на выбар).

1. Нельга жыць без веры ў людзей (*Н. Гілевіч*). 2. З песні слова не выкінеш (*Прыказка*). 3. Холадна. Сакавіцкае сонца **яшчэ** дрэнна грэе (*Я. Брыль*). 4. Бор канчаецца^с. Чыгунка. Паравоз азваўся недзе (*М. Калачынскі*). 5. Бераг ракі. **Жоўтая** палоска пяску (*Я. Брыль*). 6. Перш за ўсё пачалі перапраўляць **раненых** (*І. Меж*). 7. Не злічыш дароў тваіх, верасень, сёлета (*А. Вялюгін*).

- Да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя словы?

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Чым адрозніваюцца двухсастаўныя сказы ад аднасастаўных?
2. Назавіце віды аднасастаўных сказаў.
3. Чым можа выражацца галоўны член сказа: а) у пэўна-асабовых; б) няпэўна-асабовых; в) безасабовых сказах?
4. Чым можа выражацца галоўны член сказа ў абагульнена-асабовых сказах? Чаму гэтыя сказы часцей сустракаюцца ў прыказках, прымаўках?
5. Якія сказы адносяцца да назывных? Што яны абазначаюць?
6. Раскажыце пра ўжыванне аднасастаўных сказаў у маўленні.

212. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Аднасастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне».

Няпоўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 30. Няпоўныя сказы

213. Параўнайце два дыялогі. У чым іх адрозненне? Які з дыялогаў больш жывы, дынамічны? Чаму?

— Ты ўрокі зрабіла?	— Ты ўрокі зрабіла?
— Зрабіла. А ты?	— Я ўрокі зрабіла. А ты ўрокі зрабіла?
— Яшчэ не ўсе.	— Яшчэ не ўсе ўрокі зрабіла.

● Разбярыце па членах сказа рэплікі, якімі адрозніваюцца дыялогі. Якія члены сказа прапушчаны ў рэпліках аднаго з дыялогаў: галоўныя ці даданыя? Чаму, нягледзячы на пропускі, сэнс дадзеных рэплік зразумелы? Поўнымі ці няпоўнымі па будове з'яўляюцца сказы гэтых рэплік?

У гутарковым маўленні часта выкарыстоўваюцца **н я п о ў н ы я** сказы.

Няпоўнымі называюцца сказы, у якіх прапушчаны адзін або некалькі членаў сказа (галоўны ці даданы), якія лёгка ўзнаўляюцца з кантэксту ці сітуацыі маўлення: Спяшаецца ў далёкі рэйс пілот, прараб — на будаўнічую пляцоўку (С. Грахоўскі). На даляглядзе сінім туманы і дажджы (І. Капыловіч).

Адсутны член няпоўнага сказа можа:

1) узнаўляцца з кантэксту:

— *Хто сёння будзе прыбіраць клас?*

— *Міхась.*

У другім сказе прапушчаны выказнік *будзе прыбіраць*, дапаўненне *клас* і акалічнасць часу *сёння*. Гэтыя члены сказа ўзнаўляюцца з папярэдняга сказа (параўн.: *Сёння Міхась будзе прыбіраць клас*);

2) падказвацца маўленчай сітуацыяй:

Бач, круглыя, цвёрдыя. Як капыткі. А чыстыя, як сырок (Ф. Янкоўскі). Дзейнік *грыбы* адсутнічае, бо прадмет гутаркі ўспрымаецца зрокава: суразмоўца глядзіць у кошык з грыбамі і выказвае думку няпоўнымі сказамі (параўн.: *Бач, грыбы, круглыя, цвёрдыя. Грыбы як капыткі. А грыбы чыстыя, як сырок*). Калі ў няпоўны сказ уставіць прапушчаныя словы, выявіцца ненатуральнасць, штучнасць у яго будове, парушыцца стылістычнае афармленне.

214. Прачытайце табліцу і адкажыце, якія члены сказа могуць быць прапушчаны ў няпоўным сказе. Што садзейнічае гэтаму? Ці з'яўляецца адсутнасць членаў сказа перашкодай для разумення сэнсу выказвання?

Прапушчаныя члены сказа	Прыклады
1. Дзейнік	<i>Пад столлю вялізнай залы гучыць мяккая, як ручаіна, пявучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова. Гучыць упершыню за шмат год</i> (У. Караткевіч).
2. Выказнік	<i>З аднаго боку дарогі стаяў хвойнік, з другога — кусты ядлоўцу, а далей — алешнік</i> (Я. Колас).
3. Абодва галоўныя члены сказа	<i>Гадзіны тры прайшло, а потым дождж закапаў. Спачатку рэдка, а потым усё часцей ды часцей</i> (А. Чарнышэвіч).
4. Даданыя і галоўныя члены сказа	— <i>Ты ела сёння, Таня?</i> — <i>Ела, — прашаптала дзяўчына</i> (І. Шамякін).

215. Прачытайце вершаваныя радкі. Вызначце, якія члены сказа прапушчаны. Абгрунтуйце сваю думку.

Над Звонню — звон, ля Звоні — сінь.
Званочкі ладзяць карагоды...
Пад Звонню шапку ў грэчку кінь —
І шапка ўраз прапахне мёдам!

Е. Лось.

216. Прачытайце сказы. Вызначце іх будову Запішыце адказы на пытанні ў форме няпоўных сказаў. Якія члены сказа вы прапусцілі?

1. Хто напісаў нарыс «Зямля пад белымі крыламі»?
2. Каго сустракаеш?
3. Снег ідзе?
4. Аб чым паведамілі па радыё?

217. Прачытайце тэкст і дакажыце, што ён адносіцца да мастацкага стылю. Назавіце няпоўныя сказы і аднавіце прапушчаныя ў іх члены сказа.

I. ...Я ўбачыў, што ўжо не толькі светла, але вось-вось узыдзе сонца. За намі быў блакітны туманны Днепр. Перад намі —

роў, невялікае, ледзь узгорыстае поле, а далей — лясістыя ўзгоркі^{с.п}, і сярод іх — ружавеючая^с роўнядзь Святога возера.

Сонца ўжо выкінула з-за лесу тысячы чырвоных дзід^п, заліло расплаўленым золатам маленькія воблачкі ля далягляду (*У. Караткевіч*).

Растлумачце значэнне слова *дзіда*. У якім значэнні (прамым ці пераносным) яно ўжыта?

Ці даводзілася вам назіраць узыход сонца? Вусна апішыце яго.

218. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Знайдзіце ў тэксце простую мову, на аснове яе складзіце дыялог суразмоўцаў, каб у ім ужываліся няпоўныя сказы. Запішыце дыялог. Якія члены сказа ў ім прапушчаны?

...Эразм не спяшаўся падыходзіць: аднекуль у яго свядомасці з'явілася вострае адчуванне^Ф значнасці гэтай хвіліны.

«Хто гэта?» — спытаўся ён у суседа-шляхціца^a, і той адказаў: «Сын баярскі Мікола. З Гусава родам».

Калі Вітэліус^a нарэшце наблізіўся, лоўчага ўжо атачылі дамы. Яны нешта ўзахапы шчабяталі свайму ратавальніку, і Эразм па-чуў, як той смела адказаў камусьці^a на добрай лаціне: «Aut Caesar aut nihil»¹.

Такое было іхняе знаёмства...

@ Ці ведаеце вы, пра якіх людзей ідзе гаворка ў прыведзеным урыўку з аповесці «Час чумы»? Карыстаючыся інтэрнэт-рэсурсамі, раскажыце пра іх.

Растлумачце сэнс фразеалагізма *Aut Caesar aut nihil*. Якія яшчэ лацінскія фразеалагізмы вы ведаеце?

Як вы разумееце значэнне слова *атачылі*? Падбярыце да яго сінонімы.

219. I. Прачытайце жарт.

Настаўнік спытаў у вучня:

— Скажы, якое дрэва самае нізкае?

— Пень, — адказаў вучань.

II. Адгадайце загадку.

Вясна яе хавае, лета — ажыўляе, восень — дастае, зіма — падае.

- Назавіце няпоўныя сказы ці іх часткі. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў.
- Растлумачце, чаму адсутныя члены сказа лёгка ўзнаўляюцца.

У вусным маўленні на месцы пропуску члена сказа робіцца невялікая паўза, а на пісьме ставіцца працяжнік: *Рана загоіцца, а злое слова — ніколі* (Прыказка). *Хто пра што думаў у гэтыя дні, а стары — найбольш пра пчол* (Г. Далідовіч). Пры адсутнасці паўзы працяжнік не ставіцца: *За вёскамі палі* (У. Караткевіч).

@ 220. Карыстаючыся інтэрнэт-рэсурсамі, запішыце прыказкі, афарызмы (кароткія трапныя выслоўі) аб слове ці аб мове, у якіх прапушчаны члены сказа. Прачытайце іх услых, захоўваючы патрэбную інтанацыю, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

¹ Беларускі адпаведнік *Ці пан ці прапаў*.

Агульнай асаблівасцю граматычнага саставу няпоўных сказаў з'яўляецца тое, што ў іх захоўваюцца, як правіла, тыя члены сказа, якія ўваходзяць у новае выказванне. Пры гэтым узмацняецца іх сэнсавая значнасць. Напрыклад:

— *А хто там ідзе, а хто там ідзе*

У агромністай такой грамадзе?

— *Беларусы.*

<...>

— *А чаго ж, чаго захацелася ім,*

Пагарджаным век,

Ім, сляпым, глухім?

— *Людзьмі звацца.*

Я. Купала.

Прапушчаныя выказнікі ў няпоўных сказах дазваляюць засяродзіць увагу на змесце новага паведамлення: *Хто ідзе? — Беларусы. — Чаго ім захацелася? — Людзьмі звацца.*

Няпоўныя сказы асабліва характэрны для дыялогу. Іх ужыванне робіць маўленне дынамічным, лаканічным, выразным, а гутарку — жывой, непасрэднай, эмацыянальнай.

221. Запішыце прыведзеныя вышэй радкі з верша Я. Купалы «А хто там ідзе?» па памяці.

222. Прачытайце пытанні, паслядоўна выдзяляючы ў іх лагічным націскам кожны член сказа. На пастаўленае пытанне адказвайце няпоўным неразвітым сказам. Вызначце, якія члены сказа апускаюцца ва ўсіх выпадках і як змяняецца сэнс выказвання ў залежнасці ад пастаўленага пытання?

1. Алеся пайшла ў бібліятэку?
2. Вінцук збірае новыя паштоўкі?

223. Прачытайце першы абзац тэксту. Ці вядома, пра каго ідзе размова? Чаму? Прачытайце тэкст цалкам. Вызначце яго тып і будову. Якую стылістычную ролю выконваюць няпоўныя сказы?

Спрадвеку цякла за сялом і аддавала сябе ўсяму свету. Нябёсам — каб заўсёды былі блакітнымі^М. Жаваранку — каб ягоная песня звінела званчэй. Сонцу — каб свяціла ярка і доўга.

Аднойчы запыталіся^c ў крыніцы:

— А што нябёсы, жаваранак ды сонца далі табе?

У адказ пачулі:

— Сонца — сваю цеплыню. Жаваранак — сваю галасістасць.

Нябёсы — блакіт свой.

Так бы кожнаму з нас (*Я. Пархута*).

- Дайце тэксту заглавак.

- Сфармулюйце асноўную думку тэксту. Прасачыце, як развівае яе аўтар. Падумайце, чым абумоўлены менавіта такі парадак сказаў у тэксце. Паслядоўная ці паралельная сувязь сказаў у тэксце?

- Каму прызначаецца тэкст? Назавіце адрасата.

224. Уявіце сабе сітуацыю: па тэлебачанні ідзе спектакль, пастаўлены па аповесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха». Раптам экран гасне. Вы пачулі наступны дыялог:

— Рыгор, дарагі, чаму не прыйшоў развітацца?

— Гэта вам, Надзея Раманаўна... Можа, паставіць дзе... успамінаць будзеце...

— Будучай жонцы тваёй.

— Бывайце вы... Жадаю вам найлепшага, самага добрага на зямлі.

- Выканайце ролю аўтара-сцэнарыста, устаўце аўтарскія рэмаркі*: *Палез рукою ў кішэнь і, пачырванеўшы, дастаў гліняную ляльку. Надзея ўзяла яго за скроні і пацалавала ў лоб. Пасля дастала з вушэй завушніцы і паклала іх у шырокую чорную далонь паляўнічага. Рыгор крэкнуў, пакруціў галавою.*

- Запішыце адноўлены тэкст. Якую ролю выконваюць аўтарскія рэмаркі?

225. Прачытайце тэкст, захоўваючы правільную інтанацыю. Назавіце ў дыялогу няпоўныя сказы. Ахарактарызуйце іх, карыстаючыся падказкай.

— З кійком для арыгінальнасці ходзіш? Як дэндзі лонданскі?

— Кіну. Скора кіну... Але нага яшчэ баліць, як наступаеш...

Во тут, у лытцы, пералом быў. Абедзве^a костачкі — хрэп!

— Пад машыну падлез? І гэты «стоп-сігнал»^a на ранцы не памог?

— З каня зляцеў. І так няўдала!

— У школе на фізкультуры? У нас хлопцы лёгка каня пераскокваюць^c.

— У вёсцы летам быў, у бабулі. І з сапраўднага каня на поўным галопе — шмяк! Конь неаб’езджаны^м быў (П. Місько).

П а д к а з к а. Разважайце наступным чынам:

1) калі ў сказе граматычная аснова прадстаўлена двума членамі сказа, то гэты сказ двухсастаўны;

2) калі граматычная аснова прадстаўлена адным галоўным членам сказа, дзейнікам або выказнікам, неабходна вызначыць:

а) ці патрэбны другі галоўны член сказа, каб разумець сэнс сказа;

б) ці ёсць у сказе члены сказа, якія паказваюць на неабходнасць другога галоўнага члена сказа.

Калі другі галоўны член патрэбны і ёсць члены сказа, якія паказваюць на яго неабходнасць, то такі сказ двухсастаўны няпоўны.

- Вызначце сэнсава-стылістычную ролю няпоўных сказаў.
- Чаму зручней ужываць няпоўныя сказы ў дыялогу?

226. Складзіце дыялог на адну з тэм: «Знаёмства», «Абмеркаванне выхаду новай кнігі любімага пісьменніка (тэлепрэм’еры, кінафільма і інш.)».

227. Выберыце з прапанаваных варыянтаў адказаў правільны і аргументуйце свой адказ.

1. Сказ *Калі ты вернешся з паходу?* з’яўляецца:

- а) поўным;
- б) няпоўным.

2. Сказ у рэпліцы-адказе наступнага дыялогу:

— *Калі вернецца добрае надвор’е?*

— *Хутка.*

з’яўляецца:

- а) поўным;
- б) няпоўным.

3. Сказ у рэпліцы-адказе наступнага дыялогу:

— *Калі вернецца добрае надвор’е?*

— *Яшчэ не перадавалі метэаралагічны прагноз.*

з'яўляецца:

- а) поўным;
- б) няпоўным.

4. Непаўната і аднасастаўнасць сказаў з'яўляецца адным і тым жа?

- а) так;
- б) не.

5. Прыклады няпоўных сказаў у вершы Антона Янкоўскага ёсць?

Першы дзень вясны.

За акном адліга.

Нёманам плылі

І знікалі крыгі.

- а) так;
- б) не.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Якія сказы называюцца няпоўнымі?
2. Якія члены сказа могуць быць прапушчаны ў няпоўных сказах? Ад чаго гэта залежыць?
3. Па чым можна ўзнавіць прапушчаныя члены сказа?
4. Як абазначаецца на пісьме адсутнасць членаў сказа?
5. У якіх стылях маўлення часцей ужываюцца няпоўныя сказы?

228. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Няпоўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне».

Ускладнены сказ

 Ускладненымі называюцца простыя сказы, якія змяшчаюць дадатковае паведамленне аб прадметах і фактах рэчаіснасці. Просты сказ можа быць ускладнены аднароднымі членамі, адасобленымі даданымі членамі, параўнальнымі зваротамі, якія з'яўляюцца членамі сказа, а таксама словамі, якія не з'яўляюцца членамі сказа, — звароткамі, пабочнымі і ўстаўнымі словамі, словазлучэннямі і сказамі. Напрыклад: *Ціхі вецер вее і траву варушыць* (А. Астрэйка). *Апранае луг сарочку, шойкам вышытую ў кветкі* (М. Хведаровіч). *Асеннія сады, як вогнішчы, палаюць* (П. Панчанка). *Дзень добры, скульптар, як жывеш, дружа?* (А. Звонак). *Сапраўды, у лесе было вельмі хораша* (Я. Колас). *Шчасце здабудуць сабе назаўсёды — гордасць і слава зямлі нашай* — простыя людзі (А. Куляшоў).

Сказы з аднароднымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 31. Сказы з аднароднымі членамі

229. Выразна прачытайце верш услых, захоўваючы патрэбную інтанацыю.

Горкая гордасць

Каралеўскімі зámкамі

Ганарацца,

Саборамі.

Мы — зямлёй партызанскаю,

Перамогай над ворагам.¹¹

Нехта хваліцца рознымі
Трыумфальнымі аркамі.
Мы — аршанскімі соснамі,
Магілёўскімі хмаркамі.

Хай наўкол электроніка
І машын табуны, —
Плача тоненькі, тоненькі
У сэрцы голас вайны.

Жыта шчодрое косім,
Славім шчасця гады,
А гасцей усё возім
У Хатынь, у Хатынь.

На зямлі нашай светлай
Добра жыць і любіць.
Аб чацвёртым, чацвёртым
Мы не можам забыць.

Наша горкая гордасць
Прасвятлее ў вяках.
Не скрышылі нас орды,
Не адолеў нас страх,

Ні трапічная парнасць,
Ні мароз невыносны...
Каралеўскія пальмы,
Партызанскія сосны.

П. Панчанка.

● Назавіце сказы, у якіх ёсць аднародныя члены. Якімі членамі сказа яны з'яўляюцца? Як яны звязаны паміж сабой? Чым выражаны? Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах.

● Ці ўтвараюць аднародныя члены сказа паміж сабой словазлучэнні? Якая сувязь паміж імі: падпарадкавальная ці злучальная? Чаму?

● Што выражае заглавак верша: тэму ці асноўную думку?

Аднароднымі называюцца члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова ў сказе і звязаны паміж сабой злучальнай сувяззю (злучнікамі або інтанацыяй пералічэння): *Трэці дзень нехта (я к і?) невідочны і агромністы раз'ятрана (ш т о р а б і ў?) ляпаў аканіцамі і шпурляў ва ўзорыстыя шыбы прыгаршчы каляных круп.*

Аднародныя члены сказа заўсёды адказваюць на адно і тое ж пытанне; адносяцца да аднаго і таго ж слова; з'яўляюцца адным і тым жа членам сказа; не залежаць адзін ад аднаго, вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння. Яны ўтвараюць злучальныя па сваім саставе спалучэнні слоў, а гэтыя значыць, нельга паставіць пытанне ад аднаго слова да другога (*невідочны і агромністы, ляпаў і шпурляў*). З іншымі членамі сказа аднародныя члены звязваюцца падпарадкавальнай сувяззю, паясняюць адзін і той жа член сказа: *нехта (я к і?) невідочны і агромністы* — аднародныя азначэнні падпарадкаваны дзейніку *нехта*.

230. Прачытайце сказы. Вызначце, якія члены сказа могуць быць аднароднымі.

1. Высока над зямлёю прыгожымі шнурамі ляцелі жураўлі і гусі (*Я. Колас*). 2. Бярыце з роднага парога і хлеб, і песню ў шлях з сабой (*П. Прыходзька*). 3. Байцы высока цанілі, бераглі шчырае слова пісьменнікаў-франтавікоў (*А. Вялюгін*). 4. Над Прыпяццю зіхаціць ясная, сонечная раніца (*В. Вольскі*). 5. Вясёлых елачак прысады то ўніз бягуць, то на гару (*А. Бачыла*).

Аднародныя члены сказа могуць быць *р а з в і т ы я* (маюць пры сабе залежныя словы) і *н е р а з в і т ы я* (залежных слоў пры сабе не маюць): *Лістападу радуйся, і снежню, і вятрам асеннім, і снягам* (П. Панчанка).

Аднародныя члены сказа выражаюцца не толькі словамі адной часціны мовы, але і словамі розных часцін мовы: *Пахне мёдам, кветкамі* (А. Асіпенка). *Цімошка пільна і з трывогаю пазіраў на кожную новую асобу* (Я. Колас).

У рад аднародных членаў могуць уваходзіць непадзельныя словазлучэнні і фразеалагізмы: *Пад раницу Аляксей і двое танкістаў былі ў горадзе* (І. Новікаў). *Праз хвілін дзесяць бор аглушыўся грымотным выбухам. Гнеды навастрыў вушы, зафыркаў* (А. Якімовіч). (*Навастрыў вушы* — ‘насцярожыўся’.)

У сказе можа быць некалькі радоў аднародных членаў: *Дарослыя і дзеці бяруць садовыя і лясныя дрэўцы і клапатліва высаджваюць іх на ўласных сядзібах, паабапал дарог, на вуліцах і пляцоўках* (К. Кірэенка).

Тут чатыры рады аднародных членаў сказа: адзін рад утвараюць дзейнікі (*дарослыя і дзеці*), другі — выказнікі (*бяруць і высаджваюць*), трэці — азначэнні (*садовыя і лясныя*), чацвёрты — акалічнасці месца (*на сядзібах, паабапал дарог, на вуліцах і пляцоўках*).

Пры чытанні на кожны аднародны член сказа падае лагічны націск (П), а перад ім робіцца невялікая паўза (/):

П П П

Дзічэюць агароды, / дрэвы, / хаты

П П

Без чалавечай ласкі / і рукі.

Аднародныя члены сказа дапамагаюць больш поўна і ярка перадаць змест падзей і фактаў рэчаіснасці. Гэта кароткі і выразны прыём маўлення.

Не з’яўляюцца аднароднымі членамі сказа:

1) словы, якія паўтараюцца з мэтай узмацнення сэнсу: *Лятуць ды лятуць кволяя сняжынкi* (З. Бядуля);

2) фразеалагізмы з паўторнымі злучнікамі *і — і, ні — ні, то — то, ці — ці: і смех і грэх, ні свет ні зара, то бокам то скокам, ці так ці сак*. Яны з’яўляюцца адным членам сказа: *Коні сталі ні жывыя ні мёртвыя, фыркалі толькі...* (І. Пташнікаў). (*Ні жывы ні мёртвы* — ‘страшэнна напалоханы’);

в) словы, якія ўдакладняюць, канкрэтызуюць сэнс папярэдніх слоў: *Дзесьці высока-высока, за самымі хмарамі, курлыкалі журавы* (М. Лынькоў).

З а ў в а г а. Аднародныя члены сказа графічна будзем абазначаць ○: *Возера плешча, бурліцца* (М. Багдановіч).

⊖, ⊖ — у схеме адзначаны аднародныя выказнікі.

231. Удумліва прачытайце лінгвістычны матэрыял § 31. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Сказы з аднароднымі членамі», падмацоўваючы тэарэтычныя палажэнні адказу сказамі з практыкавання.

1. Лес супакойвае, разганяе трывогу, нервознасць (*І. Шамякін*). 2. Усе сыны ўсіх народаў на памяць помняць родны верш і ганарацца песняй роднай... (*П. Панчанка*). 3. Сняжынкі жвавыя гуляюць, садок і дворык засцілаюць бялюткім, чыстым палаценцам (*Я. Колас*). 4. Стрыжы радасна, са свістам насіліся над горадам (*І. Грамовіч*). 5. Снег сыпаў, сыпаў усю ноч і ўвесь заўтрашні дзень (*Я. Колас*). 6. Дождж дробны сеецца праз сіта, лагодзіць твар мой і зямлю... (*К. Камейша*).

232. На аснове тэарэтычнага матэрыялу складзіце табліцу «Прыметы аднародных членаў сказа». Запоўніце яе сваімі прыкладамі.

233. Прачытайце верш. Выпішыце сказы з аднароднымі членамі. Растворыце, чаму вы лічыце іх аднароднымі. Якімі членамі сказа яны з'яўляюцца і якімі часцінамі мовы выражаны? Як яны звязаны? Пракаменціруйце пастаноўку знакаў прыпынку паміж аднароднымі членамі сказа.

Да вас звяртаюся, нашчадкі,
Да суайчыннікаў сваіх,
Пакіньце злосць, і зайздрасць, звадкі, —
Мы нацярпеліся ад іх.
Любіце травы, дрэвы, рэкі,
Прастор палёў, блакіт нябёс,
Цаніце Працу, Чалавека, —
І Бог вам дасць спагадны лёс.
А каб цанілі вас у свеце
(Я лепшых слоў не падбярэ),

Шануйце дзіва на планеце —
Святую нашу Беларусь.
І мову Коласа, Купалы
Вы беражыце з роду ў род,
Каб наша воля не прапала,
Каб не загінуў наш народ.
А. Ставер.

234. Прачытайце. Назавіце рады аднародных членаў у кожнай частцы складанага сказа. Чым выражаны аднародныя члены сказа і як яны звязаны паміж сабой? Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Разам з роднаю моваю, нацыянальнымі, духоўнымі, культурнымі традыцыямі чалавек страчвае вельмі многае, мяняюцца ягоныя псіхіка, характар, натура, паводзіны, прытупляецца, а потым і знікае пачуццё самапавагі^{с.л}, годнасці^{с.л}, адказнасці^{с.л} за сваю зямлю, яе будучыню, за лёс нашчадкаў у гэтым свеце (*С. Законнікаў*).

● Ці згодны вы з думкай, выказанай у тэксце? Прыведзіце прыклады з мастацкай літаратуры, з вашага жыццёвага вопыту, якія пацвярджаюць (ці не пацвярджаюць) гэту думку.

235. Прачытайце сказы. У кожным сказе лагічным націскам выдзеліце апошнія словы.

Вазьмі ў сваё сэрца на схову родную мову.
Вазьмі ў сваё сэрца на схову поле.
Вазьмі ў сваё сэрца на схову луг каляровы.
Вазьмі ў сваё сэрца на схову родны блакіт.

● Прачытайце частку, агульную для ўсіх сказаў, далучаючы да яе словы, якімі сказы адрозніваюцца. Які рад утварылі такія словы? Колькі паведамленняў выражана ў сказе пры адной граматычнай аснове?

● Запішыце атрыманы сказ, раздзяляючы коскамі і лініямі (/) аднародныя члены сказа. Падкрэсліце іх як члены сказа.

236. Прачытайце. Спішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены адпаведна іх сінтаксічнай ролі.

...Я збочыў з дарогі і амаль адразу трапіў у нейкую твань перапэчкаў боты пасля выбіўся на сухі верас пасля зноў трапіў у гразь

упёрся ў доўгае і вузкае балота. Потым я ўзяў налева, бліжэй да зараснікаў па беразе ракі, выбіўся хутка на тую самую сцежку, па якой ішоў да Дубатоўка, і, апынуўшыся ў палове вярсты ад яго хаты, пайшоў ля зараснікаў у напрамку Балотных Ялін (*Паводле У. Караткевіча*).

● Падумайце, выкарыстанне якіх моўных сродкаў узбагаціла тэкст інфармацыяй і надало яму лаканічнасць.

Растлумачце значэнне словазлучэння *ўзяў налева*. Падбярыце да яго сінонімы.

237. Прачытайце загадкі, захоўваючы патрэбную інтанацыю пры аднародных членах сказа. Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца аднародныя члены і чым яны выражаны.

1. Сядзіць дзіця і гаворыць: «У мяне ёсць бацька, маці, а я ім не сын». 2. Крыкнуў вол на сто азёр, на сто міль, на ўвесь мір. 3. Сівая кабыла па лесе хадзіла, да нас прыйшла, на руках пайшла. 4. Стары і малы падыме, а цераз плот не перакіне. 5. Кругленькі, маленькі, а за хвост не падымеш (*З народнага*).

Д л я д а в е д к і: *гром, хмары і дождж, дачка, пух, клубок.*

● Вывучыце загадкі, якія вам больш спадабаліся. Загадайце іх сваім сябрам, бацькам, знаёмым.

@ Якія зборнікі беларускіх загадак вы ведаеце? Выпішыце з іх некалькі загадак, у якіх ёсць аднародныя члены сказа.

§ 32. Злучнікі пры аднародных членах сказа

238. Адкажыце на пытанні:

1. Як звязваюцца аднародныя члены ў сказе?
2. Якія злучнікі выкарыстоўваюцца для сувязі аднародных членаў сказа?
3. Якія бываюць злучальныя злучнікі паводле значэння? Паводле спосабу ўжывання?

239. Уважліва разгледзьце інтэр'ер залы Палаца Радзівілаў у Нясвіжы. Па фотаздымку прыдумайце і запішыце 3-4 сказы з аднароднымі членамі. Пабудуйце іх схемы.

Для сувязі аднародных членаў сказа ўжываюцца злучальныя злучнікі, якія падзяляюцца на спалучальныя, размеркавальныя і супраціўныя.

Спалучальныя злучнікі: *і, ды* (у значэнні *і*), *ні — ні* (заўсёды паўторныя), *як — так і* (заўсёды парны). Яны ўказваюць на адносіны адначасовасці, сумеснасці, паслядоўнасці, адмаўлення пры пералічэнні.

Супраціўныя злучнікі: *а, але, ды* (у значэнні *але*), *аднак, затое* (толькі адзіночныя), *не толькі — але, хоць і — але* (толькі парныя). Яны ўказваюць на адрозненне або супастаўленне прадметаў, з'яў, дзеянняў.

Размеркавальныя злучнікі: *ці, або* (могуць быць адзіночнымі і паўторнымі), *то — то, ці то — ці то, не то — не то* (заўсёды паўторныя). Яны ўказваюць на магчымасць выбару аднаго з двух (некалькіх) прадметаў, з'яў, дзеянняў або на іх чаргаванне.

240. Прачытайце беларускія прыказкі і прымаўкі. Назавіце аднародныя члены сказаў, вызначце, якімі сродкамі сувязі яны звязаны. Выпішыце паасобку сказы са спалучальнымі, супраціўнымі і размеркавальнымі злучнікамі. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах.

1. Чужому навучайся, ды свайго не цурайся.^{сн} 2. Воўк сабакі не баіцца, але звягі не любіць. 3. Плётку ў адно вуха ўпусці, а ў другое выпусці. 4. І шыла, і мыла, і прала, і ткала — і ўсё языком. 5. Ні млеў, ні пацеў, а рот разявіў. 6. Языком у Вільні, а галавой

за печчу. 7. Ці плач, ці галасі, але рады не дасі. 8. У людзей пытай, а свой розум май.

Прыдумайце сітуацыі, у якіх можна было б выкарыстаць тыя ці іншыя прыказкі. Складзіце з дзвюма прыказкамі невялікія тэксты, запішыце іх.

- Паспрабуйце стварыць малюнак, абыгрываючы значэнне адной з прыказак.

241. Прачытайце. Перабудуйце сказы з аднароднымі членамі так, каб у іх выражаліся тыя значэнні, што ўказаны ў дужках. Запішыце сказы.

1. Мы не вожыка, зайца бачылі (*'супастаўленне'*). 2. З-за хмар на небе зусім не было відаць месяца, зор (*'адмаўленне пры пералічэнні'*). 3. У доме чулася гаворка, смех (*'адначасовасць'; 'чаргаванне з'яў'; 'няпэўнасць'*). 4. На кірмашы можна купіць вырабы народных промыслаў, бытавую тэхніку, сучаснае адзенне, абутак (*'аб'яднанне пар аднародных членаў сказа'; 'узмацненне кожнага з аднародных членаў сказа'*).

242. Прачытайце тэкст услых, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызначце яго стыль і тып. Сваю думку абгрунтуйце.

...І тут пачалося. За акном як бач сцямнела. Шалёны віхор праляцеў дваром, задзёр шынель на галаву вартавому, нахіліў на страху стайні* чорную вольху, і тая затрашчала, сагнуўшыся ў дугу.

Шаленства пераднавальнічнага ветру не скончылася на гэтым. Ён надумаў, відаць, наведцаца ў госці да людзей у хаце. Рап-тоўна грукнулi дзверы, страшэнная пройма пацягнула да печы, дзьмухнула ў чалеснікі^л, задзерла па дарозе абрус, ледзь не сарвала яго са стала разам з наедкам і вылецела ў комін, сказаўшы выразным фальцэтам^л:

— Аоў.

Гораў бачыў у акно, як гэты парыў проймы выкінуў з напад-разбуранага коміна галчына гняздо і пагнаў яго, як кола, па пыльнай дарозе.

— Сымон, чортаў сын, — крыкнуў Гораў, — каглу* забыў зачыніць!

І сам кінуўся да печы, зачыніў каглу, падторкнуў яе анучаю.

Сымон скачыў у дзверы, як апантаны, зачыніў іх, паправіў абрус, шуснуў у бакоўку і борздзенька выскачыў адтуль з запаленай свечкай (*У. Караткевіч*).

● Якую ролю выконваюць аднародныя выказнікі пры стварэнні малюнка буры? Як выражана значэнне адначасовасці ў першых двух абзацах?

● Пабудуйце схемы двух апошніх сказаў. Чым яны адрозніваюцца? Якую ролю выконвае злучнік *і*?

Вызначце з кантэксту значэнне слова *кагла* і падбярыце да яго літаратурны адпаведнік.

● Назавіце сінонімы ў апошнім сказе. Вызначце іх ролю.

Ці даводзілася вам назіраць буру, ліўні? Апішыце свае ўражанні або прыведзіце прыклады з мастацкай літаратуры.

243. Прачытайце табліцу. Якія спосабы аб'яднання аднародных членаў сказа паказаны ў прыкладах табліцы? Як яны звязаны з пастаноўкай знакаў прыпынку?

Спосабы аб'яднання аднародных членаў у сказе і знакі прыпынку пры іх

Спосабы аб'яднання	Прыклады
Паслядоўнае пералічэнне аднародных членаў сказа	<i>У векавечнай бацькаўшчыне клёны Нячутна пачынаюць аблятаць На рыжую траву, на мох зялёны, На весніцы, на ціхі стаў*, на гаць*. У. Караткевіч.</i>
Папарнае аб'яднанне аднародных членаў сказа	<i>Колькі кветак ля ракі! Сінія, як вочкі, Незабудкі і браткі, Смолкі і званочки. Н. Гілевіч.</i>
Рад аднародных членаў сказа з абагульняльным словам	<i>Павінны мы сваім нашчадкам Усё пакінуць, чым жылі: І белы луг, і рэчку з кладкай, І лес паўз жытнія палі. В. Гардзей.</i>

244. Прачытайце тэксты. Выпішыце рады аднародных членаў, у якіх члены сказа звязаны: а) інтанацыяй і адным злучнікам *і* перад апошнім аднародным членам; б) парамі пры дапамозе злучніка *і*; в) паўторным злучнікам *і*; г) адзіночным злучнікам *і*.

I. I ты яе запомні імя,
Як неба, сонца і зару.
Твая зямля, твая Радзіма
Названа светла: Беларусь!
Ю. Свірка.

II. Усё размерана на свеце:
Радзіны і хаўтурны звон,
Святы пакой і ліхалецце,
Пяшчоты слодыч і праклён.
В. Зуёнак.

III. Пад гоманы бору, куванне зязюлі
Злажыў Багдановіч тут яркі вянок...
I поле, і пушчы, і рэкі тут чулі,
Як Цётка спявала, як марыў Бядуля,
Як слёзы рассыпаў Мацей Бурачок.
М. Хведаровіч.

IV. Раскінула ночка асеннія чары
Над рэчкаю казачнай, ціхаю Шчарай,
Заснулі навокал лясы і імшары,
I месяц укрыўся у шэрыя хмары.
С. Шушкевіч.

- У якіх радах пералічэнне можна прадоўжыць, а ў якіх — нельга?
- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа.
- Пабудуйце схемы радоў аднародных членаў.

§ 33. Аднародныя і неаднародныя азначэнні

245. Правядзіце даследаванне: а) знайдзіце ў сказах азначэнні; б) вызначце, якія з іх вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння, а якія — не; в) вызначце, паміж якімі азначэннямі можна паставіць злучнік *і*.

1. Чырвоныя, сінія, жоўтыя агеньчыкі мільгалі паміж соснамі (*С. Грахоўскі*). 2. У лесе буяла мноства злой, калючай лясной

крапівы (І. Мележ). 3. Цёпламу, яснаму дню радуецца кожная жывая істота (І. Навуменка). 4. Ціха брыла па абшарах у снежнай спадніцы марозная сіняя ноч (З. Бядуля). 5. Адам Міцкевіч — адзін з найгеніяльнейшых славянскіх паэтаў (Я. Колас). 6. Так соладка пахне будучымі мядовымі грушкамі вясковая белая квецень (В. Казько).

Дапасаваныя азначэнні, звязаныя паміж сабой толькі інтанацыяй, могуць быць аднародныя і неаднародныя.

Аднародныя азначэнні аднолькава адносяцца да паяснёнага слова. У такім выпадку яны вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння і паміж імі можна паставіць злучнік *і*. На пісьме яны раздзяляюцца коскай.

Параўн.: *Перад сялом цягнуўся роўны, прасторны выган* (Я. Колас).

Перад сялом цягнуўся роўны і прасторны выган.

Аднародныя азначэнні часцей выражаюцца якаснымі прыметнікамі: *Расцвіў прыгожы, буйны сад* (П. Броўка).

Заўсёды аднароднымі з'яўляюцца:

1) мастацкія азначэнні: *Па небе гуляла вясёлае, ласкавае сонца* (А. Пысін);

2) азначэнні, адно з якіх выражана прыметнікам, а другое — дзеепрыметнікам: *У поцемку лесу нізкія елачкі трымалі празрыстыя, заледзянелыя пацеркі расы...* (В. Адамчык).

Неаднародныя азначэнні адносяцца да паяснёнага слова парознаму: непасрэдна да назоўніка адносіцца толькі першае, тое, што стаіць бліжэй да яго. А другое азначэнне адносіцца да ўсяго словазлучэння «назоўнік + першае азначэнне». У гэтым выпадку азначэнні вымаўляюцца без інтанацыі пералічэння, паміж імі нельга ўставіць злучнік *і*, на пісьме яны не раздзяляюцца коскай. Часцей неаднародныя азначэнні выражаюцца спалучэннем якасных і адносных прыметнікаў:

Сыпануў дробны асенні дождж (І. Шамякін).

З а ў в а г а. Пасля паяснёнага слова неаднародныя азначэнні заўсёды вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння, паміж імі ставіцца коска: *Дымок танюткі, белаваты ўжо павіваецца над хатай* (Я. Колас).

246. Прачытайце. Выпішыце сказы з аднароднымі азначэннямі, падкрэсліце іх.

1. З нізкага цьмянага неба пасыпаў мокры, лянiвы, дакучлiвы снег (*Я. Брыль*). 2. Лёгкі, лагодны вецер гнаў па дарозе сухое лісце маладых бяроз (*А. Асіпенка*). 3. Многа новых, шчаслiвых дарог расцілае жыццё прад табою! (*Я. Колас*). 4. Худзенькая, танютка жанчына паглядала на мяне. Рысы твару былі выразныя, рэзка акрэсленыя (*У. Караткевіч*). 5. У канцы чэрвеня прайшлі шчодрыя летнія дажджы (*Я. Колас*). 6. Чыстае, свежае ранішняе паветра разносіла песні жаваранкаў, шчэбет сумятлiвых вераб'ёў, гагатанне гусей... (*Я. Колас*). 7. Буйныя бурачковыя, лімонныя, бэзавыя вяргіні гарэлі ў садзе (*А. Асіпенка*).

247. Прачытайце сказы. Ці можна паміж неаднароднымі азначэннямі ўставіць спалучальны злучнік *і*?

1. У цёмным восеньскім бары над векавым пагоркам крумкач крумкача ўгары пранізліва і горка (*М. Башлакоў*). 2. Старыя дрэвы танулі ў густым балотным разнатраўі^а (*І. Мележ*). 3. Раўнюткі пясчаны^ф бераг быў утульным пляжам (*Я. Брыль*). 4. Замоўклі белыя прасторы, змарыў^с іх ціхі зімні сон... (*М. Хведаровіч*). 5. Сонца яшчэ не зайшло, але яго вялізны чырвоны круг ужо апускаўся на паверхню зямлі (*Я. Колас*). 6. На вуліцы, супраць акна, стаяла таўшчэзная старая ліпа (*А. Асіпенка*).

● Запішыце сказы пад дыктоўку. Сачыце за тым, як вымаўляюцца неаднародныя азначэнні.

● Прыметнікамі якіх разрадаў выражаны неаднародныя азначэнні?

248. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Дапоўніце сказы аднароднымі (частка I) і неаднароднымі (частка II) азначэннямі.

I. 1. З поўначы дзьмуў моцны ... вецер. 2. На праглядзе былі паказаны францускія, іспанскія ... фільмы. 3. Прамысловасць

рэспублікі выпускае льяныя ... тканіны. 4. У небе свяціліся ... сінія агеньчыкі салюту. 5. Удосталь хочацца напіцца ... свежай вадзіцы.

II. 1. У мікрараёне Захад пабудавалі ... тэлефонную станцыю. 2. ... цагляны будынак выходзіць фасадам* на магістраль. 3. Вера апранула новае ... паліто. 4. Наступіла ... восеньскае ранне. 5. ... пясчаныя фантачыкі выкідвала з глыбіні лясная крынічка.

249. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Якія прыметы вы ўзялі за доказ? Выпішыце словазлучэнні з азначэннямі. Вызначце, аднародныя яны ці не. Пакажыце гэта на схемах.

І зноў пацягнула гасця [немца] на параўнанне, на пошукі выслоўяў у іншых мовах.^{сн} Просіць падаць яму з паліцы багатую рускую кніжку «Фразеологический словарь русского языка» і шукае фразеалагізм са словам «журавіны» — «клюква».^{сн} Там ёсць: *вот так клюква*. Яркі, выразны самабытны фразеалагізм; сэнс — выказванне расчаравання^ф, здзіўлення (як і беларускія *вось табе і гацаца! вось табе і маеш! на табе!*). І зноў загадкі, і зноў пошукі ўразумення: рэаліі адны, фразеалагізмы розныя (*Ф. Янкоўскі*).

- Якія беларускія фразеалагічныя слоўнікі вы ведаеце? Хто іх аўтары?
- Запішыце некалькі прыкладаў беларускіх фразеалагізмаў з адпаведнікамі ў іншых мовах.

250. Прачытайце тэкст. Пабудуйце схему сказа, у якім ёсць аднародныя члены. Выпішыце словазлучэнні з неаднароднымі азначэннямі, укажыце, чым яны выражаны.

Выснова напрошваецца сама: трэба наш родны дом зрабіць утульным. Каб душы чалавечай было ў ім хораша, цёпла, светла. Толькі і ўсяго. Але наш дом адно тады стане гэтакім, калі ў ім будзе ўсё тое, што ў родным доме павінна быць, менавіта:

калі ў ім будзе свабодна і натуральна, з ранку і да ночы, з вуснаў і старых, і малых гучаць роднае слова;

калі ў ім будуць чуцца пяшчотныя матчыны песні і мілагучныя бацькавы цымбалы, мудрыя дзедавы казкі і прыказкі, легенды і паданні;

калі ў ім будзе чуцён незаменны водар страў, які ты ўдыхаў ад калыскі, — водар найлепшых дароў нашай любай, самаахвярнай і мнагацёрпнай зямлі-карміцелькі;

калі ў ім будзе вабіць твой зрок, і зачароўваць, і глядзець у душу табе — з пакрывалаў і поспілак, з паясоў і сурвэтак — «цвяток радзімы васілька»;

калі ў ім на стале, на белым абрусе, побач з боханам хлеба надзённага будуць ляжаць кнігі Бібліі Францыска Скарыны, кнігі Цёткі і Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы і Якуба Коласа, Максіма Багдановіча і Максіма Гарэцкага і многія іншыя кнігі свяшчэннага пісання нашага;

калі ў ім на самым пачэсным месцы, на покуці, пад ручнікамі, будуць абразы найвялікшых, найслынных сыноў і дачок Бацькаўшчыны — абразы* святых і прасвятых зямлі нашай Беларускай.

А будзе ўсё гэта ў нашым родным доме толькі тады, калі мы захочам, каб было (Н. Гілевіч).

Пра які дом ідзе гаворка? Ці згодні вы з аўтарам? Што, на вашу думку, неабходна рабіць, каб наш дом — Радзіма — стаў утульным? Запішыце свае разважанні, ужываючы аднародныя члены сказа.

- Чаму ў перадапошнім абзацы слова *Беларускай* пішацца з вялікай літары?

§ 34. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі

1. Аднародныя члены сказа на пісьме, як правіла, **р а з д з я л я ю ц ц а** коскай.

2. Паміж аднароднымі членамі коска **н е с т а в і ц ц а**, калі яны звязаны адзіночнымі злучнікамі **і, ды (= і), ці, або**: *Ляцяць у вырай жураўлі і гусі* (С. Грахоўскі).

З а ў в а г а. **Н е р а з д з я л я ю ц ц а** коскамі словы ў складзе ўстойлівых спалучэнняў, звязаныя паўторнымі злучнікамі **і — і, ні — ні, ці — ці**: *і так і сяк; ні калá ні дварá; то там то сям; ці блізка ці далёка* і інш.: *Іван ёй ні сват ні брат* (М. Машара). *Тады ні адтуль ні адсюль выскачыў заяц* (Я. Брыль).

251. Прачытайце сказы. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх.

1. Толькі птушкі могуць так любіць неба сінь, вясны прастор бязмежны (Н. Гальпяровіч). 2. Драбнюткі^с, але спорны дождж церушыў цэлыя суткі (П. Пестрак). 3. Мне заўсёды падабаліся

як вясёлыя, так і сумныя песні роднага краю (*У. Караткевіч*).
 4. Вясёлае, ласкавае сонейка цешыла і расліну, і птушку, і ваду, і нашых хлопцаў (*Я. Майр*). 5. Абоз імчыцца^а па завулку, грыміць, і трубіць, і звініць (*К. Крапіва*). 6. То ялінкі, то сасонкі падпіраюць небакрай (*А. Вольскі*).

252. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.

Уся сядзіба патанала ў буйна-пеністым рознакаляровым^а моры! Белыя чырвоныя пунсовыя жоўтыя і яшчэ самых розных неверагодных колераў кветкі раслі абাপал дома ў двары на агародзе каля невялікай копанкі* ўздоўж гаспадарчых пабудоў.^п

— Які цуд! — не змаглі стрымаць свайго захаплення госці (*З. Прыгодзіч*).

253. Падрыхтуйце выказванне на тэму «Коска паміж аднароднымі членамі сказа», карыстаючыся наступнай табліцай. Складзіце або выпішыце з твораў мастацкай літаратуры прыклады, якія праілюструюць ваша паведамленне.

Коска паміж аднароднымі членамі сказа			
с т а в і ц ц а, калі яны спалучаны			
інтанацыяй пералічэння (без злучнікаў) ○, ○	злучальнымі злучнікамі		
	супраціўнымі адзіночнымі ○, <i>але</i> ○ ○, <i>ды</i> ○ ○, <i>а</i> ○	паўторнымі спалучальнымі і размеркавальнымі <i>і</i> ○, <i>і</i> ○ <i>ці</i> ○, <i>ці</i> ○	парнымі <i>як</i> ○, <i>так і</i> ○ <i>калі не</i> ○, <i>то</i> ○
н е с т а в і ц ц а, калі яны			
звязаны адзіночнымі спалучальнымі і размеркавальнымі злучнікамі ○ <i>і</i> ○ ○ <i>ды</i> (= <i>і</i>) ○ ○ <i>ці</i> ○ ○ <i>або</i> ○		з'яўляюцца ўстойлівымі спалучэннямі <i>і так і сяк</i> ; <i>ні пуху ні пер'я</i>	

254. Прачытайце тэкст з «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008 г.).

Коскай раздзяляюцца ўсе аднародныя члены сказа, калі папярэднія з іх звязаны паміж сабой без злучнікаў, а наступныя — пры дапамозе паўторнага злучніка *і*. Напрыклад: *Жыццё чулася ў траве, у гаёчку, і лясочку, на палях, і на лугах, і ў зялёным лужочку, і ў крынічных берагах (Я. Колас). Дзень іграе на жалейцы, на трубе, і на ражку, і на сінім трыснягу (М. Танк).*

● Што новага вы даведаліся аб пастаноўцы знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа?

● Сказы-прыклады запішыце, зрабіце іх сінтаксічны разбор. Пабудуйце схемы аднародных членаў сказа.

● Параўнайце схемы:

1) ○, *і* ○, *і* ○;

2) *і* ○, *і* ○, *і* ○, *і* ○.

● Адкажыце, чаму ў 2-й схеме перад першым злучнікам *і* коска не ставіцца.

● Складзіце і запішыце сказы ў адпаведнасці з дадзенымі схемамі.

255. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку пры аднародных членах сказа. Раствлумачце іх пастаноўку.

1. Раніца, сапраўды, была выдатная сонечная але (*не/ня*) яркая а мяккая ціхая пяшчотная (*А. Асіпенка*). 2. Голуб патаптаўся кашлатымі і чырвонымі **ножкам**і скокнуў на край кошыка залопаў крыламі і ўзняўся (*Я. Брыль*). 3. Жолуд падае з дуба^а правальваецца да самай зямлі праз гнілы пласт лісцянога насцілу ляжыць восень і зіму прарастае ўзыходзіць і расце (*Я. Брыль*). 4. А сок быў **свежы** такі хвацкі такі **салодкі** забіяцкі! (*Я. Колас*) 5. Пад гэты гром пад **дождж** упарты то там то тут пачуеш жарты (*Я. Колас*). 6. Я малым хлапчуком палюбіў твае пушчы і нівы і блакітныя рэкі і мора зялёных лугоў (*П. Панчанка*).

● Як вы знаходзілі аднародныя члены сказа? Па якіх прыметах? Як яны спалучаны?

● Назавіце сказы, у якіх ёсць некалькі радоў аднародных членаў, пабудуйце схемы аднародных членаў.

● Запішыце выдзеленыя словы ў адпаведнасці з іх вымаўленнем.

256. Спішыце прыказкі, устаўляючы патрэбныя па сэнсе злучнікі і расстаўляючы коскі.

1. На ранней ралліцы родзіць жыта ... пшаніца ... на позней ралліцы родзіць куколь* ... мятліца. 2. Адзін дасуж ... не дуж. 3. Шалы ... балы да добра не давядуць. 4. Сўшыць не работа ... турбота. 5. Мужыка не кажух грэе ... сякера.

257. Устаўце замест кропак аднародныя члены сказа, спалучаныя супраціўнымі злучнікамі. Запішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку.

1. Я доўга пісала сачыненне ... . 2. Гэта была не рэчка ... . 3. Вартавы прыгледзеўся ... . 4. Раніца была бязветраная ... . 5. Грыб вырас вялікі ... . 6. Чаравікі новыя ... . 7. Лес стары ... .

258. Спішыце сказы, замяняючы злучнік *ці — ці* злучнікам *ці то — ці то*. Якое значэнне надаюць сказам гэтыя злучнікі? Пастаўце знакі прыпынку.

1. Песні жанчын чуліся ці ў лесе ці за рэчкай. 2. Вузкая сцяжынка ці хавалася ў жыце ці рэзка выбягала на прастор. 3. Няўмеламу ці цэп ці малатарня* — усё страты. 4. Стары лес шу-меў ці на дождж ці на вецер.

259. Складзіце сказы з устойлівымі спалучэннямі слоў: *ні свет ні зара, ні кала ні двара, ні слыху ні дыху, ці пан ці прапаў*.

260. Спішыце сказы, пастаўце коскі. Раствлумачце іх пастаноўку.

1. Туманы ў Лондане бываюць калі не кожны дзень то праз дзень абавязкова^{сн} (*Я. Сінакоў*). 2. Хоць стомленая^м але вясёлая вярнулася Фрося дадому^{сн} (*З. Бядуля*). 3. Пра Мінск пра Беларусь ведаюць людзі за самымі далёкімі морамі. Беларусь для іх не толькі мірная і добрая краіна але і цягавіты^а трактар і вынослівы самазвал^{сл} і эlegantны гадзіннік (*М. Танк*). 4. Пра яго гаварылі не столькі добрага колькі смешнага (*Я. Колас*).

● Пабудуйце схемы аднародных членаў 3-га сказа.

261. Спішыце сказы, устаўляючы патрэбныя па сэнсе злучнікі і расстаўляючы знакі прыпынку. Раствлумачце іх пастаноўку.

1. ... хлопцы ... дзяўчаты могуць атрымаць прафесію юрыста.
2. ... суніцы ... чарніцы паспелі ў бары. 3. ... хочацца паесці тых

ягад ... пабыць у лесе падыхаць водарам лясных палян. 4. ... праз тыдзень ... крыху пазней я здам экзамен. 5. Гульня была настолькі цікавая, што захапіла ... дзяцей ... дарослых.

- Пабудуйце схемы аднародных членаў сказа.

262. Складзіце сказы з развітымі і неразвітымі аднароднымі членамі па наступных схемах:

○, *але* ○; *і* ○, *і* ○, *і* ○; ○, ○ *ці* ○; ○, ○, *і* ○, *і* ○.

263. Графічны дыктант: запішыце схемы сказаў, абазначаючы аднародныя члены сказа.

1. З маленства люблю я лясы, іх сцішаны голас і шум патаемны (*Я. Колас*). 2. Я закаханы ў нёманскія плёсы, у старыцы і ў светлыя лясы, у шумныя асеннія бярозы і ў кропелькі сцюдзёнае расы (*С. Грахоўскі*). 3. Вось ён спатыкнуўся ці то аб камень, ці то аб корч (*М. Лынькоў*).

264. Прачытайце тэкст. Пракаменціруйце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах. Выпішыце 3 сказы з аднароднымі членамі, пабудуйце іх схемы.

У часы барока* лічылася, што ежа павінна не толькі насыціць, але і ўразіць гасцей сваім смакам, колерам, формай, сумяшчэннем несумяшчальнага. Спалучалі салодкае і кіслае, салодкае і горкае, кіслае і салёнае. У торт саджалі жывых птушак, якія ўзляталі ў

час «вівату»¹. На стол падавалі цэлых дзікоў, напоўненых унутры каўбасамі, індыкамі, курапаткамі, або доўгіх шчупакоў, «засмажаных у галаве, звараных у сярэдзіне і печаных у хвасце».

Традыцыйнай сенсацыяй застолля быў «цэлы» каплун¹, засаджаны ў «бутлік» (для гэтага з каплуна здымалі

¹ Час «вівату» — час віншавання, здравіца.

скуру, запіхвалі ў бутэльку, напаўнялі праз лейку малаком і яечнымі жаўткамі, а потым усё разам варылі ў кіпені). Рыбу фаршыравалі свінінай, свіней — індычынай, індыкоў — рыбай.

Птаству, піша Кітовіч, «выкрыўлялі дзівачна ногі, крылы, галовы, рабілі фігуры, да стварэння Богага непадобныя, і такія стравы лічыліся самымі моднымі і густоўнымі» (А. Мальдзіс. «*Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя*»).

@ Падзяліцеся сакрэтамі ўпрыгожвання святочнага стала ў вашай сям'і. Зрабіце паведамленне на тэму «Наш святочны навагодні стол», ужываючы сказы з аднароднымі членамі. Запішыце тэкст паведамлення.

- Раствлумачце, чаму ў тэксце некаторыя словы, словазлучэнні і часткі сказа ўзяты ў двукоссе.

265. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Раствлумачце іх пастаноўку.

«Не ўрадлівасцю ніў не адрозненнем адзення не прыроднай прыгажосцю краіны не магутнасцю гарадоў і замкаў квітнеюць^с народы а больш за ўсё тым, што берагуць і ўжываюць сваю мову, якая згуртоўвае грамадства^{сл} ўмацоўвае дружбу і брацтва. Мова гэта вузы ўсеагульнай любові, маці адзінства, бацька грамадства абаронца дзяржавы. Ліквідаваць мову ўсё роўна што патушыць сонца парушыць сусветны парадак пазбавіць свет жыцця і славы». З такімі словамі звяртаўся да сваіх суродзічаў-літоўцаў гуманіст і дзеяч эпохі Адраджэння^а Мікалоюс Даўкша (1538—1613).

- Падумайце, што меў на ўвазе М. Даўкша, сцвярджаючы, што «ліквідаваць мову — усё роўна што... парушыць сусветны парадак».

266. Прачытайце ўслых, захоўваючы патрэбную інтанацыю, два вельмі блізкія па сэнсе сказы. Які з іх вы лічыце больш выразным? Пры дапамозе чаго гэта выразнасць дасягаецца?

Кожны чалавек па-свойму перажывае радасць, смутак, бадзёрнасць, стомленасць, захапленне, адчай, любоў, нянавісць.

Кожны чалавек па-свойму перажывае радасць і смутак, бадзёрнасць і стомленасць, захапленне і адчай, любоў і нянавісць.

Адзін з сінтаксічных сродкаў выразнасці маўлення — парнае спалучэнне аднародных членаў сказа.

У ролі аднародных членаў сказа, аб'яднаных папарна, нярэдка ўжываюцца антонімы: *Мова дае каларыт твору, робіць яго баявым або спакойным, паэтычным або нудным, лірычным або суровым...* (Я. Скрыган).

267. Прачытайце тэксты, захоўваючы патрэбную інтанацыю.

I. Я жыву на граніцы —
На граніцы вёскі і горада,
Травы і бетону,
Цішы і гromу.

II. *Макаль.*

II. ...Гэтыя кнігі карысна чытаць усякаму чалавеку: мудраму і неразумнаму, багатаму і беднаму, маладому і старому. А найперш тым, хто мае намер засвоіць добрыя норавы спасцігнуць сапраўдную мудрасць і навуку (*Ф. Скарына. Прадмова да кнігі «Прытчы Саламона»*).

● Які сінтаксічны сродак выразнасці выкарыстаны ў тэкстах? Складзіце і запішыце сказы, ужываючы падобныя канструкцыі.

268. Спішыце тэкст, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Раствлумачце іх пастаноўку. Пабудуйце схемы сказаў з аднароднымі членамі.

Гэты мой знаёмы шчыры чалавек — немец. Яшчэ ў свае ўніверсітэцкія^{сл} гады ён пачаў займацца славянскімі мовамі іх сродкамі экспрэсіі выразнасці. Калі ён, ужо сталы і сур'ёзны^а чалавек, завітаў^м у Мінск то чытаў і ведаў «Чаго вам хочацца, панове?» і «Вобразы родныя» «Ты не згаснеш, ясная зараначка» і «Судзі мне, доля, мужнаму памерці» «Новую зямлю» і «Курган» «Жменю сонечных промняў» і «Галю» «Нёманаў дар» і «Аленяў»... Чытаў^с і ведаў багата^с што (*Ф. Янкоўскі*).

Падбярэце сінонімы да слоў *знаёмы, шчыры, ста́лы* (чалавек).

269. Прачытайце тэкст. Ці згодны вы з думкай аўтара? Ці можаце прывесці прыклады страчаных слоў? Як вы разумееце сэнс апошняга абзаца?

Наша жывая мова страціла безліч слоў. Слоў, створаных па ўнутраных законах развіцця мовы, слоў, якія неслі колер і водар самой беларускай зямлі, беларускай прыроды. Мову пачалі адрываць ад зямлі, на якой яна ўзнікла, складвалася, набіралася моцы і сілы, а зямлю — пазбаўляць мовы, рабіць бязмоўнай і безыменнай. І не бачна канца гэтаму разрыву адвечнага адзінства зямлі і мовы. Але ў мове не толькі аблічча, фарбы і гукі зямлі, а філасофія і мараль народа, працоўнага чалавека. І гэта ўсё таксама разам з мовай нявечыцца і забіваецца!

Так наступае ўсеагульнае абядненне і апушташэнне душы чалавечай (Н. Гілевіч).

- Пабудуйце схемы сказаў з аднароднымі членамі. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Вызначце, якую ролю выконваюць аднародныя члены сказа, звязаныя папарна.

Прывядзіце прыклады, якія ілюструюць, як філасофія і мараль народа, яго светапогляд адлюстроўваюцца ў мове. Паразважайце, напрыклад, чаму ў рускай мове кажуць *женишься на Марье*, а па-беларуску — *ажаніцца з Мар'яй*, *смеяться над ним* — *смяцца з яго*, *пойти за водой* — *пайсці па ваду* і інш.

270. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

У шматлікія і разнастайныя^{сн} слоўнікі мы амаль не заглядаем, а калі і разгортваем^с пры неабходнасці перакласці нейкае слова — дык хапаем першае^м па чарзе яго значэнне (трэба ж хутчэй!), хаця ёсць і другое і трэцяе а то і чацвёртае і пятае^{сн}. Вось адкуль гэтыя бясконцыя «паставіць у вядомасць» і іншыя падобныя фразы-пачвары (Н. Гілевіч).

- Вызначце тэму тэксту, яго асноўную думку.

Пры спалучэнні аднародных членаў у сказе неабходна кіравацца наступнымі правіламі:

1. Неабходна, каб усе аднародныя члены сказа спалучаліся па сэнсе з тым словам, ад якога яны залежаць: *У гасцінай стаялі канапы, фатэлі^{*}, сталы, карціны.* (Карціны не стаяць, а вісяць.) *Многа крытычных заўваг і канструктыўных прапанов было ўнесена падчас абмеркавання пытання пабудовы аўтобусага*

прыпынку. (Нельга «ўнесці заўвагі», можна толькі «ўнесці прапановы»; «заўвагі робяцца».)

2. Нельга спалучаць у рад аднародных членаў сказа словы, якія абазначаюць відавыя і родавыя паняцці: *У гасцінай стаялі канапы, фатэлі, сталы, сучасная мэбля*. (Паняцце «мэбля» з'яўляецца родавым для слоў *канапы, фатэлі, сталы*.)

3. Нельга спалучаць у якасці аднародных членаў сказа далёкія па сэнсе словы: *На факультатыўных занятках старшакласнікі вывучалі літаратуру і хваробы*.

4. Аднолькавыя прыназоўнікі, якія ўжываюцца пры аднародных членах сказа, часам можна апусціць: *Афіцыянт нёс паднос са шклянкамі малака, талеркамі, лыжкамі*.

Аднак нельга апусціць розныя прыназоўнікі: *У Дзень горада вялікая колькасць людзей была на плошчах, бульварах, вуліцах, завулках*. (Перад апошнім словам патрэбен прыназоўнік *у*.)

5. Нельга аб'ядноўваць у адным радзе аднародныя члены сказа, выражаныя назоўнікам і неазначальнай формай дзеяслова: *Я хачу булачку і піць*.

6. У рад аднародных членаў не ўключаецца даданая частка складанага сказа: *Васьмікласнік расказаў аб кантрольнай рабоце і як дзевяцікласнікі гулялі ў футбол*.

● Запішыце прыведзеныя ў тэксце правіла прыклады, выпраўляючы памылкі ва ўжыванні аднародных членаў сказа.

271. Прачытайце сказы, вызначце, у якіх з іх: а) у рад аднародных членаў уключаны несумяшчальныя паняцці; б) аднародныя члены адказваюць на розныя пытанні; в) спалучаны аднародныя члены і даданая частка складанага сказа.

Запішыце сказы ў выпраўленым выглядзе.

1. Уся суша раздзелена на шэсць частак свету: Еўропу, Азію, Афрыку, Амерыку, Японію і Францыю. 2. Ежа павінна быць смачнай, каларыйнай і прыгожа аформлена. 3. Вучні любілі спевы, фізкультуру і маляваць. 4. Сяброўка спытала пра ўрокі і як маё здароўе. 5. Віншую вас ад усёй душы і асабіста ад сябе. 6. Пасля

экскурсіі на Альманскія балоты васьмікласнікі елі дранікі з журавінавай падліўкай і са смакам.

272. Прачытайце сказы, знайдзіце памылкі ва ўжыванні азначэнняў. У чым сутнасць дапушчаных памылак? Запішыце сказы ў выпраўленым выглядзе.

1. У магазіне на Чырвонай вуліцы вялікі выбар мужчынскага, жаночага і гумавага абутку. 2. У праграме вечара планаваліся беларускія і эстрадныя песні. 3. Лісцевыя і вільготныя лясы распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі. 4. Лексіку сучаснай беларускай мовы складаюць спрадвечныя беларускія і кніжныя словы. 5. На сустрэчу былі запрошаны беларускія, польскія і народныя пісьменнікі.

Лінгвістычная загадка. Прачытайце сказ, разбярыце яго па членах сказа.

Кактус упаў на катá, зароў і завуў ад болю.

- Які вывад можна зрабіць? Выправіце памылку і запішыце правільны варыянт.

§ 35. Сказы з абагульняльнымі словамі пры аднародных членах, знакі прыпынку

273. Прачытайце сказы. Падбярыце да аднародных членаў сказа слова або словазлучэнне з больш шырокім, абагульняльным значэннем — абагульняльнае слова.

1. Восенню каля вашага дома будуць трымацца дразды, амялушкі, снегіры. 2. Побач са старажытнымі дубамі ў парку можна ўбачыць вязы, клёны, грабы, ясені. 3. На падаконніках у класе стаялі кактус, альяс і герань. 4. У лесе дзеці шмат набралі сыражак, лісічак, баравікоў і падасінавікаў. 5. Сонца зайшло. Птушкі змоўклі і ў лесе, і ў полі.

274. Прачытайце верш, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызначце яго асноўную думку.

Усё было мне міла тут:
Над Нёманам зялёны кут,
Палі шырокія, узгоркі,
І смоль сасны, і ў небе зоркі,

І пах асіны гаркаваты,
Сады зялёныя ля хаты,
І гучны перазвон крыніц,
І сполах вечарам зарніц,
І Нёман мой, як шкло, празрысты,
І маладзік у небе чыстым,
І шумны за ракой начлег,
Дзяўчат-красунь вясёлы смех,
І кроплі жнівеньскай расы,
На лузе першы звон касы,
І кожнае жывое слова
Прыветнай беларускай мовы...

А. Астрэйка.

● Назавіце слова, якое паясняецца аднароднымі членамі сказа. Якое яго значэнне? Чым яно выражана і як размяшчаецца адносна рада аднародных членаў сказа? Якія гэта аднародныя члены?

Абагульняльнае слова пры аднародных членах сказа — гэта слова, якое выражае больш шырокае значэнне, чым аднародныя члены, і суадносіцца з імі як родавае і відавае паняцці.

Абагульняльнае слова з'яўляецца тым жа членам сказа, што і аднародныя члены: *Паэтам сваёй працы павінен быць кожны: каваль і інжынер, матэматык і гісторык, географ і літаратар (В. Вітка). Чутно вясны дыханне ўсюды: на сініх далях, на лясах, на дрэвах, што вартуюць шлях (Я. Колас).*

У ролі абагульняльных слоў часцей за ўсё ўжываюцца займеннікі (*усё, усе, кожны, ніхто, нішто*), прыслоўі (*усюды, заўсёды, ніколі, нідзе*), назоўнікі (*дрэвы: дубы, бярозы, клёны; кветкі: васількі, званочки, незабудкі*).

Абагульняльнае слова можа стаяць перад аднароднымі членамі сказа і пасля іх; ад гэтага залежаць пастаноўка знакаў прыпынку і інтанацыя.

Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі сказа, то пасля яго ставіцца двукроп'е. Пры чытанні абагульняльнае слова вымаўляецца з лагічным націскам і папэраджальнай паўзай перад аднароднымі членамі, якія чытаюцца некалькі паніжаным тонам са звычайнай пералічальнай інтанацыяй.

↘   П   ↘   ↘

А на рабочым варштаце прылады: // клешчы, / жалеза, /
↘ ↘
балты і ключы (М. Танк).

⊙: ○, ○, ○ і ○

Калі абагульняльнае слова стаіць пасля аднародных членаў сказа, то перад ім ставіцца працяжнік. Пры чытанні аднародных члены сказа вымаўляюцца павышаным тонам, перад абагульняльным словам робіцца паўза, а само слова вымаўляецца са значным узмацненнем голасу.

↗ Акадэмікі і ↗ хірургі, ↗ паэты і ↗ маршалы — // ↗ **усе**
былі вучнямі, іх талент разбудзіў просты вясковы настайнік
(С. Грахоўскі).

○ і ○, ○ і ○ — ⊙

Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі, але сказ імі не заканчваецца, то перад аднароднымі членамі ставіцца двукроп'е, а пасля іх — працяжнік.

Усё: і хмурнае неба, і мёрзлая чорная зямля — было ахоплено нечым сумным, халодным і грозным (К. Чорны).

⊙: і ○, і ○ — ...

275. Прачытайце табліцу, раскажыце пра знакі прыпынку ў сказах з абагульняльным словам пры аднародных членах сказа. Падмацуйце адказ сваімі прыкладамі.

⊙: ○, ○, ○	1. Усюды панавала цішыня: у полі, на лузе, у гаі.
○, ○, ○ — ⊙	2. У полі, на лузе, у гаі — усюды панавала цішыня.
⊙: ○, ○, ○ — ...	3. Усюды : у полі, на лузе, у гаі — панавала цішыня.

276. Прачытайце тэксты, выпішыце (па варыянтах) сказы з абагульняльным словам пры аднародных членах сказа. Раствлумачце ў іх пастаноўку знакаў прыпынку, спосабы выражэння абагульняльных слоў. Пабудуйце схемы аднародных членаў сказа з абагульняльным словам.

I. Няма дзяцей бяздарных,
Мы з талентамі ўсе:
І лекар, і пажарнік,
І слуцкі хлебасей,
Каваль, даяр, ліцейшчык,
І кожны чалавек —
У геніяльнай^а дзежцы^ф
Замешаны навек.

П. Панчанка.

II. Шолах бароў напрудвесні,
Гоман крынічкі лясной,
І перапёлчыну песню,
І абеліск над сасной —
Усё я Радзімай лічу,
Лепшага не хачу!

Е. Лось.

Прадоўжыце сказ *Мая Радзіма* — гэта ....

277. Прачытайце сказы, запішыце іх. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Якой часцінай мовы выражаны абагульняльныя словы? Пабудуйце схемы аднародных членаў сказа з абагульняльнымі словамі. Чым адрозніваюцца сказы ў парах?

1. Дабрыня, розум, справядлівасць — самыя лепшыя якасці чалавека. Дабрыня, розум, справядлівасць — усе самыя лепшыя якасці спалучаліся ў гэтым чалавеку.

2. Мы збіралі апалыя лісты клёна, ясеня, бярозы і асіны. Мы збіралі апалыя лісты розных дрэў: клёна, ясеня, бярозы і асіны.

278. Падбярыце абагульняльныя словы да аднародных членаў сказа і перабудуйце сказы так, каб аднародныя члены сказа знаходзіліся ва ўсіх трох пазіцыях (гл. практ. 275).

1. Наша літаратурная мова стваралася Скарынам, Коласам, Купалам, Багдановічам і іншымі майстрамі слова. 2. Бэз пах у садзе, на вуліцы, у хаце. 3. І дрэвы, і хмызнякі, і лясны подсціл набрынялі вільгаццю.

279. Выкарыстоўваючы дадзены матэрыял, складзіце і запішыце тры сказы, каб у іх былі наступныя знакі прыпынку: 1) працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам; 2) двукроп'е пасля абагульняльнага слова пры аднародных членах сказа; 3) працяжнік перад абагульняльным словам пры аднародных членах сказа.

Адзінкі вымярэння інфармацыі (*байт, кілабайт, мегабайт, гігабайт*). Асноўныя аперацыі з файламі (*капіраванне, перамяшчэнне, выдаленне, перайменаванне*). Сістэмны блок персанальнага камп'ютара (*мікрапрацэсар, унутраная памяць, сістэмны блок, дыскаводы*).

280. Спішыце, расстаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку. Пабудуйце схемы радоў аднародных членаў 2-га і 3-га сказаў.

1. Разуменне дакладнасці слова ўменне карыстацца ім культура мовы і нават пісьменнасць усё залежыць ад таго, як загучала для вас слова, пачутае ў маленстве (*В. Вітка*). 2. Колькі ў кроплю фарбаў назаткана, быццам свет увесь у ёй сабраны поле луг сады ўсяго пасёлка і рака і неба і вясёлка! (*П. Броўка*). 3. У багатае і дажджом і сонцам лета грыбы ідуць усюды па бары па бярэзніку па верасе (*І. Навуменка*). 4. Пайсці ў грыбы ці ў тую ж рыбу або паехаць на сялібу ці ў млын малоць на хлеб збажыну ўсё гэта вабіла хлапчыну^{сн} (*Я. Колас*). 5. Ва ўсім душа і ў тоненькай травінцы і ў карабельнай велічнай сасне (*Н. Гальпяровіч*).

281. Увядзіце ў сказы абагульняльныя словы. Запішыце. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор гэтых сказаў.

Чаму выдзеленыя ў сказах словы не з'яўляюцца абагульняльнымі?

1. Ні ў паветры ні на вадзе ні пад зямлёй **ніколі** не павінна быць ядзерных выбухаў. 2. Літаратура музыка мастацтва **заўсёды** цікавілі чалавека. 3. У холад і спёку раніцай і днём вечарам і ноччу пагранічнікі **бесперапынна** нясуць варту.

282. Выберыце з мастацкага твора (твораў) невялікія ўрыўкі, у якіх ёсць апісанне стану чалавека, апісанне месца і інш. Дакажыце, што гэтыя тэксты з'яўляюцца апісаннямі.

Скарытайце дадатковы тэарэтычны матэрыял пра тып тэксту — апісанне.

283. Прачытайце тэксты, вызначце іх тып і стыль. Як вы гэта вызначылі? Яку ролю выконваюць аднародныя члены сказа ў пабудове тэксту?

I. Васька пакуль што не зусім добра ведае лугавыя лекавыя расліны, аднак падбел сярод іх лёгка адрозніць па роўных і булаватых сцяблінках, па жоўтых кветках, сабраных у вузкія і дробныя вяночкі. Падбел, надзвычай карысны ад кашлю, спачатку цвіце, а потым ужо абрастае чырванавата-бурым лісцем. Цікавы ён і тым, што, як ганарлівы шляхціц, мае яшчэ дзве запасныя назвы: маташнік, маці-мачыха. Слова «маташнік», зрэшты, нічога не гаворыць, другую ж назву расліны займальна тлумачыць баба Марка. Аказваецца, сэрцападобны, з вострымі зубчыкамі па краях, зялёны ліст падбелу спадыспаду мяккі ад пуху і цёплы на дотык — адсюль «маці», зверху той жа ліст гладкі і халодны — адсюль «мачыха». Як вядома, маці ў Ваські няма, а бурклівая мачыха, напэўна, і забыла, што непадалёк у дзедавай хаце жыве і гадуецца яе непаслухмяны, наравісты пасынак. Іменна вось таму ён не любіць гэтую дзіўную лекавую траву (*В. Гардзей*).

II. Падбел звычайны — *Tussilago farfara* — сям'я складанакветных — *Compositae*.

Шматгадовая травяністая расліна да 20 см вышынёй, з паўзучым карэнішчам. Сцябло прамастаячае, укрыта лускападобным лісцем, з'яўляецца ранняй вясной і мае па адным кветкавым кошыку. Як язычковыя крайнія кветкі, так і трубчастыя сярэдзінныя залаціста-жоўтага колеру. Пасля адцвітання ў расліны развіваецца разетка прыкаранёвых доўгачаранковых лістоў. Пласцінка ліста акруглая або шырокая, яйкападобная, нераўняная, зверху цёмна-зялёная, амаль голая, знізу белавата-лямцавая. Плод — сямянка з чубком (*Я. Шмярко, І. Мазан*).

Прааналізуйце тэксты. Ахарактарызуйце іх кампазіцыю, складзіце план кожнага тэксту, выкарыстоўваючы аўтарскія словы. Вусна перакажыце змест аднаго з тэкстаў.

284. Прачытайце тэкст (I), вызначце яго тып і стыль. Параўнайце тэкст з запісам, які змешчаны ніжэй (II). Пераканайцеся, што ён складаецца з апорных словазлучэнняў, якія ўяўляюць сабой падтэмы тэксту.

I. Восень. У лесе агледзіны: хто прыгажэйшы? Каляровыя чаромхі, лімонна-жоўтыя^a ці агніста-барвовыя^a. А вунь клён кра-

суецца ў аранжава-чырвоных^а уборах. На асіны не наглядзецца, такія яны святочныя ў сваёй рознакаляровасці^а. А вярба? А каліна? Аднак усё роўна рабіна ні адной з лясных прыгажунь не саступіць. Жар-птушка, ды і толькі.

II. Агледзіны ў лесе; лімонна-жоўтыя ці агніста-барвовыя чаромхі; аранжава-чырвоныя ўборы клёнаў; лясныя прыгажуні; жар-птушка рабіна.

● Як у тэксце называецца рабіна? Якія асацыяцыі выклікае гэта слова? Вымавіце яго некалькі разоў, улавіце дэталі, вобразы, якія ўзнікаюць у вашым уяўленні. Выкажыце іх словамі, запішыце ў форме словазлучэнняў.

У тэксце няма апісання вярбы і каліны. Паспрабуйце апісаць, як яны выглядаюць восенню.

285. Падумайце, чым карысныя наступныя парады. Пастарайцеся часцей выконваць іх.

1. а) Уважліва на працягу 30 секунд разглядвайце які-небудзь прадмет (вазу з кветкамі, статуэтку, чайны сервіз і інш.);

б) схавайце прадмет, апішыце яго па памяці;

в) зноў паглядзіце на прадмет, параўнайце з ім сваё апісанне: ці дастаткова яно поўнае?

2. Зрабіце тое ж самае, што і ў заданні 1, выкарыстоўваючы рэпрадукцыю карціны В. Свентахоўскай «Нацюрморт з васількамі».

286. Прачытайце тэкст, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызначце яго тып, абгрунтуйце сваю думку. Якога кампазіцыйнага элемента не хапае ў тэксце? Паспрабуйце дапісаць яго.

Відаць, мы ў цемры ўзбіліся на бакавы ганак, бо проста направа ад мяне быў парадны ўваход: шырокія, таксама стральчатыя, дзверы, падзеленыя драўлянымі калонкамі на тры часткі. На калонках была трохі пашчапаная часам разьба: кветкі, пялёсткі і плады. За дзвярыма, у глыбіні вестыбюля, — уваходныя дзверы, масіўныя, дубовыя, акутыя пацямнелымі цвікамі з квадратнымі галоўкамі.

А над дзвярыма — вялізнае цёмнае акно ў ноч і цемру.^{сн} На акне — мастацкай работы выгінастыя крэты^{сн} (У. Караткевіч).

- Выпішыце сказы з абагульняльнымі словамі і аднароднымі членамі.
- Якую ролю ў тэксце выконваюць аднародныя члены сказа і няпоўныя сказы?

Паспрабуйце апісаць дзверы дома, у якім вы жывяце, або дзверы таго дома, які б вы хацелі пабудаваць.

287. Прачытайце тэкст. З якіх частак ён складаецца? Ахарактарызуйце іх паводле тыпу маўлення. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту, падбярыце загаловак. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа ў структурнай частцы, дзе даецца апісанне. Якую ролю ў пабудове гэтай часткі выконваюць аднародныя члены сказа?

Над пераможанай імперыяй Гітлера грывелі апошнія залпы. Горад Дрэздэн, які называлі «сталіцай мастацтваў», ляжаў у руінах. Знакамітая мастацкая галерэя, якая захоўвала сотні лепшых твораў сусветных мастакоў, знікла. Па словах уцалелых жыхароў, карціны былі вывезены яшчэ да бамбёжкі, але ніхто не мог сказаць, дзе тая часовая схованка, якая паглынула скарбы сусветнага мастацтва.

Салдаты нашай арміі аглядалі пустыя склепы. Абясшкодзілі сотні мін. І яны атрымалі яшчэ адну перамогу. Калі адчынілі адну са скрынь, вынесеную з глыбіні залітай вадой каменяломні, уражанья салдаты ўбачылі карціну незвычайнай прыгажосці і выразнасці.

Маладая жанчына з немаўлём на руках... Босыя ногі лёгка ступаюць па воблаках. Шырока расплюшчаныя, удумлівыя і крыху сумныя вочы глядзяць кудысьці ўдалачынь. Уся яе пастава, поўная пяшчоты, рамантычнасці, узнёсласці, любві і строгай велічы, скарыла прысутных пры гэтым відовішчы.

У кампазіцыі карціны не было нічога выпадковага, нічога нязначнага. Маці з дзіцём у цэнтры і ўкленчаныя* фігуры святых, размешчаныя трохвугольнікам, ствараюць сваёй геаметрычнай пабудовай уражанне ўраўнаважанасці і

спакою. Складкі вопраткі, як на антычных статуях, звязваюць усё ў адно цэлае. Адгорнуты край мантыі святога паўтарае лініі плашча маладой жанчыны, нават абрысы яе злёгка сагнутай у калене нагі. Усе тры фігуры былі зусім простымі, рэальнымі і зямнымі, хоць вакол іх клубіліся воблакі.

А ў самай ніжняй частцы карціны выглядаюць з-за простага драўлянага плота двое цудоўных дзяцей. У іх крыльцы за плячыма ў знак таго, што яны жыхары нябёсаў. Адзін з іх, старэйшы, падпірае шчаку рукой і зручна абапіраецца на плот. Другі яшчэ не дарос. Яму ўдалося толькі пакласці свае пухлыя ручкі і ўтыкнуцца ў іх падбародкам.

На карціне пераважаюць яркія колеры. Жоўтая, сіняя і зялёная фарбы падкрэсліваюць ярка-чырвоную падкладку мантыі святога і барвовую сукенку жанчыны. Сукенка полымем гарыць на фоне бела-блакітных аблокаў. Ніякіх знешніх эфектаў салдаты не ўбачылі ў гэтай карціне, але ўсе адчулі, што яна незвычайная, яна ўражвае. Гэта была сусветна вядомая «Сіксцінская мадонна» Рафаэля (*Паводле М. Андрэева*).

288. Па аналогіі з тэкстам практыкавання 287 раскажыце пра лёс якога-небудзь выдатнага твора мастацтва (помнік беларускай культуры, гістарычны дакумент, рэч, якая належала вядомай асобе). Пажадана, каб гэта было апавяданне пра экскурсію ў музей (па вашым горадзе ці населеным пункце) з апісаннем асобных прадметаў.

§ 36. Водгук на праязны або вершаваны твор

289. Уважліва прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Падбярыце да тэксту загаловак. Вызначце тып, стыль і жанр тэксту. З якіх частак ён складаецца?

Водгукі — гэта вельмі важная форма выказвання сваіх эмоцый. Дзякуючы ім новыя чытачы загаловак могуць атрымаць першае ўражанне, скласці папярэдняе меркаванне пра кнігу. Таму водгукі можна назваць і адным з рэкламных інструментаў пісьменніка. Якасныя водгукі варта шанаваць і калекцыяніраваць. І пажадана размяшчаць іх там, дзе чытачы змогуць лёгка азнаёміцца з іх зместам. Напрыклад, на аўтарскім сайце або ў анатацыі да тэксту.

Водгук важны як для чытачоў, так і для аўтара.

1. Водгук на кнігу — гэта арыенцір для заўсёднякаў* анлайн-бібліятэк* або кніжных форумаў*.

Папулярных жанраў не так многа, а кніг у кожным — мора. І водгукі ў анлайн-бібліятэках якраз дапамагаюць зрабіць выбар на карысьць той або іншай кнігі і зразумець, спадабаецца яна ці не.

2. Кніг сёння шмат, аўтары працягваюць актыўна пісаць, і часам, зайшоўшы ў кнігарню, не ведаеш, што купіць пачытаць. Плюс з’явілася шмат новых аўтараў, пра якіх ведаць нічога не ведаеш. Водгукі на творчасць аўтара ў цэлым дапамагаюць спыніць выбар на кнігах канкрэтнага пісьменніка.

3. Самому чытачу водгук дапаможа разабрацца ва ўласных эмоцыях, выкласці іх на паперу, калі кніга закранула.

4. Водгукі дапамагаюць знайсці аднадумцаў на форумах, у аўтарскіх раздзелах або ў анлайн-бібліятэках. Бывае, што хочацца абмеркаваць любімую кнігу або творчасць аўтара, але няма з кім: вакол ніхто «ваша» не чытае. Праз ваш водгук знойдуць вас, а праз чужыя водгукі вы знойдзеце тых, з кім можна пагаварыць.

5. Водгук дапаможа наладзіць зваротную сувязь з пісьменнікам. І калі апошні адгукнецца — абмеркаваць планы на будучыню, даведацца пра новыя кнігі і пра творчы працэс у цэлым. Ды і проста пазнаёміцца — як правіла, услед за творчасцю многія чытачы пачынаюць цікавіцца і асобай аўтара (*Літаратурныя курсы-анлайн*).

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі.
- @ Якія анлайн-бібліятэкі, кніжныя форумы вы ведаеце?

Водгук — гэта выражэнне ўласнага стаўлення да праслуханага, прачытанага, прагледжанага; эмацыянальная ацэнка асабістага ўспрымання твора, уражанні пра яго з абгрунтаваннем: што ў творы выклікала менавіта гэтыя пачуцці і перажыванні.

Даць водгук на кнігу — значыць выказаць і абгрунтаваць сваё меркаванне пра яе, падзяліцца ўражаннямі аб прачытаным.

Водгук можа быць напісаны ў выглядзе **разважання**, тады ён звычайна змяшчае:

- тэзіс (меркаванне чытача пра кнігу);
- доказы справядлівасці гэтага меркавання;
- вывад (агульную ацэнку кнігі); рэкамендацыі (каму прачытаць гэту кнігу).

Нярэдка ў водгуку аўтар паведамляе пра тое, дзе, калі і пры якіх абставінах ён упершыню даведаўся пра кнігу, калі і як яе чытаў, як складвалася ўражанне пра яе і г. д. У такім выпадку ў водгук уключаецца **апавяданне**.

Часам водгук змяшчае **апісанне** вонкавага выгляду кнігі, яе ілюстрацый.

Такім чынам, у водгуку могуць спалучацца розныя тыпы маўлення.

290. Прачытайце тэкст. Ці адпавядае ён патрабаванням да водгуку? Якую ролю ў ім выконваюць цытаты?

Пераклады і эмоцыі

Кніга «Англійская мова: слова за словам. Вершы», аўтар якой А. Церашкова, — цудоўны падарунак дзецям, бацькам і настаўнікам.

Арыгінальны дызайн мастачкі Вольгі Раманюк і дызайнера Анастасіі Капульцэвіч проста прымусіць вас пагартаць гэта выданне...

А засвоіць англійскую мову дапамогуць вершы, у канцы кожнага з якіх — англійскае слова. Прыгадаў вершык — рыфма дапаможа табе ўзгадаць і замежнае слова.

«Ляльку кінулі на дол. Горка плача лялька DOLL», «Летась бачылі казу ў нашым заапарку — ZOO», «З’есць вячэру і абед пасля працы тата — DAD», «Есці гамбургеры звык? Хутка станеш тоўсты — THICK», «Трэцца каля печы кот — што за дзень халодны — COLD!».

«Хто сказаў, што вучыцца цяжка? Па-мойму, вучыцца — весела. Вясёламу вучню — вясёлы падручнік!» — сцвярджае аўтар Алена Церашкова. Напачатку ёсць і англійскі алфавіт, і тлумачэнне, як вымаўляць англійскія літары. Ну і кожнае замежнае слова суправаджае транскрыпцыя (*Газета «СБ. Беларусь сегодняя»*).

● Выпішыце з тэксту 2 сказы з аднароднымі членамі і зрабіце іх сінтаксічны разбор.

291. Прачытайце «Парады па напісанні водгуку на прачытаны твор (кнігу)». Выкарыстайце іх пры напісанні водгуку.

ПРАВЕЦЕ СЯБЕ

1. Якія члены сказа называюцца аднароднымі? Якія члены сказа могуць быць аднароднымі?
2. Як вызначаюцца аднародныя і неаднародныя дапасаваныя азначэнні?
3. Якія злучнікі пры аднародных членах заўсёды з'яўляюцца адзіночнымі? Якія — адзіночнымі і паўторнымі?
4. Калі паміж аднароднымі членамі сказа коска ставіцца, а калі — не ставіцца?
5. Калі ставіцца двукроп'е, а калі працяжнік пры аднародных членах сказа з абагульняльнымі словамі?
6. Якую ролю выконваюць аднародныя члены сказа ў стварэнні тэксту?

292. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з аднароднымі членамі: будова, значэнне, ужыванне».

Сказы са звароткамі, пабочнымі словамі, устаўнымі канструкцыямі: будова, значэнне, ужыванне

§ 37. Зваротак

293. Прачытайце сказы парамі. Параўнайце іх інтанацыю. У якіх сказах ёсць словы і спалучэнні слоў, якія вымаўляюцца з асобай, клічнай, інтанацыяй?

1. Гурткоўцы, пагаворым пра гумар і сатыру ў творах маладых паэтаў! — Гурткоўцы пагаварылі пра гумар і сатыру ў творах маладых паэтаў.

2. Алесь Жывень, запішыся ў гурток «Роднае слова»! — Алесь Жывень запісаўся ў гурток «Роднае слова».

● Паназірайце за інтанацыяй сказа са звароткам: асобае павышэнне голасу на слове-зваротку, паўза пасля яго. Якія сказы адпавядаюць першай схеме, якія — другой?

1. 3, // _____ ... ! 2. _____ / _____ ... .

● Разбярыце сказы па членах сказа. Якія словы і спалучэнні слоў у сказах не з'яўляюцца членамі сказа? Чаму?

● Якой часцінай мовы і ў якой форме выражаецца зваротак? Дзейнік? Як іх адрозніць?

Зваротак — гэта слова ці спалучэнне слоў, якімі называюць таго, да каго звяртаюцца: *Таварыш камандзір, Карнілаў цяжка паранены* (В. Быкаў). *Зашумі ты, лес, па-вясноваму!* (П. Трус).

Зваротак не з'яўляецца членам сказа, да яго нельга паставіць пытанне.

Звароткі часцей за ўсё выражаюцца назоўнікамі ў форме назоўнага склону, а таксама прыметнікамі ці дзеепрыметнікамі ў тым жа склоне, калі яны ўжываюцца ў значэнні назоўнікаў: *Дняпро і Сож, Дзвіна і Прыпяць, нясіце радасць нашу ўдаль*. (М. Чарот). *Ідзіце, сінявокія, у поле лён палоць* (У. Хадыка). *Не плач, забытая, прыеду на пасёлак пазней ці ў травені, як зацвітуць сады* (П. Трус).

З а ў в а г а. Сустракаюцца выпадкі, калі зваротак выражаецца формай былога клічнага склону назоўніка: *І будзе, дружа, у доме шчасце, пакуль ёсць добры свет сяброў!* (К. Кірэнка). *Дзень добры, суседзе, у новую хату* (М. Танк).

Зваротак можа быць неразвітым (не мае пры сабе залежных слоў): *Я люблю цябе, лес, за тваю чалавечую шчодрасць* (Я. Сіпакоў) і развітым (мае пры сабе залежныя словы): *Гуляйце, вейце, снежныя вятры, ад ранняй да вячэрняе зары!* (М. Танк). Пры зваротку могуць быць прыдаткі: *Беларусь, мая Радзіма, любы сэргу твой прастор* (М. Калачынскі).

294. Прачытайце сказы. Ахарактарызуйце звароткі паводле: а) спосабу выражэння; б) будовы (развітыя ці неразвітыя); в) ужывання (адзіночныя ці аднародныя). Паназірайце за інтанацыяй вымаўлення звароткаў і пастаноўкай знакаў прыпынку пры іх. Якое месца займае зваротак у сказе?

1. Ты жывеш, Беларусь, з мазаля спаконвечнага, дорыш свету цяпло і душы чысціню (М. Мятліцкі). 2. Захавай маю мову, чарговы наш век, захавай, як лясы, сенажаці, азёры... (Н. Гальпяровіч). 3. Такая ты ў жыцці вялікая, мая, над Нёманам, зямля, — ад хаты матчынай пад ліпамі да неба з плачам жураўля (М. Малаўка). 4. Рана ты, жоўтае лісце, са званам журботным злятаеш (П. Панчанка). 5. Эх, сябры-браткі! Самі знаеце: агню палкага іскры маеце (Я. Колас).

Паслухайце мовазнаўцу!

Зваротак — самы яркі этыкетны знак. Бо слова «этыкет» у першапачатковым французскім значэнні — «этыкетка», «ярлык». Называючы суразмоўцу, мы як бы выбіраем яму найбольш прыдатны ярлык.

Здавалася б, гэта так проста — назваць таго, з кім я хачу гаварыць! Асноўныя прыметы суразмоўцы лёгка распазнаць: пол, узрост (малады чалавек), а калі неабходна — прафесійную прыналежнасць (таварыш міліцыянер); калі неабходна — узровень адукаванасці і нават жыхарства ў горадзе ці ў вёсцы (не кожнай незнаёмай жанчыне можна сказаць «бабуля») (*Н. Фарманойская*).

295. Прачытайце верш з захаваннем патрэбнай інтанацыі. Выпішыце сказы са звароткамі, вызначце, па якой прымеце звяртаюцца да асобы. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

Ад'езд маладой

Бубны! Бубны!
Грукачыце, бубны!
Расступайцеся, дзяўчаты,
Расступайцеся, дзяды!
У шаўровых* чаравіках,
У адзенні шлюбным
Пад руку вядзе нявесту малады.
Заспявайце, маладзіцы,
Дружна!
Расыпайце, маладзіцы,
Ружы!
Расчыняйце ўсе вароты
Насцеж!
Пажадайце на дарогу
Шчасця!
Дугі ў красках,
Ў стужках коні.
Шоры* бразгаюць
І звоняць.
«Ну, дачушка, — бацька кажа, —

У шчаслівы пуць!
 Не саром сямейку нашу,
 Добрай жонкай будзь».

Маці ж той не да гаворкі —
 На расстанні плача горка.
 А падружкі раззлаваліся:
 «Ты, Марылька, здрадніца.
 Лепш бы ты не мілавалася
 З Міхасём да раніцы.
 Мы ж, — клянущца, — самі
 Век не выйдзем замуж».

— Но, пайшлі, стаеннікі!
 — Бывайце здаровы! — Ля варот затор.
 Хлопцы сталі ў рад суровы —
 Непраходны бор.
 «Гэй, жаніх, гані нам выкуп
 І багаты, і вялікі
 За кужэльныя косы,
 За блакітныя вочы, за вішнёвыя вусны!»
 І паехалі ўдалеч, каля рэчкі, каля лоз.
 Нашу слаўную дзяўчыну брыгадзір суседні звёз...

П. Панчанка.

Ці даводзілася вам прысутнічаць на вяселлі? Якія традыцыйныя вясельныя абрады вам спадабаліся?

Звароткі могуць знаходзіцца ў пачатку, у сярэдзіне або ў канцы сказа. Калі зваротак стаіць у пачатку сказа, то пры звычайнай інтанацыі на пісьме аддзяляецца коскай: *Радзіма, голас твой мяне спяваць вучыў, і ты мне аддала ад родных слоў ключы* (Я. Пушча). Калі ж зваротак суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй, то пасля яго ставіцца клічнік: *Дарагія дзеці! Любіце кнігу, яна навучыць вас разумець жыццё, яна дасць вам розум і сілу* (В. Вітка).

Зваротак, які знаходзіцца ў сярэдзіне сказа, выдзяляецца невялікімі паўзамі, а на пісьме — коскамі: *Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі* (А. Куляшоў).

Калі зваротак стаіць у канцы сказа і выдзяляецца ўзмоцненай інтанацыяй або калі ўвесь сказ клічны, то ў канцы яго ставіцца клічнік, а перад звароткам — коска: *Дзень добры вам, лясы і гоні!* (Я. Колас).

Пасля зваротка ў канцы апавядальнага сказа ставіцца кропка, а ў канцы пытальнага сказа — пытальнік: *Было спрадвеку, слова, ты крыніцай цудадзейнай сілы* (Р. Барадулін). *Што з табою, хлопча? Што з табой, смуглявы?* (А. Звонак).

Калі аднародныя або развітыя звароткі раздзяляюцца на часткі членамі сказа, то кожны з іх выдзяляецца коскамі: *Ты красуй, наш сад, красуй і шумі, зялёны!* (Я. Пушча).

З а ў в а г і.

1. Выклічнікі, што стаяць пры зваротках, аддзяляюцца ад іх коскамі: *Эх, луг шырокі! Як жывы ты, праменнем сонейка заліты...* (Я. Колас).

2. Калі перад звароткам стаіць выклічнік і займеннік *ты* або *вы*, які з'яўляецца дзейнікам, то выдзяляецца коскамі толькі зваротак: *Ой ты, маё сонца, як жа свеціш ясна!* (Я. Купала).

296. Прачытайце верш. Выпішыце сказы са звароткамі, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

Бязрозка мая белакрылая
Якая ж ты сонейка мілая
Спускаеш пушыстыя вецці
І сінімі іскрамі свеціш.
Глядзіць маладзік, усміхаецца,
К галоўцы курчавай схіляецца
І вісне бліскучай каронай
Над беллю тваёй заручонай.
А вецці ўніз паспусканыя,
Сярэбранай рызай убраныя,
Нязвычайна і ціха сягоння
Шклянымі званочкамі звоняць.
Бязрозка^Ф мая белакрылая
Стаіш, як нявеста, ты мілая.

Прыгожа снягі і марозы
Да шлюбу прыбралі бярозу...
К. Буйло.

Ці ёсць у вас любімае дрэва? Апішыце яго.

297. Складзіце і запішыце сказы са звароткамі па наступных схемах:

1. З, _____.	4. _____, з, _____.
2. З! _____.	5. _____, з!
3. З? _____?	6. _____, з?

298. Запішыце сказы, каменціруючы пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках. Прачытайце, захоўваючы клічную інтанацыю.

1. Сцяной высокай падымайся^с бор^{сн} (М. Танк). 2. Ой дзяўчаткі бяжыце сюды! (Т. Хадкевіч). 3. Ах валошка валошка сястрыца рамонка Зноў вы побач на ўцеху душы зацвілі (Н. Гілевіч). 4. Не шуміце клёны маладыя ў цяністым парку над ракой^{сн} (А. Русак). 5. Забудзь трывогу вечную сваю, прыляж мая натомленая мама... (Н. Мацяш).

- Назавіце развітыя і неразвітыя звароткі. Вызначце, чым яны выражаны.

Зваротак надае мове выразнасць, робіць яе больш эмацыянальнай. Выразнасць зваротка ўзмацняецца, калі ён паўтараецца або калі пры ім ёсць выклічнік: *Хмаркі, хмаркі дарогія, напайце дожджыкам зямлю!* (Я. Колас). *Эх, досвітак маленства, лета! Табой навек душа сагрэта!* (Я. Колас).

Звароткі шырока ўжываюцца ў размове для таго, каб прыцягнуць ці падтрымаць увагу суразмоўцы, у мастацкіх творах, пры перадачы дыялогу, у публіцыстычных жанрах літаратуры, прамовах, закліках, адозвах, аб'явах, у перапісцы і г. д. У паэтычнай мове многа звароткаў не толькі да асоб, але і да неадшаўлёных прадметаў. У такім выпадку зваротак выкарыстоўваецца як прыём увасаблення: *Ты ляці, маё слова, праз палі і лясы,*

прывітайся з краінай маёй дарагою (П. Панчанка). Кланяйся, гROME, роднаму полю, родны вітай ты мой кут (Я. Колас).

У пісьмах да родных, блізкіх і сяброў звароткі з паясняльнымі словамі выкарыстоўваюцца для выражэння ветлівасці, павагі і іншых адносін аўтара да адрасата: *Мілая, дарагая і слаўная мамачка! Мне дужа сумна без цябе... Дарагая і любая дачушка Настачка! Як тваё здароўе? Як вучоба?*

У пісьмах і зваротах афіцыйнага характару назва асобы суправаджаецца азначэннямі *паважаны, шаноўны, глыбокапаважаны* і інш.: *Поважаны Іван Андрэевіч! Звярнуцца да Вас з гэтым пісьмом вымусілі пэўныя абставіны.*

З а ў в а г а. Выбар пэўнай формы зваротка амаль заўсёды прама ці ўскосна адлюстроўвае адносіны да суразмоўцы, абумоўленыя самымі рознымі фактарамі, пачынаючы ад адносін (узроставых ці сацыяльных), якія звязваюць суразмоўцаў, і канчаючы асабістымі адносінамі паміж імі, эмацыянальным станам суразмоўцы, узроўнем яго этычнай культуры.

299. Запішыце варыянты свайго ўласнага імя. Якімі з гэтых слоў вас звычайна называюць бацькі, сваякі, знаёмыя, сябры? Які зваротак вам падабаецца больш за астатнія і чаму?

300. Прачытайце некалькі ўрыўкаў з лістоў Я. Коласа да сваіх родных і знаёмых. Назавіце ў іх звароткі. У якіх формах яны ўжыты? Якія адносіны выражае аўтар да сваіх адрасатаў? Па чым вы гэта вызначылі?

1. Мой дарагі Данілачка! Мне надта хочацца ведаць, як ты жывеш дома, што робіш, як тваё здароўе. Напішы мне пра ўсё гэта. 2. Мае дарагія сябры-прыяцелі, мае былыя вучні і суседзі-люсіны! Радасна было мне атрымаць ад вас пісьмо. 3. Дарагі Міхаіл Васільевіч! Атрымаў я, браток, тваё пісьмо. Я вельмі рад прыгадаць былое, свае маладыя гады, сваю першую школу, дзе я быў настаўнікам, і сваіх вучняў, у тым ліку і цябе, мой дарагі Міхалка.

301. Запішыце сказы, зрабіўшы звароткі развітымі. Выкарыстайце пры гэтым азначэнні *дарагі, мілы, шаноўны, любы, паважаны, мой родны* і інш. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку, растлумачце іх пастаноўку.

1. ... дзядуля ... дзядулечка ... раскажы мне казку. 2. Ой ты ... дачушка спі. 3. Давайце ... сябры пагутарым аб шчасці. 4. ... мамачка даруй мне, што не патэлефанаваў учора. 5. ... Рыгор Васільевіч у адказ на Ваш ліст ад 15.04.2020 г. паведамляем, што Вы пастаўлены на чаргу на атрыманне кватэры. 6. ... жанчыны сяброўкі нашы віншуем вас са святам 8 Сакавіка!

● Напішыце віншаванне ці ліст сябру (сяброўцы) з выкарыстаннем развітых звароткаў.

302. Прачытайце тэкст.

У інтэрнэце нельга паводзіць сябе так, як захочацца. Асноўныя нормы паводзін — этыкет — тут такія ж, што і ў звычайным жыцці: не грубіяніць, не лаяцца, не абзывацца, паводзіць сябе ветліва, прыстойна.

Пачынаюць пісьмо заўсёды з ветлівага звароту.

Паколькі невядома, калі іменна адрасат яго прачытае, у інтэрнэце нават прыдумалі такую жартаўлівую форму, як «Добры час сутак!».

Пісьмовы зварот «Дарагі сябар!» ці больш афіцыйны «Паважаны Алесь Іванавіч!» у нас прынята заканчваць клічнікам, а ў англамоўных краінах — коскай: My dear, ... («Мой дарагі, ...»).

● Ці захоўваеце вы правілы паводзін у інтэрнэце? Ці перачытваеце свае электронныя паведамленні і пісьмы перад адпраўкай? Ці карыстаецеся вы правіламі пунктуацыі? Як вітаецеся і развітваецеся са сваімі суразмоўцамі і адрасатамі? Ці часта выкарыстоўваеце смайлікі і іншыя сімвалы? Сфармулюйце і запішыце свае правілы электроннай перапіскі.

● Напішыце электронны ліст свайму сябру (сяброўцы) па інтэрнэт-перапісцы. Раскажыце яму (ёй), што вы ведаеце пра інтэрнэт-этыкет.

303. Прачытайце тэкст, знайдзіце звароткі, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Як звароткі характарызуюць Цуду-Юду?

У поўнач удовін сын выйшаў на мост праверыць, ці стаіць яго таварыш. Паглядзеў туды-сюды — няма! Аж раптам бачыць: уз'язджае на калінавы мост трохгаловы Цуда-Юда. На сярэдняй галаве ў яго быстравокі сокал сядзіць, збоку быстраногі хорт* бяжыць. Конь, як ступіў на мост, адразу заржаў, хорт забрахаў, а сокал зашчабятаяў.

Ударыў Цуда-Юда каня між вушэй:

— Ты чаго, травяны мех, заржаў? А ты, псінае мяса, чаго забрахаў? А ты, ястрабінае пер’е, чаго зашчабятаў? Калі супраціўніка майго чуеце...

Дапішыце працяг фрагмента казкі, выкарыстоўваючы ў дыялогах звароткі. Не забудзьце пра асаблівасці мастацкага стылю. Захавайце структуру тэксту-апавядання.

304. Перабудуйце сказы, увёўшы ў іх простую мову і зваротак.

У з о р . *Я спытаў у хлопцаў, як ім удалося злавіць такога шчупака. — Я спытаў: «Хлопцы, як вам удалося злавіць такога шчупака?»*

1. Журналіст задаў пытанне Анатолю Ярмоленку пра творчыя планы гурта «Сябры». 2. На сустрэчы спыталі ў Аляксандры Раманоўскай, ці будзе яна ўдзельнічаць у спаборніцтвах. 3. Гаспадыня запрасіла хлопцаў і дзяўчат зайсці ў хату. 4. Маці сказала сыну, што ад працы чалавек ніколі не робіцца горшым.

305. З вашага любімага твора выпішыце звароткі. Прааналізуйце запісы і раскажыце, як толькі па зваротках можна здагадацца аб узаемаадносінах герояў, іх настроі, выхаванасці.

306. Спішыце сказы, расставіваючы прапушчаныя знакі прыпынку. Зрабіце іх сінтаксічны разбор.

1. Запытай ты сябе чалавеча што зрабіў для Айчыны, ці многа? (*Я. Колас*). 2. Адкажы мне вербачка мілая, чаму ты ўсё смуцішся, журышся пахілая? (*Я. Колас*). 3. Пара ўжо сонца ўстаць з-за гаю паспелага жыта, жніво чакае (*М. Танк*). 4. Ой лес беларускі наш лес Я песень за век свой злажыў табе многа (*Я. Колас*). 5. Добры дзень булькатлівая крыніца давай уперагонкі пабяжым! (*Я. Янішчыц*).

307. Складзіце сказы са звароткам з выкарыстаннем прапанаваных сітуацый.

1. Спытайце ў маленькага дзіцяці, як яго завуць.
2. Удакладніце ў падлеткаў, якія ідуць па вуліцы, дзе знаходзіцца бібліятэка.

3. Звярніцеся да юнака з просьбай паказаць, дзе ўваход у метро.
4. Запытайце ў мужчыны, як праехаць у цэнтр горада.
5. Папрасіце міліцыянера падказаць, як прайсці на вуліцу Францыска Скарыны.
6. Запрасіце настаўніка на ўрачыстае мерапрыемства.

308. На аснове фотаздымкаў «Падарожжа ў “Паўночныя Афіны”» (дадаткова можна прачытаць тэкст практ. 346) складзіце і запішыце 4-5 сказаў са звароткамі. Якія ўмовы маўленчай сітуацыі патрэбна ўлічваць, каб правільна выбраць словы, якія выкарыстоўваюцца ў ролі зваротка?

309. Прачытайце, запішыце тэкст па-беларуску.

Проявляйте искренний интерес к людям. Человек, который не интересуется другими, приносит людям вред.

Помните имена людей. Один из простых способов завоевать доброе отношение к себе — помнить имена людей. Техника запоминания имён проста. Если вы особенно не надеетесь на свою память, скажите собеседнику: «Извините, я плохо расслышал Ваше имя. Как оно пишется?» Повторите во время разговора имя собеседника несколько раз про себя, стараясь связать его с внешним видом человека, незаметно запишите.

Улыбайтесь людям (*Р. Немов, А. Новиков*).

- Запомніце парады псіхалагаў. Яны дапамогуць вам у зносінах з іншымі людзьмі. З якімі камунікатыўнымі ўменнямі звязаны гэтыя парады?

310. Удумліва прачытайце тэкст.

Байка

За гарамі, за морамі, у далёкай краіне чараў, ля калыскі малой прынцэсы сабраліся добрыя варажбіткі на чале са сваёй каралевай.

Абступіўшы прынцэсу, глядзелі яны на сонны тварык дзіцяці. І тады каралева варажбітак сказала:

— Няхай кожная з вас адорыць гэтае дзіця каштоўным дарам. Такім, якім кожная з вас валодае і якім вы хацелі б адарыць прынцэсу!

Тады першая варажбітка, нахіліўшыся над калыскай, сказала наступныя словы:

— Я даю табе чары прыгажосці і з дапамогай моцы сваёй зраблю так, што кожны, хто ўбачыць твар твой, адразу падумае, што ўбачыў цудоўную веснавую кветку.

— Я, — сказала другая, — дам табе вочы, светлыя і глыбокія, як віры.

— Я дам табе гнуткі і танючкі стан маладой пальмы, — адклікнулася трэцяя.

— А я, — сказала чацвёртая, — дам вялікі скарб залаты, што дагэтуль быў схаваны ў зямлі.

Задумалася каралева, а потым звярнулася да сваіх варажбітак:

— Прыгажосць людзей і кветак вяне. Чароўныя вочы гаснуць разам з маладосцю, ды і ў маладосці часта слязьмі заліваюцца. Віхор можа зламаць пальмы, а вецер схіляе ўсё гнуткае. Хто не дзеліць золата між людзьмі, таго яны ненавідзяць, а хто золата падзеліць, таму ў скрыні пуста застанецца. Вось чаму нетрывалыя вашы дары.

— Што ж тады трывалае ў чалавеку? Чым жа ты адорыш малечу, о каралева наша? — запыталіся варажбіткі.

А каралева адказала:

— Я дам ёй дабрыню. Сонца — цудоўнае і яснае, але было б яно толькі мёртвым кавалкам, які свеціцца, калі б не сагравала зямлю. Дабрыня сэрца — тое ж самае, што цеплыня сонца: яна дае жыццё... Прыгажосць без дабрыні — як кветка без паху. Багацце без дабрыні толькі песціць самалюбства. Нават любоў без дабрыні — гэта толькі агонь, які паліць і знішчае. Ведайце ж, што вашы дары знікнуць з часам, а дабрыня застанецца, бо яна, як крыніца, з якой чым больш вады возьмеш, тым больш табе зноў прыбудзе. Гэтак жа і дабрыня — адзіны скарб невычэрпны.

Пасля гэтых слоў каралева варажбітак нахілілася над соннай прынцэсай і, дакрануўшыся рукой да яе сэрца, сказала:
— Будзь добрай (*Пераклад з польскай мовы А. Айна*).

Падрыхтуйцеся да творчага пераказу апавядальнага тэксту з элементамі разважання: вызначце яго кампазіцыю і складзіце план, выкарыстоўваючы цытаты з тэксту. Пры перадачы зместу захоўвайце аўтарскі стыль. Устаўце ў дыялогі звароткі, сачыце за тым, каб яны не былі аднастайныя.

● Ці згодны вы з каралевай? Абгрунтуйце сваю думку і запішыце яе як працяг тэксту.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца звароткам? Якую ролю зваротак выконвае ў сказе і тэксце?
2. Якімі часцінамі мовы можа выражацца зваротак? Прывядзіце прыклады.
3. Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца зваротак на пісьме?
4. Як ставяцца знакі прыпынку, калі пры зваротку ёсць выклічнікі?

311. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы са звароткамі».

§ 38. Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы, устаўныя канструкцыі; знакі прыпынку

312. Прачытайце сказы. Якое значэнне надаюць сказам выдзеленыя словы (словазлучэнні)? Ці можна іх апусціць?

1. Заўтра, **напэўна**, будзе дождж. 2. Заўтра, **на жаль**, будзе дождж. 3. Заўтра, **безумоўна**, будзе дождж. 4. Заўтра, **канечне**, будзе дождж. 5. Заўтра, **па словах сіноптыкаў**, будзе дождж.

Пабочнымі называюцца словы, словазлучэнні і сказы, пры дапамозе якіх моўца выражае свае адносіны да таго, пра што ён паведамляе: *Сёння, мабыць, вельмі холадна на дварэ* (А. Кулакоўскі). *На шчасце, увечары дождж перастаў* (Ц. Гартны).

У першым сказе з дапамогай слова **мабыць** перадаецца меркаванне моўцы адносна асноўнага выказвання, у другім сказе пры дапамозе слоў **на шчасце** перадаецца яго пачуццё.

Адносіны да выказвання можна выразіць таксама пры дапамозе пабочных сказаў. Значэнне пабочных сказаў адпавядае значэнню пабочных слоў. У сказе *Рэчка, як нам здавалася, пачынала мялець* пабочны сказ *як нам здавалася* выражае меркаванне моўцы па змесце выказвання.

Пабочныя словы, словазлучэнні, сказы выдзяляюцца невялікімі інтанацыйнымі паўзамі, паніжаным тонам (без лагічнага націску) і больш хуткім тэмпам вымаўлення, а на пісьме — коскамі: *Здаецца, увесь поплаў звініць, спявае* (А. Асіпенка). *У пушчы, вядома, стаяў вечны змрок* (З. Бядуля). *Прыйшла самая гарачая пара, калі, як кажучь хлебаробы, дзень год корміць* (І. Гурскі). Яны не з’яўляюцца членамі сказа.

313. Прачытайце сказы. Назавіце той сказ, у якім змяшчаецца адно паведамленне. Колькі паведамленняў у кожным з наступных сказаў?

1. Я буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 2. Я, відаць, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 3. Я, бяспрэчна, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 4. Я, канечне, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў. 5. Я, па словах настаўніка, буду займацца ў гуртку юных лінгвістаў.

● Дакажыце, што ў сказах з пабочнымі словамі перадаюцца два паведамленні: асноўнае, якое адпавядае рэчаіснасці, і пабочнае, якое перадае адносіны таго, хто гаворыць, да свайго выказвання.

314. Прачытайце табліцу. Раскажыце аб значэннях пабочных слоў.

Значэнні	Прыклады
<p>1. Розная ступень упэўненасці: а) большая ступень упэўненасці: <i>безумоўна, бяспрэчна, сапраўды, канешне, зразумела, вядома, несумненна, па праўдзе</i> і інш.; б) меншая ступень упэўненасці, меркаванне: <i>магчыма, мабыць, здаецца, мусіць, відаць, як відаць, відавочна, можа, можа быць, напэўна (пэўна)</i> і інш.</p>	<p><i>Вясна, сапраўды, была ранняя</i> (П. Кавалёў). <i>Алесь, канешне, збочыў у гушчар лесу.</i></p> <p><i>Відаць, сама прырода нараджае музыку роднай зямлі</i> (І. Навуменка). <i>Пушчы, здавалася, не было канца-краю</i> (Т. Хадкевіч).</p>

Значэнні	Прыклады
<p>2. Розныя пачуцці (задавальненне, радасць, захапленне, здзіўленне, жаль, засмучэнне): <i>на шчасце, на радасць, на маё здзіўленне, на жаль, на бяду, на дзіва, шчыра кажучы, будзьце ласкавы і інш.</i></p>	<p><i>Лісіца, на сваю бяду, папала з берага ў ваду</i> (В. Вітка). <i>На жаль, стрэльба ў дзеда была старая</i> (М. Лынькоў).</p>
<p>3. Крыніца паведамлення (каму належыць паведамленне): <i>кажучы, як кажучы, як паведамляе, паводле звестак, па-мойму, па-вашаму, на маю (нашу) думку, на мой погляд, з пункту гледжання і інш.</i></p>	<p><i>Сарамлівасць, на маю думку, сведчыць пра сціпласць</i> (А. Асіпенка). <i>Па-мойму, ураджай сёлета што трэба</i> (М. Паслядовіч).</p>
<p>4. Парадак думак і іх сувязь, паслядоўнасць выкладання: <i>па-першае, па-другое, нарэшце, напрыклад, так, у прыватнасці, такім чынам, значыць, наогул, наадварот, дарэчы, між іншым, гэтак значыць, менавіта, скажам, апрача таго і інш.</i></p>	<p><i>Не месца ўпрыгожвае чалавека, а, наадварот, чалавек упрыгожвае месца</i> (Я. Брыль). <i>Я, напрыклад, лічу, што прапанова Толі заслугоўвае ўвагі.</i></p>
<p>5. Заўвагі аб спосабах афармлення думак: <i>ва ўсякім выпадку, адным словам, інакш кажучы, можна сказаць, трэба думаць і інш.</i></p>	<p><i>Адным словам, выгляд у нас быў сапраўдных паляўнічых</i> (І. Гурскі). <i>Чалавек ён быў, можна сказаць, культурны</i> (К. Чорны).</p>

● Складзіце і запішыце сказы на кожны від значэння пабочных слоў (словы на выбар).

З а ў в а г а. Злучнікі **а, і** не аддзяляюцца коскай ад наступнага пабочнага слова (словазлучэння), калі яны ўтвараюць з ім адно сэнсавае цэлае. У такім выпадку пабочнае слова (словазлучэнне) апусціць ці пераставіць у іншае месца ў сказе немагчыма. Параўн.: *Змрочнай, а галоўнае, пустынной здалася Андрэю свая хата* (П. Пестрак). — *Змрочнай, а ... ? пустынной*

здалася Андрэю свая хата. На дварэ, і праўда, было ўжо холадна (У. Караткевіч). — На дварэ, і ... ? было ўжо холадна.

Калі пабочнае слова (словазлучэнне), пры якім стаяць злучнікі, можна апусціць ці пераставіць у іншае месца ў сказе, то коска паміж злучнікамі і пабочнымі словамі (словазлучэннем) ставіцца абавязкова. Параўн.: *Буслы стаялі на вільчаку і, здавалася, прыслухоўваліся да людской спагады* (А. Пальчэўскі). — *Буслы стаялі на вільчаку і ... прыслухоўваліся да людской спагады. Буслы стаялі на вільчаку і прыслухоўваліся, здавалася, да людской спагады. Не гадзіну, а, магчыма, дзве ці тры чакаў хлопец пезда* (Я. Сіпакоў). — *Не гадзіну, а ... дзве ці тры чакаў хлопец пезда. Магчыма, не гадзіну, а дзве ці тры чакаў хлопец пезда.*

315. Выпішыце ў наступным парадку сказы: з пабочнымі словамі і словазлучэннямі, якія абазначаюць: а) упэўненасць; б) няўпэўненасць, меркаванне; в) розныя пачуцці і выражэнне этыкету. Расстаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Хлеб чорны, хлеб жытні, я шчыра ўслаўляю^c — смачнейшае ежы па праўдзе не знаю (П. Броўка). 2. Але на шчасце ад гэтага звера хлопцам ніякай небяспекі не пагражала (Я. Маўр). 3. У птушак свой закон вядома і свой адлёт і свой прылёт (П. Прыходзька). 4. Відаць ніхто не зможа падмануць чалавека, які хоць раз сеяў і жаў збожжа (Я. Сіпакоў). 5. Цяпер калі ласка зірніце навокал: прастор, які ў жыцці не змерыш і вокам (М. Машара).

Некаторыя словы могуць выступаць як у ролі члена сказа ці сродка сувязі ў сказе, так і ў ролі пабочнага слова.

Слова ў сказе	Пабочнае слова	Член сказа ці сродак сувязі ў сказе
<i>аднак</i>	Калі стаіць звычайна ў сярэдзіне сказа: <i>Чаму ж, аднак, Алесю сёння не спіцца?</i>	Як злучнік, калі стаіць у пачатку сказа (ці часткі складанага сказа): <i>Восеньскае <u>сонца</u> <u>свяціла</u> ярка, <u>аднак</u> <u>ужо так не</u> <u>грэла</u>, як улетку.</i>

Слова ў сказе	Пабочнае слова	Член сказа ці сродак сувязі ў сказе
<i>напэўна, пэўна</i>	Са значэннем ‘відаць’, ‘мусіць’, ‘магчыма’: <i>У бібліятэку я, напэўна, пайду заўтра. Маці, пэўна, ужо пайшла на працу?</i>	Са значэннем ‘беспамылкова’, ‘дакладна’: <i>Хлопец паспеў бы напэўна, калі б не паслізнуўся. Дзед рабіў усё пэўна і хутка.</i>
<i>канешне, канечне</i>	Са значэннем ‘без сумнення’, ‘само сабой зразумела’: <i>У тэатр я пайшоў, канечне, са сваім лепшым сябрам.</i>	Са значэннем ‘абавязкова, што б там ні было’: <i>Ці ж ужо нам канечне толькі на чужой мове чытаць і пісаць можна?</i> (Ф. Багушэвіч).
<i>бадай</i>	Са значэннем магчымасці, схільнасці згадзіцца з чым-небудзь: <i>Бадай, ніхто не плячэ такія смачныя пірагі, як мая бабуля. (Бадай = згадзіцеся, пагадзіцеся.)</i>	Са значэннем ‘амаль’: <i>Бадай кожны дзень я займаюся спортам.</i>
<i>нарэшце</i>	Калі паказвае на завяршэнне дзеяння, працэсу, з’явы: <i>Ехалі, ехалі і, нарэшце, прыехалі.</i>	Са значэннем ‘пасля ўсяго’, ‘напаследак’: <i>Здагадацца вам трэба нарэшце.</i>

З а ў в а г а. Ніколі не бываюць пабочнымі і не выдзяляюцца коскамі словы і спалучэнні слоў *быццам, як быццам, наўрад ці, амаль, нават, іменна, толькі, вось, якраз, акурат, абавязкова, раптам, па ўказанні, па рашэнні, між тым, па задуме, у выніку, выключна, прыблізна, прытым, прычым, рашуча* і інш. Напрыклад: *Наўрад ці вясна будзе ранняя. Вясна як быццам будзе ранняя. Вясна абавязкова будзе ранняя.*

316. Параўнайце сказы ў парах. Вызначце, у якіх сказах выдзеленыя словы з’яўляюцца членамі сказа, а ў якіх — не з’яўляюцца. Спішыце сказы з пабочнымі словамі, пастаўце, дзе трэба, коскі.

1. Садок быў праўда невялічкі (*Я. Колас*). — Праўда вачэй не засмуціць (*Прыказка*). 2. На схіле лясістага ўзгорка відаць

растуць суніцы (*В. Вольскі*). — На возеры нікога не было **відаць** і толькі шумелі і набягалі на бераг хвалі (*С. Грахоўскі*). 3. У журботную восень **здаецца** зямля ўся галосіць (*П. Панчанка*). — Пугач **здаецца** тлустым з выгляду (*В. Вольскі*). 4. Людзі працавалі з ранку да ночы **аднак** на жыццё сваё ніколі не скардзіліся (*К. Кірэенка*). — Капітан **аднак** не спыняўся настойліва вёў роту на нямецкія пазіцыі^{сн} (*І. Мележ*). 5. А пойдзеш у Ліпава лясамі **напэўна** стрэнешся з лясямі (*Я. Колас*). — Дзяўчына паспешліва і **напэўна** моцна хвалюючыся, выйшла на сцэну (*У. Краўчанка*). 6. Няма **бадай** па багацці ўбораў прыгажэйшай пары года, чым восень (*Р. Ігнаценка*). — **Бадай** праз кожны пройдзены кіламетр людзі прасілі адпачынку (*І. Навуменка*). 7. **Нарэшце** мы выбраліся на сухі бераг з жоўтым пясочкам (*В. Вольскі*). — І радасць **нарэшце** прыйшла. Ласяня стала на ногі паправілася (*В. Карамазу*).

- Устанавіце, якіх сэнсавых адценняў будуць пазбаўлены сказы без пабочных слоў.

- Прыдумайце сказы, у якіх словы *вось, якраз, прыблізна, у выніку* не з'яўляюцца пабочнымі. Паспрабуйце даказаць, што гэта часціцы, прыслоўі ці іншыя часціны мовы.

317. Прачытайце слоўнікавы артыкул з даведніка па культуры маўлення «Слоўка за слоўкам». Якая асноўная думка гэтага тэксту?

Пабочнае слова *дарэчы* ўжываецца для абазначэння таго, што фраза гаворыцца ў дадатак да сказанага, напрыклад: *Мы пойдзем у грыбы. Дарэчы, і ты можаеш пайсці з намі.* Але пабочнае слова захоўвае і значэнне прыслоўя *дарэчы*, ад якога яно ўтварылася, — ‘к месцу, якраз у патрэбны час’: *прыйсці дарэчы, сказаць дарэчы.* Гэту семантычную асаблівасць трэба ўлічваць, інакш атрымаецца скажоны па сэнсе сказ тыпу: *Дзядзька жыў на вёсцы. Дарэчы, ён памёр у мінулым годзе.* Атрымліваецца недарэчны выказ *пра дарэчную смерць.*

- Складзіце 2 сказы, у якіх слова *дарэчы* ўжывалася б як пабочнае слова і як прыслоўе (член сказа).

Падрыхтуйце вуснае паведамленне аб недарэчным ужыванні слоў ці іх спалучэнняў у беларускай мове. Пры ўзнікненні цяжкасцей можна выкарыстаць матэрыялы даведніка «Слоўка за слоўкам».

318. Прачытайце верш Г. Бураўкіна. Вызначце ў ім пабочныя словы. Што яны выражаюць? Як выдзяляюцца на пісьме?

Так ужо заведзена спрадвеку^с —
Можа, прымха^л,
Можа, Божы знак —
Толькі на Радзіме чалавеку
Ходзіцца і дыхаецца ўсмак^с.
І заўжды здаецца нават зверу
Найцяплейшай^м родная зямля.
Гэта ўсё я на сабе праверыў,
Даўшы па планеце кругаля^л.

- Вызначце тэму і асноўную думку верша. Творы якіх пісьменнікаў на гэту тэму вы ведаеце?
- Запішыце 3-4 прыказкі, якія адлюстроўваюць асноўную думку гэтага твора.

319. Уявіце, што вы сустрэлі свайго сябра (сяброўку). Паведаміце яму (ёй), што: а) не паспееце вывучыць ролю да прэм'еры школьнага спектакля; б) на вясенніх канікулах паедзеце ў вёску (у Англію, у Мінск ці інш.); в) вясна ў гэтым годзе будзе цёплая. Пры выкананні задання можна карыстацца табліцай з практ. 314.

1. Вы не ўпэўненыя ў тым, што гаворыце.

У з о р. *Я, відаць (магчыма, здаецца, хутчэй за ўсё), не паспею вывучыць ролю да прэм'еры спектакля.*

2. Паведаміце тое ж самае, указаўшы крыніцу інфармацыі (адкуль узятая ваша паведамленне).

У з о р. *Па-мойму, я не паспею вывучыць ролю... Як сказаў мой партнёр, я не паспею...*

3. Вы хочаце сказаць свайму таварышу тое ж самае, але на гэты раз вы ўпэўнены ў тым, што паведамляеце.

У з о р. *Безумоўна (бяспрэчна), я не паспею вывучыць ролю да...*

4. Паведаміце тое ж самае, перадаўшы адчуванні, якія выклікае ў вас гэта паведамленне (радасць, здзіўленне, шкадаванне і г. д.).

Растлумачце, чаму гэта іменна так, зрабіўшы сваё паведамленне больш разгорнутым.

У з о р. *На вялікі жаль, я не паспею падрыхтаваць ролю да прэм'еры школьнага спектакля, бо засталася вельмі мала часу. А мне яшчэ неабходна здаць экзамен на курсах па замежнай мове.*

320. Абмяняйцеся са сваім аднакласнікам або сябрам з паралельнага класа інфармацыяй аб падрыхтоўцы да кантрольнай работы па беларускай мове (гісторыі, біялогіі ці іншых прадметах) ці аб планах на канікулы. Запішыце гэты дыялог, выкарыстоўваючы пабочныя словы.

Пабочныя словы выкарыстоўваюцца ў кніжных і гутарковым стылях. У мастацкай мове пабочныя словы і сказы з'яўляюцца важным сродкам стварэння моўных характарыстык герояў. Напрыклад, пры ўжыванні пабочных словазлучэнняў *будзь (будзьце) ласкавы (ласкавыя), зрабі (зрабіце) ласку, калі ласка* і іншых выражаюцца далікатнасць, ветлівасць і выхаванасць моўцы: *Адкажыце, зрабіце ласку, на тое, аб чым вас пытаюць* (Я. Колас). *Калі ласка, заходзьце да нас часцей. Мы заўсёды будзем рады бачыць вас* (В. Хомчанка).

Пабочныя словы ў маўленні асобных людзей становяцца словамі-«паразітамі», бо іх пачынаюць ужываць без патрэбы і вельмі часта. Найчасцей гэта адбываецца са словамі *значыць, так сказаць, само сабой, як гаворыцца* і інш.: *«Будзем, гэта значыць, лячыцца ці адпачываць?»*, *«На што, так сказаць, скардзіцеся?»*. Такогога тыпу ўжыванне пабочных слоў выяўляе не толькі нізкую маўленчую культуру чалавека, але і недастатковы ўзровень яго агульнай культуры.

321. Спішыце тэкст. Замест пропускаў устаўце пабочныя словы, якія ўказваюць на парадак думак і іх сувязь. Падумаўце, для якога тыпу і стылю маўлення характэрна ўжыванне слоў гэтай групы.

У чым заключаюцца перавагі стварэння тэкставага дакумента з дапамогай тэкставага працэсара?

... у электронны тэкст можна хутка і проста ўнесці змяненні. Напрыклад, вы дапусцілі памылку ў тэксце віншавальнай паштоўкі. Прыйдзецца браць новую і перапісаць тэкст. А ў электрон-

ным дакуменце можна рабіць колькі захочаш выпраўленняў: іх абсалютна не відаць, бо на экране заўсёды паказваецца апошняя рэдакцыя дакумента.

... няма неабходнасці прадумаць макет дакумента. Яго можна ўжо ствараць пасля набору тэксту. Варыянтаў макета можна зрабіць столькі, колькі вы жадаеце. Напрыклад, набраўшы тэкст запрашальнага білета адзін раз, можна аформіць яго некалькімі спосабамі і раздрукаваць запрашэнні ў патрэбнай колькасці.

... значна павялічваецца колькасць выяўленчых сродкаў афармлення тэксту і аблягчаецца іх выкарыстанне.^{сн}

... спецыяльныя праграмы дазваляюць уключаць у тэкст фрагменты на другой мове, формулы, малюнкi, табліцы і інш.

... стварыўшы электронны дакумент адзін раз, можна атрымаць неабмежаваную колькасць яго копій (*З кнігі «Асновы інфармацыйных тэхналогій»*).

● Як вы лічыце, ці можна прымяніць да гэтага тэксту прыказку «Што напісана прямом, не выйме і сякера»?

Падбярыце сінонімы да слоў *рэдакцыя (дакумента), фрагмент (тэксту)*.

У вусным і пісьмовым маўленні часта ў асноўны сказ устаўляюцца дадатковыя паведамленні, заўвагі, тлумачэнні, якія называюцца **ўстаўнымі**.

Устаўнымі могуць быць словы, словазлучэнні і сказы. На пісьме яны выдзяляюцца працяжнікамі або бяруцца ў дужкі: *У летні поўдзень — была спёка — выходзіць рой, снуе высока* (Я. Колас). *Партызанскі лагер! Дзеці былі ў захапленні ад такога адкрыцця (ім здавалася, што натрапілі яны на лагер выпадкова)* (І. Шамякін).

Устаўныя канструкцыі, у адрозненне ад пабочных, па сэнсе не звязаны з асноўным зместам выказвання.

322. Прачытайце тэкст. Назавіце ўстаўныя канструкцыі. Якая іх роля ў тэксце? Звярніце ўвагу на збег знакаў прыпынку ў апошнім сказе першай часткі тэксту.

Аздоблен квас быў і грыбамі,
Выключна ўсё баравічкамі;

Цыбуля, перчык, ліст бабковы —
Ну, не ўясісь, каб я здаровы!
Пільнуй — цішком скажу між намі, —
Каб і язык не ўцёк часамі.

<...>

На першы дзень святых Калядак —
Такі ўжо быў стары парадак —
Збіралі сена са стала,
Кармілі ім каня, вала
І ўсіх жывёлін, хоць па жмені,
А на стале ў драбнюткам сене —
Здавён-даўна вялося й гэта —
Уважна зернетак шукалі
І па тых зернетках гадалі,
Які зародзіць хлеб налета.

Я. Колас.

Пра традыцыі якога свята ідзе размова ва ўрыўку з паэмы «Новая зямля»? Ці адзначаюць гэта свята ў вашай сям'і? Раскажыце, як гэта робіцца ў вашай мясцовасці.

323. Спішыце, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры пабочных і ўстаўных словах, словазлучэннях, сказах.

1. На купінах каля пнёў, дзе каса не кранула травы яе цяжка^с касіць ля дрэва застылі мусіць мокрыя ад расы балотныя званочкі (*І. Пташнікаў*). 2. У слоўных баталіях з хлопцамі Ірына любіла не пакінуць ад апанента^т а сярод іх былі дасціпныя і сапраўды разумныя^м людзі каменя на камені^{сн} (*У. Караткевіч*). 3. Колісь тут як расказваюць^с старыя людзі праўда самі яны не помняць быў мост^п (*Я. Колас*). 4. Міхал навшта ўжо таіцца любіў-такі^а павесяліцца^{сн} (*Я. Колас*). 5. Рака Ушача Ушачка Ушачачка кожны па-свойму^а ласкава называе яе дала імя гораду Ушачы і сама заплыла ў гістарычныя дакументы (*Р. Барадулін*).

Раствлумачце значэнне выразу *не пакінуць каменя на камені*, падбярыце да яго словы-сінонімы.

324. Спішыце сказы, дапоўніўшы іх устаўнымі і пабочнымі канструкцыямі, што адказваюць на пытанні, пададзеныя ў дужках.

У з о р. *Век пражыць (ці гэта ведае кожны?) без дум і турбот нельга.* — *Век пражыць — гэта ведае кожны — без дум і турбот нельга.*

1. Васіль Іванавіч быў ужо тады (*калі вы з ім пазнаёміліся?*) чалавекам сталага ўзросту.

2. Настрой у людзей (*хто заўважыў?*) быў прыгнечаны, усіх непакоіла няўдача.

3. Рэчка (*каму здавалася?*) пачынала мялець.

4. Адсюль, з Любеча (*пра гэта сведчаць быліны?*), родам быў і сябра Ільі Мурамца Дабрыня Нікіціч.

- Якое значэнне выказванням надалі ўстаўныя і пабочныя сказы?
- Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў запісаным вамі 4-м сказе.

325. Уявіце, што вам неабходна пераканаць суразмоўцу ў карысці спартыўных заняткаў (чытання кніг, умення карыстацца камп'ютарам, вывучэння роднай мовы). Выкарыстайце пры гэтым пабочныя словы, словазлучэнні (спалучэнні слоў), якія ўказваюць на паслядоўнасць думак і сувязь паміж імі. Тэкст запішыце.

У з о р. *Заняткі спортам вельмі карысныя. Па-першае, яны ўмацоўваюць здароўе, па-другое, павялічваюць працаздольнасць. І, нарэшце, развіваюць валявыя якасці чалавека.*

326. Прачытайце. Вызначце, да якога стылю належыць тэкст. Дакажыце гэта, выкарыстоўваючы пабочныя словы. Свой адказ параўнайце з узорам разважання. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

Для кожнага стала звыклым, прывычным, што чырвоны колер св..тлафора папярэдж(?)вае: «Спыніцеся!» (*На*)жаль бываючы на прыродзе (*не*)заўсёды людзі спыняюцца перад раслінамі, якія прыгожа цвітуць а як правіла імкнуцца сарваць іх для букета.

Часам дзеля цікавасці сарвуць пакруцяць у руках і кінучь цудоўнае тварэнне прыроды. Няма слоў: прырода бя..конца р..знастайная прыгожая і шчодрая але згадзіцеся нельга дазваляць, каб шчодрасць прыроды ператваралася ў яе знішчэнне (*З «Кнігі для чытання па батаніцы»*).

У з о р р а з в а ж а н н я. Тэкст належыць да публіцыстычна-

га стылю. Па-першае, тэма гэтага тэксту — бяздумныя адносіны да прыроды — актуальная праблема сучаснасці. Па-другое, мэта выказвання — пераканаць чытача ў неабходнасці беражлівых адносін да прыроды, заклікаць яго да абароны яе прыгажосці і багацця. А ўздзеянне на чытача, пабуджэнне да дзеяння — асноўная задача публіцыстычнага стылю. І, нарэшце, у тэксце ярка выражаны такія рысы публіцыстычнага стылю, як экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, аўтарскія адносіны да выказвання.

327. Складзіце сказы па наступных схемах:

1) Пабочн. сл., ... 2) ..., пабочн. словазлучэнне. 3) ..., пабочн. ск., ... 4) ... (уст. к.) ... . 5) ... — уст. к. — ... .

Падрыхтуйце невялікія паведамленні: а) пра знакі прыпынку пры пабочных словах і сказах; б) адрозненне пабочных слоў і сказаў; в) групы пабочных слоў і знакі прыпынку, якія залежаць ад іх значэння; г) знакі прыпынку пры ўстаўных канструкцыях; д) адрозненне пабочных канструкцый ад устаўных.

328. Спішыце тэкст, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

На акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі ў лістападзе 1926 года Язэп Лёсік слухна на мой погляд гаварыў^п: «Правапіс гэта законы дысцыпліна і як кожны закон правапіс што-небудзь^а абмяжоўвае^м чаго-небудзь не дазваляе. Словам правапіс гэта тое самае, што парадак законнасць і дысцыпліна ў грамадскім^а жыцці^п» (Н. Гілевіч).

- Як вы разумееце думку, выказаную Я. Лёсікам?

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Якія словы, словазлучэнні і сказы называюцца пабочнымі?
2. Чым адрозніваюцца ад іх устаўныя канструкцыі?
3. Якія словы могуць выконваць і ролю пабочных слоў, і ролю даданых членаў сказа? Прывядзіце прыклады.
4. Якія групы пабочных слоў па значэнні вы ведаеце?
5. Як інтануюцца пабочныя словы, словазлучэнні і сказы, устаўныя канструкцыі ў вусным маўленні? Як яны выдзяляюцца на пісьме?
6. Якая роля пабочных слоў, словазлучэнняў і сказаў, устаўных канструкцый у тэксце?

329. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з пабочнымі словамі, устаўнымі канструкцыямі».

Сказы з адасобленымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 39. Паняцце пра адасабленне

Адасабленне — гэта сэнсавае і інтанацыйнае выдзяленне дадanych членаў сказа, якія змяшчаюць дадатковыя паведамленні: *Каля Нёмана расцілаўся луг, поўны незвычайнага характва* (Я. Колас). *Кіламетраў за трыццаць пяць на поўдзень ад Мазыра, на правым беразе Прыпяці, раскінулася па-над ракой невялікае мястэчка Нароўля* (У. Краўчанка).

Адасобленымі могуць быць толькі даданыя члены сказа (азначэнне, прыдатак, дапаўненне, акалічнасць). У сказе яны падкрэсліваюцца так, як і неадасобленыя члены.

Сродкамі адасаблення з'яўляюцца: парадак слоў, інтанацыя (у вусным маўленні), знакі прыпынку (у пісьмовым маўленні).

Адасобленыя члены сказа абазначаюць дадатковыя характарыстыкі прадмета, з'яў, дзеянняў, канкрэтызуюць іх.

Адасобленыя члены надзелены большай самастойнасцю ў складзе сказа. Таму іх можна:

1) апусціць без страты сэнсу. Параўн.: *Відны здалёк Заслаўскія муры, акружаныя хвойнікамі высокім* (А. Астрэйка). — *Відны здалёк Заслаўскія муры;*

2) пераўтварыць у выказнік таго ж сказа ці ў асобны сказ. Параўн.: *Бязозка зламалася, але не ўпала, затрымаўшыся на суседніх кустах* (У. Караткевіч). — *Бязозка зламалася, але не ўпала, затрымалася на суседніх кустах. Бязозка зламалася, але не ўпала. Яна затрымалася на суседніх кустах.*

Адасобленыя члены сказа часцей бываюць развітымі: *Стаяла цішыня, поўная мудрай велічы і спакою* (У. Карпаў).

330. Параўнайце пары сказаў з адасобленымі і неадасобленымі членамі сказа. У якіх сказах азначэнне выдзелена па сэнсе? Якімі сродкамі гэта дасягаецца?

1. Сонца, маладое і яркае, плыло над зямлёю (В. Хомчанка). — Маладое і яркае сонца плыло над зямлёю. 2. Зіма, устрывожаная,

ратунку не знойдзе (*М. Танк*). — Устрывожаная зіма ратунку не знойдзе. 3. Пад вечар пачаўся дождж, вялікі, доўгі (*Я. Майр*). — Вялікі, доўгі дождж пачаўся пад вечар. 4. З лодкі выскачыў мужчына, рослы, шырокі ў плячах (*С. Грахоўскі*). — З лодкі выскачыў рослы, шырокі ў плячах мужчына.

331. Параўнайце сказы ў правым і левым слупках. За кошт чаго ўдалося перадаць два паведамленні ў адным сказе? Якое паведамленне з'яўляецца асноўным, а якое — дадатковым?

1. Паветра было напоена густымі пахамі хвоі. Яно навісла шызаватай смугой.

2. Сена змачыў дождж. Яно запахла яшчэ мацней.

1. Паветра, напоенае густымі пахамі хвоі, навісла шызаватай смугой (*М. Лужанін*).

2. Сена, змочанае дажджом, запахла яшчэ мацней (*К. Кірэенка*).

- У сказах якога слупка ўдалося больш лаканічна перадаць два паведамленні?

332. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі членамі: будова, значэнне, ужыванне».

§ 40. Адасобленыя дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні

Адрозніваюць адасобленыя дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні.

Адасобленыя дапасаваныя азначэнні выражаюцца адзіночнымі прыметнікамі ці дзеепрыметнікамі, а таксама прыметнікавымі і дзеепрыметнікавымі зваротамі. Яны могуць стаяць перад назоўнікам, які паясняюць, або пасля яго: *Пакрытыя тоўстым пластом снегу, галіны дрэў гнуліся да самай зямлі* (*Я. Колас*). *Над зялёным лугам, усыпаным рознымі кветкамі, гулі пчолы* (*А. Якімовіч*).

Адасобленыя недапасаваныя азначэнні часцей выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах або спалучэннем назоўнікаў і колькасных лічэбнікаў. Яны могуць стаяць перад паяснёным

назоўнікам або пасля яго: *Без шапкі, у адной гімнасцёрцы, Васіль з усяе сілы працаваў вёсламі* (І. Шамякін). *Жанчына, гадоў на сорок пяць, прыязна паглядзела на сустрэчнага* (П. Пестрак).

Сказы з адасобленымі азначэннямі маюць свае інтанацыйныя асаблівасці: павышэнне тону на паяснёным слове, выдзяленне адасобленага азначэння паўзамі, павышэнне голасу і запаволенне тэмпу на адасобленым азначэнні, якое стаіць у пачатку ці сярэдзіне сказа, і паніжэнне голасу, калі ім заканчваецца сказ:

↗ *Працяты марозам, // снег хрустка скрыпеў пад нагамі дзеда Талаша* (Я. Колас). *У вячэрнім паветры, // ↗ крыху вільготным ад блізкай ракі, // прыемна пахне шыпшынай* (В. Вольскі). *Вёска стаяла паміж балота, // ↘ парослага густою лазою і алешнікам* (М. Чарот).

333. Прачытайце сказы, захоўваючы патрэбную інтанацыю пры адасобленых азначэннях. Ад чаго яна залежыць? Назавіце адасобленыя азначэнні і паяснёныя словы. Як размешчаны адасобленыя азначэнні ў адносінах да паяснёнага слова? Чым выражаны адасобленыя азначэнні?

1. Вада, мутная, цяжкая, ціха білася аб бераг, калыхала прыбярэжныя^{сл} кусты (В. Казько). 2. Павуціна, мокрая ад ранішняга туману, абчапляла^а ўсе кусты і дрэвы, перапляла ўсе сцяжынікі (Л. Дайнека). 3. Стаяла вясна, дружная, цёплая, з дажджамі і навальніцамі (А. Асіпенка). 4. Баравікі былі відаць здалёк, з бурымі каптурыкамі, моцнымі, цвёрдымі ножкамі (І. Навуменка). 5. Выступалі цёмна-сінія сцены высокіх лясоў, прыгожа раскіданых па бясконцых прасторах зямлі (Я. Колас). 6. Поўная адзінокасці і непаддзельнай трывогі, Ганна раптам кінулася да сваіх (І. Мележ).

Ад месца адасобленых азначэнняў у сказе залежыць іх выдзяленне знакамі прыпынку на пісьме.

Заўсёды в ы д з я л я ю ц ц а к о с к а м і :

1) адасобленыя азначэнні (дапасаваныя і недапасаваныя), калі яны стаяць пасля паяснёнага назоўніка: *На паляне, пакрытай буйнымі кроплямі расы, стаялі дзве казулі* (Я. Маўр). *Вечар, ціхі, цёплы, ахутваў змрокам зямлю* (А. Пальчэўскі);

2) дапасаваныя і недапасаваныя адасобленыя азначэнні, якія адносяцца да асабовага займенніка (незалежна ад месца ў сказе): *Я, аслеплены сонцам, спыніўся толькі на ўскраіне поля* (І. Навуменка). *Захоплены сваім заняткам, мы і не заўважылі, як сонца схілілася да самага лесу* (В. Вольскі).

Дापасаваныя азначэнні, якія стаяць перад паяснёным назоўнікам, а д а с а б л я ю ц ц а ў наступных выпадках:

1) калі маюць дадатковае акалічнаснае значэнне прычыны ці ўступкі: *Мокрыя ад дажджу, пліты настыла блішчэлі пад нізкім вераснёўскім сонцам* (Л. Левановіч). Параўн.: *Пліты настыла блішчэлі пад нізкім вераснёўскім сонцам (ч а м у?)*, бо *былі мокрыя ад дажджу*;

2) калі адзелены ад паяснёных назоўнікаў выказнікам: *Ахінутыя інеем, прыгіналіся да самай зямлі кусты малінніку і парэчак* (П. Броўка).

334. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, коскі. Падкрэсліце адасобленыя азначэнні і растлумачце іх адасабленне. У якіх сказах адасобленыя азначэнні маюць акалічнаснае значэнне? Як вы гэта вызначылі?

1. На паляныцы суніц было многа. Сакавітыя з мядовым пахам яны самі прасіліся ў рот (*М. Гамолка*). 2. Сучком прыціснуты^м маляк з травы не вылезе ніяк (*В. Зуёнак*). 3. Як карапузы-хлапчукі^а, нядаўна вымытыя ў росах на сонцы спяць баравікі (*Н. Гілевіч*). 4. На брацкай магіле воінаў і партызан асветлены бяссоннымі^{сп} ліхтарамі горада блішчыць гранітнай чырванню абеліск^а (*Я. Брыль*). 5. Надвячоркам пайшоў дождж па-майску цёплы дробны але спорны (*І. Шамякін*). 6. Захоплены думкамі Максім не адразу заўважыў, што коні чамусьці прыцішылі хаду (*В. Быкаў*). 7. Салодкая, мядовая парнасьць узнятая лёгкім подыхам ветру разносіцца па наваколлі (*М. Паслядовіч*).

Адасобленыя азначэнні даюць больш нагляднае ўяўленне аб прадмеце гутаркі, падкрэсліваюць яго прымету. Прымета, выражаная адасобленым азначэннем, больш прыцягвае ўвагу. Параўн.:

*Неба, зацягнутае шэрымі хмара-
рамі, нізка навісла над лесам
(У. Карпаў).*

*Маці, маўклівая і паслухмяная,
пайшла ўслед за імі (К. Чорны).*

*Зацягнутае шэрымі хмара-
мі неба нізка навісла над
лесам.*

*Маўклівая і паслухмяная
маці пайшла ўслед за імі.*

Адасобленыя азначэнні надаюць маўленню выразнасць, эмацыянальнасць. Яны часцей ужываюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, радзей — у навуковым: *У зборніку М. Багдановіча «Вянок» заплецены найпрыгажэйшыя краскі душы, успоеныя сокамі родных беларускіх доляў* (Н. Гілевіч).

335. Прачытайце сказы. Неадасобленыя азначэнні ў іх зрабіце адасобленымі, а адасобленыя — неадасобленымі. Адкажыце, як пры гэтым змяняецца інтанацыя і сэнс сказаў. Запішыце ўтвораныя сказы.

1. Над сталом, прывабленыя пахам мёду, звінелі пчолы. 2. Дарога тым часам перайшла ў алею, абсаджаную высокімі густымі ліпамі. 3. Паступова складваўся моцны і дружны вучнёўскі калектыў. 4. Рака, спакойная ўчора, уночы выйшла з берагоў. 5. Здалёку віднелася школа, зусім новая, пафарбаваная, нядаўна ўведзеная ў строй. 6. Трава, рослая, густая, валілася на бок тугім валам. 7. Цёмны і ціхі вечар апусціўся на зямлю. 8. У ціхай, зарослай асакой і чаротам затоцы стаяў човен.

336. Прачытайце тэкст. Ахарактарызуйце яго, адказаўшы на наступныя пытанні: х т о , к а м у , п р а ш т о , н а в о ш т а , ч а м у і д з е п і ш а ? Якую ролю выконваюць адасобленыя азначэнні ў тэксце? Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з адасобленымі азначэннямі.

Надзея Яноўская стаяла і слухала нас. Але гэта была не яна, гэта была мара, лясны дух, казачная здань. Яна была ў сярэдне-вяковай жаночай вопратцы: сукня, на якую пайшло пяцьдзесят локцяў¹ залацістага аршанскага атласу, паверх яе — другая, белая з блакітнымі, адліваючымі срэбрам разводамі і шматлікімі разрэзамі на рукавах і падоле. Стан, сціснуты ў снуроўку, быў перавіты тонкім залацістым шнуром, які падаў амаль да зямлі дзума

кутасамі. <...> Валасы былі ўзяты ў сетку і ўпрыгожаны жаночым уборам, які трохі нагадваў караблік, зроблены са срэбных ніцей. З абодвух рагоў гэтага карабліка звісаў да зямлі тонкі белы вэлюм (У. Караткевіч).

Уявіце сябе: а) вядучым (вядучай) на паказе «Мадэлі сезона» і апішыце 1-2 мадэлі сучаснага адзення; б) кліентам атэлье па пашыве адзення і апішыце майстру мадэль, якую вы хочаце пашыць.

337. Прачытайце тэкст. Пракаменціруйце пастаноўку знакаў прыпынку пры адасобленых азначэннях.

А. Харытонаў у ролі Свеціловіча (м/ф «Дзікае паляванне караля Стаха», 1979, рэж. В. Рубінчык)

Я глядзеў на танцы, калі раптам адчуў нечы позірк. **Непадалёк** ад мяне стаяў **танклявы**, але, відаць, моцны малады чалавек, белавалосы, з вельмі прыемным і шчырым тварам, апрануты сціпла, але з падкрэсленай^м акуратнасцю.

Я не бачыў, адкуль ён з'явіўся, але ён адразу спадабаўся мне, спадабалася нават мяккая аскетычнасць^п у прыгожым вялікім роце і разумных карых вачах. Я ўсміхнуўся яму, і ён, як быццам толькі і чакаў гэтага, падышоў да мяне вялікімі і плаўнымі крокамі, працягнуў^с мне руку:

— Прабачце, я без цырымоній, Андрэй Свеціловіч. Даўно жадаў пазнаёміцца^с з вамі. Я студэнт... былы студэнт Кіеўскага ўніверсітэта. Зараз мяне выключылі... за ўдзел у студэнцкіх хваляваннях.

Я таксама **адрэкамендаваўся**. Ён усміхнуўся шырокай белаўзбай усмешкай, такой яснай і добрай, што твар адразу зрабіўся прыгожым... (У. Караткевіч).

Падбярэйце сінонімы да выдзеленых слоў.

Звярніце ўвагу на адпаведнасць знешнасці і рыс характару героя. Зрабіце выбарачны пераказ тэксту, ахарактарызаваўшы Андрэя Свеціловіча.

● Паназірайце за незнаёмым чалавекам. Паспрабуйце на аснове назіранняў за знешнасцю і паводзінамі апісаць яго характар.

338. Перабудуйце і запішыце сказы такім чынам, каб іменная частка выказніка стала адасобленым азначэннем. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

У з о р. *Смуга тонкая, сіняватая.* — *Смуга, тонкая, сіняватая, песціла лясы і лугі.*

1. Вясна была дружная і ранняя. 2. Сёння ранак ціхі, ясны.
3. Возера было глыбокае, вялікае. 4. Гэта дрэва высокае, галінастае.

339. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Адасобленыя дапасаваныя і не-дапасаваныя азначэнні».

§ 41. Сказы з адасобленымі прыдаткамі, знакі прыпынку

340. Успомніце, што называецца прыдаткам. Назавіце ў сказах адзіночныя прыдаткі разам з паяснёнымі словамі, звярніце ўвагу на афармленне іх на пісьме.

1. На сінім небе-акіяне павіслі хмаркі-астраўкі (*А. Астрэйка*).
2. Рупны Мінск-гаспадар працай славіцца плённай (*Р. Барадулін*).
3. Лятуць журавы на гару Арарат (*П. Панчанка*). 4. Нішчымны колас-сіраціна ў зацішку лёгенька гайдаўся (*Я. Колас*).

Адасобленыя прыдаткі выражаюцца адзіночнымі назоўнікамі і назоўнікамі з паясняльнымі словамі. Прыдатак, які мае пры сабе паясняльныя словы, з'яўляецца **развітым**: *Бывалі дзеці ў Белавежы, зубрыным царстве на зямлі* (*А. Астрэйка*).

У вусным маўленні адасобленыя прыдаткі аддзяляюцца паўзамі, а на пісьме — коскамі.

Заўсёды а д а с а б л я ю ц ц а развітыя і адзіночныя прыдаткі:

1) якія адносяцца да асабовага займенніка незалежна ад месца ў сказе: *Былы выпускнік школы, ён добра помніў, як узводзіўся яе будынак* (*Я. Брыль*). *Яна, Валя, таксама любіла чытаць кнігі* (*А. Васілевіч*);

2) якія адносяцца да агульнага ці ўласнага назоўніка і стаць пасля яго: *Касцы, ваякі мірнай працы, выходзяць з косамі на пляцы* (*Я. Колас*). *Ганна, маці Лабановіча, была жанчына добрая, працавітая, руплівая* (*Я. Колас*).

З а ў в а г а

1. Перад уласным і агульным назоўнікам прыдатак *а д а с а б л я е ц ц а*, калі ён мае дадатковае акалічнаснае значэнне ўступкі або прычыны: *Вядомы майстар, Васіль Макаравіч застаўся сціплым чалавекам* (В. Хомчанка). — *Васіль Макаравіч застаўся сціплым чалавекам, хоць і быў вядомы майстар*.

2. Прыдатак *а д а с а б л я е ц ц а*, калі ён звязваецца з паяснёным назоўнікам словамі *па прозвішчы (мянушцы, клічцы і інш.)*: *Міхась, па мянушцы Барадаты, сядзеў на лаўцы свайго дзеда* (Г. Далідовіч).

341. Прачытайце сказы. Назавіце прыдаткі, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Уладзімір Мулявін, выхадзец з Расіі, здзейсніў для беларускай культуры тое, што Уладзімір Караткевіч — для беларускай літаратуры, Вальтэр Скот — для англійскай, Дзюма — для французскай, Генрых Сянкевіч — для польскай (*П. Васючэнка*). 2. Ад дрэва да дрэва ідзе пехатой кастрычнік, мастак адмысловы, і фарбай бурштынавай і залатой распісвае^с кроны дубровы (*А. Мінкін*). 3. Яны ўдваіх, сыноч і маці, з двара ідуць у бок ракі (*Я. Колас*). 4. Ці ж яму, гарэзе, усядзець на месцы? (*Я. Брыль*). 5. На возеры ў лодцы сядзеў каваль, па мянушцы^ф Мамай (*Я. Колас*).

Прыдатак можа звязвацца з назоўнікам ці займеннікам, да якога адносіцца, злучнікамі *як, ці, або*.

А д а с а б л я ю ц ц а прыдаткі:

1) са злучнікамі *як*, калі яны маюць дадатковае адценне прычыны: *Сцяпана, як смелага салдата, часта пасылалі ў разведку* (М. Паслядовіч). Параўн.: *Сцяпана часта пасылалі ў разведку, бо ён быў смелы салдат*.

З а ў в а г а. Калі злучнік *як* мае значэнне ‘ў якасці’, то прыдатак коскамі не выдзяляецца: *У наш час шырока выкарыстоўваецца камень як будаўнічы матэрыял* (Газета «Звязда»). — Камень — гэта і ёсць будаўнічы матэрыял;

2) са злучнікамі *ці, або*, калі прыдатак мае ўдакладняльнае значэнне: *Чорны бусел, ці інакш бацян, любіць глуш і векавыя нетры* (В. Гардзей).

На пісьме адасобленыя прыдаткі могуць выдзяляцца працяжнікамі, калі ім надаецца асаблівае значэнне і пры вымаўленні яны аддзяляюцца ад паяснёнага слова больш доўгай паўзай: *Светлыя хмаркі — дзеткі прастору — ціха на небе плывуць* (Я. Колас). *Дадому з зімоўкі далёкай ляцяць нашы госці — шпакі* (М. Хведаровіч).

342. Спішыце сказы, устаўце прапушчаныя літары, пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Абгрунтуйце неабходнасць іх пастаноўкі. Падкрэсліце прыдаткі хвалістай лініяй.

1. Над садам знічка падае маленькая гарэзніца і наша сэрца радуе: што загадалі — здзейсніцца!.. (У. Мазго). 2. Я думаю, што ўсе мы людзі беларускай^с з..млі не казалі яшчэ таго слова ўдзячнасці такім волатам айчы..ай літаратуры, як Пімен Панчанка, Максім Танк, Васіль Быкаў, Янка Брыль, якога яны заслугоўваюць (*Газета «ЛіМ»*). 3. Васька Жукаў чатырнаццацігадовы хлопчык аддадзены^с тры мес..цы таму ў рамеснае* абутковае вучылішча, вярнуўшыся з работы, сеў за стол і пачаў пісаць пісьмо маці (*Я. Майр*). 4. Усё сваё жыццё жаўна ці чорны дзяцел праводзіць на ствалах дрэў і ў дупле (*В. Вольскі*). 5. Міхал з Антосем як старыя займалі месцы канцавыя (*Я. Колас*). 6. Як правінцыяла ён пракаціў мяне са сталічным фасонам і на фаэtone* — ад вакзала да гасцініцы «Бельгія» (*Я. Скрыган*).

343. Спішыце, устаўляючы замест кропак прыдаткі і дапасуючы іх да паяснёных слоў. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку. Прыдаткі падкрэсліце.

1. У Мінску пастаўлены помнік Якубу Коласу ... . 2. На радзіўся Янка Купала ў Вязынцы ... . 3. У Маскве на Алеі^а зорак закладзена зорка ў гонар Уладзіміра Мулявіна ... . 4. Творы Васіля Быкава ... выдаюцца на многіх мовах свету. 5. Частка асабістага архіва Яфіма Фёдаравіча Карскага ... сёння захоўваецца

ў Нацыянальнай^а бібліятэцы Беларусі. 6. Старажытны горад Гомель стаіць на рацэ ... , а яго сучасны герб ... быў зацверджаны ў 1997 годзе.

Д л я д а в е д к і: таленавіты класік беларускай літаратуры; невялікая беларуская вёска; кампазітар, заснавальнік і мастацкі кіраўнік беларускага вакальна-інструментальнага ансамбля «Песняры»; народны пісьменнік Беларусі, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны; першы беларускі акадэмік, філолаг-славіст, заснавальнік беларускага мовазнаўства, этнограф, фалькларыст; Сож, выява жоўтай рысі ў блакітным полі.

344. Прачытайце ўзор даверанасці, знайдзіце прыдаткі, растлумачце паста-ноўку знакаў прыпынку.

Даверанасць

Я, Кравец Алеся Барысаўна (пашпартныя даныя), давяраю Дубко Івану Іванавічу (пашпартныя даныя) атрымаць у пашто-вым аддзяленні № 134 г. Мінска адрасаваную мне бандэроль (па-ведамленне № 5).

Даверанасць сапраўдная да 18 сакавіка 2020 г.

15 сакавіка 2020 г.

А. Б. Кравец

Подпіс А. Б. Кравец сведчу:

Дырэктар дзяржаўнай установы адукацыі «Сярэдняя школа № 4 г. Мінска»

П. А. Некрашэвіч

- Запомніце форму напісання даверанасці і напішыце свой варыянт.

345. Вызначце, у якіх выпадках прыдатак са злучнікам **як** мае значэнне прычыны і выдзяляецца коскамі (у гэтым выпадку злучнік можна апусціць). Чым можна замяніць злучнік **як** у тым выпадку, калі спалучэнне з ім не адасабляецца?

1. Мой брат як лепшы фізік у класе будзе ўдзельнічаць у раённай алімпіядзе. 2. Мой брат вядомы як лепшы фізік сёмага класа.

3. Яго залічылі ў брыгаду як слесара-наладчыка. 4. Як вайсковец ён разумеў, што так рабіць нельга. 5. Алену Іванаўну як выдатную настаўніцу і педагога вельмі паважаюць бацькі і вучні школы.

● Запішыце 3 сказы, падкрэсліваючы прыдаткі са злучнікам **як** і выдзяляючы іх, дзе трэба, коскамі.

Адасобленыя прыдаткі падкрэсліваюць прымету, вылучаюць яе на першы план. Параўн.:

— *Саханюк, тутэйшы педагог. Будзьце ласкавы, зніміце паліто, сядайце* (Я. Колас).

Тутэйшы педагог Саханюк.
Будзьце ласкавы, зніміце паліто, сядайце.

На сходзе выступіў Мікалай Фёдаравіч, малады інжынер.

На сходзе выступіў малады інжынер Мікалай Фёдаравіч.

Асабліва экспрэсіўнымі з'яўляюцца адасобленыя прыдаткі, што адносяцца да асабовых займеннікаў: *Сын лесніка, я сам з маленства любіў паліць касцёр, пасядзець ля вогнішча* (І. Шамякін). *І вось перад ім стала яна, Марына* (К. Чорны).

У творах мастацкай літаратуры шырока ўжываюцца развітыя прыдаткі з мэтай характарыстыкі персанажаў, апісання мясцовасці, пейзажу: *Вобраз мамы, добрай, ненагляднай мамы, не адступайся ад Юркі* (Я. Колас). *Гудуць вячэрняю парой дубы — старыя бандурысты** (М. Танк).

346. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з адасобленымі прыдаткамі. Растворыце іх значэнні і пастаноўку знакаў прыпынку.

Суботнім майскім ранкам мы, вучні пачатковых класаў, адправіліся ў чарговае падарожжа па родным краі. Сёння нас чакала экскурсійная паездка ў аграгарадок Залессе з мэтай наведвання музея-сядзібы Міхала Клеафаса Агінскага, таленавітага кампазітара і дзяржаўнага дзеяча пачатку XIX стагоддзя, аўтара вядомага паланэзу «Развітанне з Радзімай». Наша знаёмства з «Паўночнымі Афінамі», культурным цэнтрам, дзе пастаянна праводзіліся мастацкія выстаўкі, балі, літаратурныя чытанні і музычныя

вечары, пачалося са старадаўняй ліпавай алеі, якая раней служыла пад'язной дарогай. Сустрэлі нас дрэвы, якія пражылі свой век з глыбокай годнасцю. У канцы алеі мы заўважылі памятны камень роду Агінскіх, а таксама каплічку, якая ў тыя часы была сямейнай. Непаўторныя пейзажы прымусілі нас прагуляцца па парку. Асабліва мы залюбаваліся возерам з векавымі вербамі, астраўкамі і мосцікамі. І вось у назначаны час адпраўляемся ў прыгожы сядзібны дом з калонамі. На парозе нас гасцінна сустракае экскурсавод, апранутая як старэйшая дачка Агінскага Амелія. Яна ў цікавай і даступнай форме на роднай мове знаёміць нас з жыццём і дзейнасцю кампазітара і яго сям'і. Потым яе па чарзе змяняюць Іда, малодшая сястра, Ірэніш^а, брат, і нават асабісты сакратар Агінскага. Дзякуючы арыгінальна пабудаванай экскурсіі мы адчулі атмасферу таго часу, як быццам перанесліся ў XIX стагоддзе. Экспазіцыя музея-сядзібы, якая прадстаўлена 13 заламі, вельмі ўразіла нас. Зала для музыцыравання з музычнымі інструментамі і пюпітрам^п, вялікая і малая гасцёўні з камянамі і мноствам партрэтаў, кабінет, бильярдная, кафейня, аранжарэя з вялікай колькасцю экзатычных раслін, велізарны ўнутраны двор, альтанка Амеліі. Пасля наведвання сядзібы мы адправіліся да невялікай рачулки, дзе адшукалі памятныя камяні, пакінутыя тут з тых далёкіх часоў. Адзін з іх прысвечаны Тадэвушу Касцюшку, другі — Жану Ралею, настаўніку Агінскага. Напрыканцы кожны з нас загадаў жаданне ля самага старога дрэва ў парку.

Такім чынам, экскурсія ў «Паўночныя Афіны» аказалася змястоўнай і атмасфернай. А прыгожыя фотаздымкі будучь нам успамінам аб гэтым цудоўным месцы (М. Жук).

- З якой мэтай у гэтым тэксце выкарыстоўваюцца прыдаткі?
- Запішыце лікі словамі ў адпаведнай форме.

@ Чаму сядзіба Міхала Клеафаса Агінскага была названа «Паўночнымі Афінамі»?

● Якое жаданне загадалі б вы ля самага старога дрэва ў «Паўночных Афінах»?

347. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі прыдаткамі».

§ 42. Сказы з адасобленымі дапаўненнямі, знакі прыпынку

Дапаўненні, выражаныя назоўнікамі або займеннікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *акрамя, апрача, замест, за выключэннем*, маюць удакладняльнае значэнне і заўсёды адасабляюцца. Такія дапаўненні паказваюць на ўключэнне ў лік ці выключэнне прадмета (з’явы) з ліку іншых або на замяшчэнне яго: *На свеце ўсё знойдзеш, апрача бацькі і маці* (Прыказка). *На голых дрэвах, замест лісця, паклалі шэрань маразы* (Я. Колас).

Пры вымаўленні адасобленыя дапаўненні выдзяляюцца паўзай і паніжэннем голасу, а на пісьме коскамі.

З а ў в а г а. Дапаўненне з прыназоўнікам *замест* не адасабляецца, калі прыназоўнік мае значэнне ‘за’. Параўн.: *Сёння Міхась дзяжурый замест сябра.* — *Сёння Міхась дзяжурый за сябра.*

Адасабляюцца ўдакладняльныя спалучэнні, якія пачынаюцца словамі *асабліва, нават, пераважна, у тым ліку, у прыватнасці, напрыклад* і інш. Яны надаюць удакладненню сэнсавае адценне выдзяляльнасці, узмацняльнасці: *Многія, асабліва мужчыны, так і не вярнуліся з вайны* (А. Асіпенка). *Нішто, нават вецер, не крапае галін яблынь і груш у белай квецені* (П. Пестрак). *Уперадзе каля самай дарогі стаяў лясок, пераважна бярозавы* (Я. Колас).

З а ў в а г а. Калі словы *асабліва, нават, пераважна* не маюць удакладняльнага значэння, перад імі коска не ставіцца: *Лес пераважна хваёвы.* *На дварэ ціха, спакойна, не мігцяць нават далёкія агні.* *Дзень быў асабліва цёплы.*

348. Прачытайце сказы. Знайдзіце ў іх адасобленыя дапаўненні з удакладняльным значэннем. З якімі прыназоўнікамі яны ўжыты? Спішыце сказы, падкрэсліце адасобленыя ўдакладняльныя дапаўненні.

1. Не, у Марынке, акрамя яе вонкавай прыгажосці, было нешта сваё (Т. Хадкевіч). 2. Акрамя кучаравых бярозак, на ўзгорку^{сл}

расла высокая сухаверхая хвоя (З. Бядуля). 3. Увесь дзень, за выключэннем перапынку^а на абед і снаданне, быў прызначаны агляду^а калгаснай гаспадаркі^п (Я. Колас). 4. Раней існавала памылковае ўяўленне аб тым, быццам на Беларусі няма нічога, апрача торфу^а (В. Вольскі).

349. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс. Расстаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і абгрунтуйце іх пастаноўку.

1. Над Беларус..ю ноч была, пажар гуляў^с замест заранкі (П. Броўка). 2. У той вечар для Косціка апрача кніг нічога не было даражэйшага на свеце^{сн} (С. Александровіч). 3. Ад зямлі награваяецца^с паветра асабліва яго ніжнія слаі^{сн} (А. Званак). 4. Глуха^{сл}, непрытульна ў лесе зімой асабліва ў снежную зам..ць^{сн} (М. Лынькоў). 5. Даўно ўжо не было такога непастаяннага надвор'я, як сёлета: апошнія часы за выключэннем некалькіх марозных дзён неба хмурнае і часта ідуць^м дажджы (У. Караткевіч).

350. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак патрэбныя па сэнсе ўдакладняльныя дапаўненні. Аформіце сказы ў адпаведнасці з пунктуацыйнымі нормамаі.

1. Увесь месяц ... ішлі халодныя дажджы. 2. Мая старэйшая сястра ... захапляецца бальнымі танцамі. 3. З бакоў ... вуліца абсаджана ліпамі. 4. Увесь дзень ... мы працавалі ў бібліятэцы. 5. У лесе ... многа суніц. 6. Усё іншае ... доктар высвятляў пасля агляду хворага. 7. У рацэ ... было багата ракаў.

Д л я д а в е д к і: акрамя аэробікі; у тым ліку і прозвішча; апрача чарніц; за выключэннем перапынку на абед; апрача садоў і кветнікаў; акрамя рыбы; за выключэннем сямі-васьмі дзён.

351. Складзіце і запішыце сказы з наступнымі адасобленымі дапаўненнямі: за выключэннем адсутных, замест запланаванай экскурсіі ў Мірскі замак, апрача футбола, у адрозненне ад майго сябра. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў запісаных вамі сказах.

§ 43. Сказы з адасобленымі акалічнасцямі, знакі прыпынку

352. Прачытайце. Назавіце ў сказах дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты. Скажыце, якія словы яны паясняюць. Якое дзеянне — галоўнае ці дадатковае — яны выражаюць? Якімі членамі сказа з’яўляюцца? Звярніце ўвагу на пастаноўку знакаў прыпынку пры іх.

1. Ажынік, густа аплёўшы бакавіны канавы, начапіў ліпеньскім днём чорныя завушніцы (*М. Мятліцкі*). 2. Сонца ідзе на схіл павольна, не спяшаючыся, як бы шкадуючы развітвацца з бязмежнасцю зямлі і неба (*І. Навуменка*). 3. Раскінуўшы крылы, чайка плануе ў паветры, выглядаючы ў вадзе сабе здабычу (*В. Вольскі*). 4. То скачучы з купіны на купіну, то павольна ідучы па вузкіх дрыгвяністых сцежках, доўга хадзіў Мікола па балоце (*К. Крапіва*). 5. Дзе-нідзе стаялі вартавыя адзінокія дубы, раскінуўшы густое голле (*І. Шамякін*).

353. Перабудуйце сказы так, каб выдзеленыя дзеясловы-выказнікі сталі дзеепрыслоўямі. Ці будуць гэтыя дзеепрыслоўі захоўваць значэнне дадатковага дзеяння? Чаму? У якіх сказах — з асабовай формай дзеяслова ці з дзеепрыслоўямі — перадаецца больш хуткае і напружанае дзеянне?

У з о р. *Кіраўнікі дзяржаў падпісалі дагавор і правялі прэс-канферэнцыю*^а. — *Кіраўнікі дзяржаў, падпісаўшы дагавор, правялі прэс-канферэнцыю*.

1. Чырвона-сіняе полымя гуло ў печы і аблізвала тоўстыя галавешкі. 2. Дрэвы застылі ў цішыні і вершалінамі паказвалі на яркія начныя зоркі. 3. Прымасціўся на елачцы^ф дрозд^а і высвістае свае песні. 4. Ліса выбегла з нары, агледзела наваколле і памчалася^а ў сасоннік. 5. Самалёт адарваўся ад зямлі і хутка схваўся ў цемені^а ночы. 6. Ліпы ціха шумелі і нахілялі да долу свае пышныя галіны.

Адасобленыя акалічнасці абазначаюць дадатковае дзеянне ў адносінах да асноўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам, і адказваюць на пытанні *як? як і м чы нам? калі? у якой ступені? і інш.:* *Рана ўстаўшы, многа зробіш* (Прыказка). *Бабка стаяла, падпёршы рукою шчаку, і назірала за выразам твару настаўніка* (Я. Колас).

Адасобленыя акалічнасці ў вусным маўленні выдзяляюцца інтанацыйнымі паўзамі: павышаным тонам, калі стаяць у пачатку або сярэдзіне сказа, і паніжаным тонам, калі імі заканчваецца сказ:

↗ *Паабедайшы*, // *касцы паселі ў цень пад разложыстым дубам* (М. Машара).

Наўкол пляменнікі сядзелі, на дзядзьку пільна ўсе глядзелі, як ён, // ↗ *рукавы закасайшы*, // *на тарцы шоргаў*, // ↘ *шапку зняўшы* (Я. Колас).

На пісьме адасобленыя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі або адзіночнымі дзеепрыслоўямі, як правіла, выдзяляюцца коскамі: *Бяроза зламалася, але не ўпала, затрымаўшыся на суседніх дрэвах* (У. Караткевіч). *Нагаварыўшыся, жанчыны разышліся па сваіх дварах* (Я. Брыль).

Сказы з дзеепрыслоўнымі зваротамі ўжываюцца ва ўсіх кніжных стылях.

354. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Назавіце характэрныя моўныя сродкі для гэтага стылю. Вызначце тып тэксту. Раствлумачце, чаму вы так лічыце. Чаму тэкст не падзелены на абзацы?

У расчыненыя^ф дзверы плыла вільготная свежасць. На дварэ бушаваў дождж. Пакой раз-пораз^а заліваўся мігатлівым водбліскам маланкі... Але навальніцы ўлетку імклівыя і кароткія. Хутка хмара, аддаўшы зямлі належнае, пасвятлела, разарвалася на шматкі, якія паступова раставалі ў небе. Дождж парадзеў, неўзабаве з блакітнага прасвету выглянула сонца, і над Дзвіной, злучаючы яе берагі, паўстала казачна яркай дугой у сваіх сямі колерах вясёлка. Знізу яна прасвечвалася, і круча на тым баку з кустамі і маладым^м сасняком на схіле была быццам падфарбаваная^с лёгкімі, паўпразрыстымі мазкамі мастака (*Паводле Т. Хадкевіча*).

● Назавіце адасобленыя дзеепрыслоўныя звароты і дзеясловы-выказнікі, з якімі яны звязаны. Якімі членамі сказа з'яўляюцца дзеепрыслоўныя звароты? Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры іх.

Заўсёды а д а с а б л я е ц ц а акалічнасць са значэннем уступкі, калі яна выражана назоўнікам з прыназоўнікам *нягледзячы на*: *Нягледзячы на трывожны час, рынак жывё сваім звычайным жыццём* (А. Якімовіч).

З а ў в а г а. Зварот з прыназоўнікам *нягледзячы на* можа не адасабляцца толькі ў тым выпадку, калі ён стаіць пасля дзеяслова-выказніка: *Вучні пайшлі ў паход нягледзячы на дрэннае надвор'е. Гэта ён зрабіў нягледзячы на забарону бацькоў.*

Н е а д а с а б л я ю ц ц а:

1) адзіночныя дзеепрыслоўі, якія стаяць пасля дзеяслова-выказніка і сваім значэннем набліжаюцца да прыслоўяў спосабу дзеяння, а гэта значыць, адказваюць на пытанні *я к? я к і м ч ы н а м?* Такія дзеепрыслоўі звычайна стаяць у канцы сказа: *Воўк авечку бярэ (я к? я к і м ч ы н а м?) не выбіраючы (Прыказка). Песні салаўіныя льюцца (я к? я к і м ч ы н а м?) не сціхаючы (П. Глебка);*

2) фразеалагізмы, у складзе якіх ёсць дзеепрыслоўі: *Трэба быць аптымістам і жыць не апускаючы рук (М. Хведаровіч). Не прывыкла мая бабуля сядзець склаўшы рукі (А. Васілевіч).*

З а ў в а г і.

1. Калі дзеепрыслоўны зварот адносіцца да аднаго з аднародных выказнікаў, звязаных адзіночнымі злучнікамі *і, ды (= і), ці, або*, то коска перад гэтымі злучнікамі *н е с т а в і ц ц а*: *Уварвайшыся ў пакой, вецер смела зашлясцаў на стале паперамі, скінуў некалькі лістоў на падлогу і, забіўшыся пад шпалеры, захадзіў там, зашастаў (А. Савіцкі). Возьме наш хлопец жалеза кавалак ды, кінуўшы ў горан, нагрэе ўдала (П. Броўка).*

2. Перад злучнікам *і*, які звязвае два дзеепрыслоўныя звароты ці адзіночныя дзеепрыслоўі, коска *н е с т а в і ц ц а*:

Сонца падымалася вышэй, рупліва аглядаючы зямлю і рассыпаючы над ёй святло і цеплыню (Т. Хадкевіч).

355. Прачытайце тэкст, знайдзіце акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі з залежнымі словамі.

Прыбралася страчаючы восень маладая рабінка змяніўшы свой сінявата-зялёны ўбор на ружавата-ліловы. І над ёю светлым надвечоркам дробна кішаць сабраўшыся ў прадаўгаваты эліпсавы круг рудаватыя камары (*В. Адамчык*).

- Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў.

356. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Падкрэсліце дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа.

1. Я вярнуўся ў пакой і *(не)*запальваючы свечкі сеў на ложкак^{сн} (*У. Караткевіч*). 2. Чалавек аднойчы^м прайшоўшы праз пажар вайны будзе помніць яе да скону год і да апошняга дня зычыць дзецям сваім *(не)*бачыць яе (*А. Асіпенка*). 3. Сады распускаюць лісткі маладыя загледзеўшыся^м ў ціхія люстры азёр^{сн} (*П. Прыходзька*). 4. Выбраўшы зручнае месца Васіль сцебануўшы каня за тульваючы адной рукой галаву ад галін хутка абмінуў Глушкаоў і схаваўся за паваротам дарогі (*І. Мележ*). 5. Вось-вось^а павінен быў прачнуцца ў збожжы першы жаваранак і атрасаючы^с свежыя кропелькі з шэрага цёплага пер'я ўзняцца^с над полем (*Я. Брыль*). 6. З краю на лясных прагалах стаялі маладыя бярозкі толькі-толькі^а выпускаючы пахучыя лісточкі і прыдаючы лесу асаблівую чароўнасць (*Я. Колас*).

357. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Растлумачце, чаму ў адных выпадках акалічнасці адасабляюцца, у другіх — не адасабляюцца.

1. Іван Васільевіч ішоў *(не)*спяшаючыся (*І. Шамякін*). 2. Заіскрыліся ягады рабін, і азарыўшы вод імшарных сінь успыхнулі сузор'і журавін (*М. Танк*). 3. Дзед Гарох замоўк як мыла з'еўшы (*В. Карамазай*). 4. Струменіўся Нёман праносячы па чыстым жолабе^п веснавыя воды і падразаючы высокі свой бераг (*Я. Колас*). 5. *(Не/ня)*гледзячы на *(не)*далёкую восень лес жыў актыўным, багатым жыццём. 6. Бабёр *(не)*спяшаючыся асцярожна вылазіць з вады (*Я. Майр*). 7. Гімн Беларусі і гімны іншых краін спяваюць і слухаюць стоячы.

● Вызначце агульныя марфалагічныя прыметы слоў *з'есці* — *з'еўшы*, *пазіраць* — *пазіраючы*. Назавіце суфіксы дзеепрыслоўяў.

358. Складзіце сказы, у якіх акалічнасці выразіце наступнымі фразеалагізмамі. Вызначце віды гэтых акалічнасцей і растлумачце значэнне ўстойлівых выразаў.

Не пакладаючы рук, паклаўшы руку на сэрца, заплюшчыўшы вочы, вушы развесіўшы, на лес гледзячы.

359. Прачытайце сказы. Вызначце межы дзеепрыслоўных зваротаў. Раству-мачце, якія варыянты пастаноўкі знакаў прыпынку магчымы ў гэтых сказах. Як пры гэтым змяняецца сэнс выказвання?

1. Спартсмен бег прыгожа хутка абганяючы сапернікаў. 2. Га-варыў Віктар павольна расцягваючы словы. 3. Хлопчык спыніўся ў здзіўленні азірнуўшыся назад.

● Запішыце сказы парамі з улікам варыянтаў пастаноўкі знакаў прыпынку. Дзеепрыслоўныя звароты падкрэсліце. Якімі членамі сказа з'яўляюцца ў гэтых прыкладах дзеепрыслоўныя звароты? На якія пытанні яны адказваюць?

Замена простых дзеесловаў-выказнікаў дзеепрыслоўнымі зваротамі магчыма толькі тады, калі выказнікі адносяцца да аднаго і таго ж дзейніка: Вучні пачулі званок і пайшлі ў свае класы. Калі вучні пачулі званок, яны пайшлі ў свае класы. — Вучні, пачуўшы званок, пайшлі ў свае класы. Пачуўшы званок, вучні пайшлі ў свае класы.

360. Перабудуйце сказы, зрабіўшы адзін з дзеесловаў-выказнікаў дзеепры-слоўем-акалічнасцю. Запішыце.

У з о р. Касец стаміўся і прысеў на валок духмянага сена. — Касец, стаміўшыся, прысеў на валок духмянага сена.

1. Чароўны пах язміну ўрываецца праз расчыненыя вокны і запаўняе актавую залу. 2. Калі памыляешся, не бойся прызнаць сваю памылку. 3. Калі рана ўстанеш, многае паспееш зрабіць. 4. Падарожнікі прайшлі доўгі шлях, але стомы не адчувалі.

361. Ці можна пабудаваць сказы, выкарыстаўшы для працягу наступных канцоўкі? Абгрунтуйце сваю думку.

Ведаючы правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ...

- 1) у вас будуць добрыя адзнакі ў чвэрці;
- 2) вы правільна выканаеце дамашняе заданне;
- 3) недастаткова, каб быць пісьменным;
- 4) вы зможаце пайсці насустрач аднакласнікам;
- 5) вы будзеце лепшым у класе.

362. Запішыце сказы, замяняючы дзеепрыслоўем спачатку першы дзеяслоў, затым — другі. Як змяняецца сэнс сказа? Ці заўсёды магчыма такая замена? Чаму?

1. Павел схапіў плашч-накідку і выбег пад дождж. 2. Дзеці з нецярпеннем чакалі бацьку і прыслухоўваліся да кожнага кроку ў двары. 3. Пятрусь Рыбка зацікавіўся біялогіяй і наведваў батанічны сад. 4. Вайсковец перайшоў дарогу і спыніўся на аўтобусным прыпынку.

363. Дапоўніце сказы, выбраўшы адзін з варыянтаў, што дадзены ў дужках. Абгрунтуйце свой выбар. Запішыце сказы, якія ў вас атрымаліся, і падкрэсліце адасобленыя акалічнасці.

1. Пачуўшы падазроны шорах, ... *(нам стала трывожна, мы ўстрыможыліся)*. 2. Гуляючы па лесе, ... *(сустрэлася мноства незнаёмых дзецяў раслін; дзеці сустрэлі мноства незнаёмых раслін)*. 3. Ідучы на экзамен, ... *(мне было боязна незвычайна; я баялася незвычайна)*. 4. Пад'язджаючы да Мінска, ... *(можна ўбачыць высозныя гмахі дамоў; мы ўбачылі высозныя гмахі дамоў)*. 5. Чытаючы аповесць А. Бадака «Адзінокі васьмікласнік хоча пазнаёміцца», ... *(ёсць шмат чаму павучыцца ў герояў; мы можам многаму павучыцца ў герояў)*.

364. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі акалічнасцямі».

§ 44. Сказы з адасобленымі ўдакладняльнымі членамі, знакі прыпынку

365. Прачытайце сказы. Вызначце, у якіх сказах акалічнасці з'яўляюцца аднароднымі, а ў якіх — удакладняюць змест іншых акалічнасцей. Якое значэнне ўдакладняецца ў сказах?

1. Над зямлёй, над жоўтымі пяскамі сонца разгараецца^с ярчэй (А. Звонак). 2. І ў садзе, і на рацэ стаяла дзівосная цішыня (А. Кулакоўскі). 3. На ўзгорку^{сп}, між ліпавага парку, бялеў двухпавярховы^{сп} будынак (П. Броўка). 4. Увесь гэты дзень, цэлы вечар і ноч не меў Максім супакою (Я. Колас). 5. У маі, на Міколу, помню я, дарыла аднакласніку Міколу тры^м гронкі бэзу вучаніца школы, Анюта — сямікласніцы імя (М. Аўрамчык).

366. Да падкрэсленых членаў сказа падбярэце ўдакладняльныя акалічнасці месца і часу. Запішыце, выдзяляючы ўдакладняльныя акалічнасці коскамі.

1. Недалёка ад Мінска (д з е і м е н н а ?) нарадзіўся класік беларускай літаратуры Янка Купала. 2. Раніцай (к а л і і м е н н а ? у к о л ь к і г а д з і н ?) сіноптыкі паведамлілі аб надвор'і на бягучы тыдзень. 3. Учора (к а л і і м е н н а ? у к о л ь к і г а д з і н ?) я сустрэў на вакзале (д з е і м е н н а ?) свайго даўняга знаёмага.

У сказе можа быць дзве і нават тры акалічнасці, якія адказваюць на адно і тое ж пытанне, але не з'яўляюцца аднароднымі; яны лічацца ўдакладняльнымі, паколькі кожная наступная акалічнасць канкрэтызуе змест папярэдняй, абмяжоўвае і звужае яе значэнне: *Дзесьці высока-высока, за самымі хмарамі, курлыкалі журавы* (М. Лынькоў). *Там, удалечыні, каля лесу, раскінулася прырэчная лагчына* (Ц. Гартны).

Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці выражаюцца назоўнікамі з залежнымі словамі ці без іх і прыслоўямі: *Там, за дуброваю, жнейкі-красуні звоняць сярпамі сталёвымі* (П. Трус). *Будынак упрыгожылі хораша, па-святочнаму* (Т. Хадкевіч).

Удакладняльныя акалічнасці ў вусным маўленні выдзяляюцца паўзамі і вымаўляюцца павышаным тонам. На пісьме яны выдзяляюцца коскамі:

Тут, // ↗ на палянцы, // ↗ сярод цёмнага лесу, панавала незвычайная цішыня (З. Бядуля).

З а ў в а г а. Калі другая акалічнасць мае больш шырокае значэнне, чым першая, то адасаблення не адбываецца: *Зусім інакш ішло жыццё ў сасняку за горадам, дзе быў штаб фронту* (І. Мележ).

Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці часцей ужываюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, радзей — у гутарковым.

367. Прачытайце тэкст. Вызначце, ці ёсць у ім удакладняльныя акалічнасці. Чым яны адрозніваюцца ад аднародных акалічнасцей?

Поле ўрадлівае працы не шмат патрабуе,
Толькі ў жніво ды ў касьбу і на ніве, і ў лузе
Бела ад хустак, намітак*, кашуль і бравэрак*.

Па сенажацях, гаях і па ялавых* гонях
Коні пасуцца, а скрозь на прыволлі, на ўзлессі,
Статак скарбовы амаль што купаецца ў травах.
М. Гусоўскі.

368. Прачытайце. Спішыце сказы з удакладняльнымі акалічнасцямі. Вызначце, чым яны выражаны, што абазначаюць. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Учора, пад вечар, сыпануў дробны і халодны дождж (*І. Шамякін*). 2. Адказ са штаба прыйшоў хутка, праз дзве з паловай гадзіны (*В. Быкаў*). 3. Перада мною на стале, сярод іншых кніжак, пяць аднолькава аформленых важкіх тамоў, быццам пяць самавітых^м, напакаваных^с незвычайным скарбам куфраў (*У. Ягоўдзік*).

369. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Назавіце ўдакладняльныя акалічнасці. Чым яны выражаны?

1. Дома ў бацькоўскай хаце заўсёды адчуваеш супакой (*А. Бадак*). 2. Да вёскі было недалёка нейкіх вёрст пяць (*В. Шырко*). 3. Недзе тут у лесе між негустых таўшчэзных хваін павінна была трапіцца яму старая даро..ка^{сн} (*В. Быкаў*). 4. Там за вёскай у полі дзве стаялі таполі (*Я. Купала*). 5. Каля хаты пад бяро..кай штось каліне шэпча змрок (*М. Машара*). 6. Ціхай ранічкай да сонца хлопчык выбраўся з двара^{сн} (*Я. Колас*). 7. Высока праз усё неба цягнулася вузкая хмарка (*М. Лынькоў*).

370. Развіце сказы ўдакладняльнымі акалічнасцямі месца і часу. Запішыце новыя сказы, расстаўляючы знакі прыпынку.

1. У пачатку чвэрці ... у наш клас прыйшла новая вучаніца.
2. Тут ... змрок здаваўся яшчэ гусцейшым.
3. За паваротам ... паказаўся купал царквы.
4. Возера робіцца асабліва прыгожым на світанні ...
5. Унізе ... глуха бурліў ручай.
6. Сёння ... адбудуцца заняткі гуртка «Роднае слова».

371. Складзіце і запішыце сказы, выкарыстоўваючы ў якасці ўдакладняльных акалічнасцей наступныя спалучэнні слоў.

Позна вечарам, каля адзінаццаці гадзін; у скверыку, ля тэатра імя Янкі Купалы; на наступны дзень, гадзіны ў дзве; каля клубы, на клумбах; сёння, 21 лютага.

372. Прачытайце сказы. Вызначце сказы з аднароднымі і ўдакладняльнымі акалічнасцямі. У чым цяжкасць адрознення гэтых акалічнасцей? Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў гэтых сказах.

1. (К а л і?) Ранняя вясной (д з е?) у гаі расцвітаюць пралескі.

2. (А д к у л ь?) Здалёк, (а д к у л ь і м е н н а?) з цішы заснежаных дрэў, з сіняй цішы, пачалі далятаць ціхія галасы.

3. (Я к?) Праз пушчы, (я к?) праз лугі вяртаецца хлопец дадому.

373. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Растлумачце іх пастаноўку. Ці могуць быць варыянты?

Пахаджае рупліва
па скверы па снезе
Грак штаны падкасаўшы: турбуе вясна;
Ад Херсона на поўнач
праз стэпы й Палесе
Пяцьдзясят^а кіламетраў штодня
праходзіць яна.

А. Русецкі.

374. Прачытайце тэкст, знайдзіце сказы з удакладняльнымі акалічнасцямі. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку.

З першымі тактамі «Ветрыка» Дубатоўк стукнуў абцасамі і пайшоў^а крокам, то з правай, то з левай нагі.^{сн} І яго туша рухалася нечакана лёгка спачатку прыстукваючы абцасамі пасля кожных трох крокаў а пасля проста так, на цыпках. А поруч з ім плыла Надзея проста плыла ў паветры залацістая белая блакітная як райская птушка і вэлюм яе віўся ў паветры.

Пасля яны круціліся плылі то збліжаючыся то аддаляючыся то перасякаючы адзін аднаму шлях.^п

Гэта быў сапраўдны «Ветрык», які паступова пераходзіў у буру, і вось толькі круціўся ў паветры вэлюм мільгацелі ногі...

І тут туша памчалася^а наперад загрузкала абцасамі па-кацячы мякка пачала заносіцца ў паветра стукваючы ў ім нагой аб нагу.^п А поруч плыла яна лёгкая ўсмешлівая вялікасная.^п

Гэта было сапраўднае дзіва, нябачаны цуд: два чалавекі ў старажытных вопратках стваралі перад намі гэту казку^a (*Паводле У. Караткевіча*).

@ Гл. оперу У. Солтана ў 2-х дзях паводле аповесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха».

Якія танцы любіце вы? Паспрабуйце апісаць адзін з іх.

Для апісання танца можна выкарыстаць матэрыял «Прыгожы танец як частка візуальнага мастацтва».

375. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з адасобленымі ўдакладняльнымі членамі сказа».

376. Устаўце ў тэкст на месцы пропуску адасобленыя члены сказа.

Рака шалела. Нізавыя парывы вятрыскі раскалыхалі вялікія ... хвалі. Яны каціліся супраць плыні ... . Хвалі ішлі адна за адной, і процілеглы бераг губляўся ў навальнічнай цемры. Але і адтуль ... далятаў усхваляваны, нізкі гук вады. Рака таўклася ў берагі ... . Праз пляму святла на вадзе слізгануў на хвалях дзіравы кошык, потым — цэлае дрэва ..., ... Дзіўна было бачыць на яе ... галінах, якія круціліся ... два ці тры яблыкі (*Паводле У. Караткевіча*).

Д л я д а в е д к і: *шоргаючы белымі грабянцамі; са змроку; у рост чалавека; апырсканых пенай; то знікаючы пад вадой, то зноў выплываючы; хочучы вырвацца з іх; яблыня, вымытая з каранямі.*

● Параўнайце зыходны тэкст і тэкст, запісаны вамі. Якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць адасобленыя члены сказа ў мастацкім тэксце?

377. Спішыце сказы, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Раствлумачце іх пастаноўку.

1. Кожнае лета Колас выязджаў у якую-небудзь вёску звычайна ў Пухавіцкі раён бліжэй да лесу да Свіслачы (*Я. Брыль*). 2. Там далёка на тым беразе мусіць на старой сівой званіцыⁿ прагудзеў мілагучны звон (*М. Лынькоў*). 3. Кудлатыя нізкія хмары бясконцаю кудзеляю* расціраліся па небе сеючы халодным дажджом і дробным градам (*Я. Колас*).

378. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Ахарактарызуйце стыль, тып, кампазіцыю тэксту. Складзіце яго план.

● Назавіце сукупнасць прыёмаў, выяўленчых (лексічных і стылістычных) сродкаў, выкарыстаных аўтарам:

1) вызначце: а) метафары (II, IV абзацы); б) параўнанні (II, III абзацы); в) эпітэты (II, III, VIII абзацы);

2) знайдзіце: а) антонімы (II, IX абзацы); б) фразеалагізмы (VI, VIII абзацы); в) сінонімы.

● Ахарактарызуйце сінтаксічны лад тэксту:

1) вызначце спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце (I, II, V, VI абзацы);

2) вызначце ролю аднастаўных сказаў (I абзац); няпоўных сказаў (II абзац); простых ускладненых сказаў з адасобленымі членамі; клічных сказаў (IX, X абзацы);

3) знайдзіце сказы з адваротным парадкам слоў і вызначце іх сэнсавую ролю (VI абзац).

● Якія яшчэ моўна-выяўленчыя сродкі, выкарыстаныя аўтарам, ёсць у тэксце? Назавіце іх.

Слава продкаў не згасла

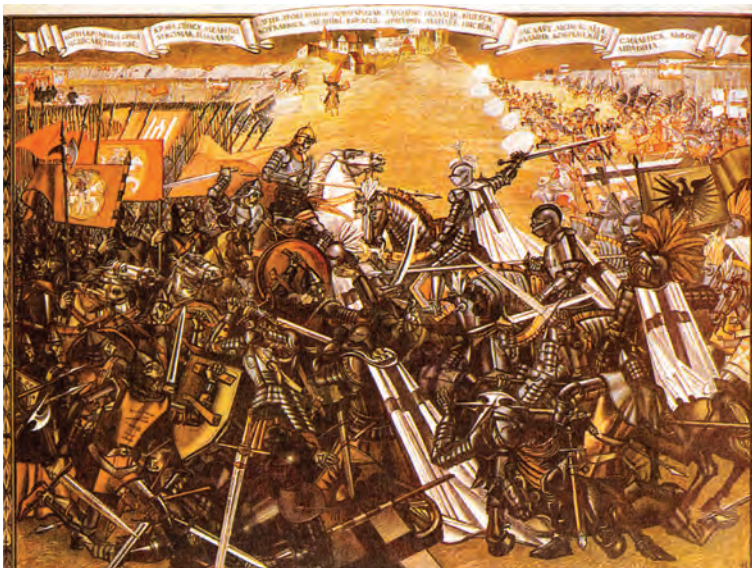
I. 1410 год. 15 ліпеня. Самая сярэдзіна лета.

II. Сонца, адпачыўшы за ноч, шчодро ліло свае залатыя прамяні на даліну, што шырока раскінулася каля вёсак Грунвальд і Таненберг. Заходні край даліны павольна ўзнімаўся ўгору, пераходзячы ва ўзвышша. Усходні — хаваўся ў лесе, які нагадваў наднёманскія пушчы. Сама даліна як вымерла. Пустынная. Бязлюдная.

III. У высокім малочна-блакітным небе плылі бялявыя аблачынкі. Яны то запавольвалі свой бег, то быццам намагаліся дагнаць адна адну, каб злучыцца ў хмару і праліцца дажджом на замяглую траву, на спакутаваную гарачынёй лістоту.

IV. «Зусім як нашы харугвы¹, — падумаў вялікі князь Вітаўт, — што з усяго Літоўскага княства, з усяе Польшчы сабраліся ў адзінае войска. Быццам тыя аблачыны — у хмару. На чым жа баку будзе вецер перамогі?»

V. Нямецкае войска павольна спускалася з узвышшаў. Вось яно прамінула Грунвальд і спынілася пасярод даліны. У поўным баявым парадку. Крыжаносцы бачылі ў даліне толькі некалькі варажых харугваў. Ім не было вядома, якія сілы крыюцца ў сховах лесу. Перакананы ў непераможнасці рыцарскага войска, вялікі магістр Ульрых паслаў рашучы выклік.

У. Басалыга. Грунвальдская бітва, 1410 г.

VI. Неўзабаве загучалі баявыя трубы. Першымі прынялі на сябе націск крыжакоў вялікалітоўскія ваяры. Саступаючы нямецкім рыцарам узбраеннем, яны ніколучкі не саступалі ім у смеласці і сіле. Дарма што ліцвіны, як звалі тады сябе беларусы, і жмудзіны-летувісы былі ў большасці ў зварыных шкурах, з лёгкімі мячамі ў руках. Яны з месца пусціліся наўскач на сваіх нізкарослых, але вёрткіх коніках. Насустрач цяжкаўзброеным, закутым у латы рыцарам. Чатырнаццаць крыжацкіх харугваў на рослых конях кінуў Ульрых супраць вялікалітоўскага войска. Іскры сыпаліся з мячоў і шчытоў. Ламаліся коп'і. Падалі людзі пад капыты коней. Бой ішоў не на жыццё, а на смерць. Доўга ніводзін з бакоў не меў перавагі. Але радзела Вітаўтава войска, усё меней заставалася ваяроў. І загадаў вялікі князь аслабелым харугвам з боем адыходзіць да ўзлеску, адцягваючы за сабой сілы крыжакоў.

VII. І вось тут кідае на поле бою свае галоўныя сілы польскі кароль Ягайла. Віхура смерці забушавала з новай сілай. Шалі шчасця вагаліся бесперапынна. Крыжацкія харугвы, якія цяснілі ліцвінаў і жмудзінаў да лесу, ужо радаваліся перамозе. Вярнуўшыся ад лесу ў даліну, убачылі, што тут бой у самым разгары, і ўрэзаліся ў фланг польскага войска.

VIII. I тут на дапамогу польскаму каралю прыйшло нечаканае падмацаванне: гэта князь Вітаўт, сабраўшы ў кулак свае харугвы, зноў павёў іх у бой. Крыжакі не вытрымалі, пачалі адыходзіць. А неўзабаве і проста пабеглі з поля бою, ратуючыся ад пагібелі і палону.

IX. О колькі палегла ў той дзень і з таго, і з другога боку! Больш як палова ваяроў, прыведзеных Вітаўтам, не вярнулася дамоў з-пад Грунвальда. Яшчэ больш загінула крыжакоў. Знайшоў тут сваю смерць і вялікі магістр Ульрых.

X. Шмат гадоў прамінула з таго часу. Але слава продкаў не згасла. Слава продкаў жыве! (*Паводле А. Вольскага*).

● Правядзіце каменціраванае чытанне тэксту па ланцужку: растлумачце найбольш складаныя (на ваш погляд) арфаграмы і знакі прыпынку ў простых ускладненых сказах ці частках складаных сказаў.

Якім вам уяўляецца мемурыял на Грунвальдскім полі? Вусна апішыце яго.

Перакажыце тэкст, захоўваючы стыль аўтара, каб атрымалася яскравае апісанне гістарычнай падзеі.

379. Перакладзіце пісьмова тэкст з рускай мовы на беларускую. Падкрэсліце ў ім лексічныя і марфалагічныя сродкі сувязі паміж яго часткамі. Лексічныя сродкі пазначце літарай *л*, а марфалагічныя — літарай *м*.

Памятники архитектуры Беларуси

Путешествия по стране, и прежде всего встречи с «музыкой в камне», не оставляли меня в покое.

Можно ли пройти мимо Сынковичского храма и не отозваться на его таинственную прелесть?

Всё наше зодчество спаяно связями с европейской архитектурой, но по-своему переосмысленной и поэтому не менее ценной.

Каменецкая башня и Коложская церковь в Гродно, Спасо-Евфросиньевская церковь в Полоцке — свидетели нашей славной истории со времён Киевской Руси. Их не пощадило время, но они стоят, и будем надеяться, что их удастся сохранить на долгие века.

Как не остановиться перед образцами белорусской готики и не восславить их, если дорога привела тебя к стенам башен Мирского замка.

А на какой высокой ноте наши зодчие пропели свои барочные песни! Достаточно один раз взглянуть на Софию в Полоцке, чтобы понять, что это великое искусство, которое обогащает души людей (*По В. Басалыге*).

- Разгледзьце рэпрадукцыі твораў У. Басалыгі. Апішыце адну з іх.
- Ці супадаюць вашы погляды на архітэктурныя помнікі з поглядамі аўтара?

380. 1. Уявіце сабе наступную сітуацыю: вашаму класу даручылі напісаць дзіцячую энцыклапедыю пра людзей беларускай культуры. Пра каго б вы напісалі? Запішыце 2-3 прозвішчы прадстаўнікоў беларускай культуры, пра якіх вы маеце дастаткова звестак:

- 1) пісьменнікі;
- 2) мастакі;
- 3) архітэктары, скульптары;
- 4) кампазітары;
- 5) акцёры.

2. Дапішыце 2-3 фразы (на выбар):

1) Беларуская мова — гэта люстэрка беларускай культуры, таму што ... .

2) Беларуская мова — гэта жыватворная крыніца беларускай культуры, таму што ... .

3) Беларуская мова — гэта спосаб перадачы дасягненняў культуры ад аднаго пакалення да другога, таму што ... .

4) Беларуская мова — гэта асобае павелічальнае шкло, якое паказвае нам ... .

3. Вам трэба напісаць водгук на твор ці апісаць прадмет беларускай культуры. Назавіце 2-3 творы ці прадметы, пра якія вы можаце напісаць:

1) музычны твор;

2) твор жывапісу;

3) твор архітэктуры, скульптуры;

4) твор народнага дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва;

5) твор іканапісу;

6) прадмет нацыянальнага побыту;

7) прадмет нацыянальнага адзення;

8) прыказка, прымаўка, устойлівы выраз;

9) формула маўленчага этыкету;

10) слова беларускай мовы.

4. Выкажыце сваю думку па адной з наступных праблем:

1) Ці з'яўляецца беларуская мова каштоўнасцю, якую неабходна захоўваць і берагчы?

2) Якія каштоўнасці культуры важныя для чалавека?

3) Ці патрэбна захоўваць культурныя каштоўнасці, каб перадаць іх нашчадкам?

4) Францішак Багушэвіч заклікаў беларусаў: «Не пакідайце ж мовы беларускай, каб не ўмёрлі!» Ці згодны вы з ім? Сваю думку абгрунтуйце.

5) У чым заключаецца багацце беларускай мовы?

5. Чым здзівілі вас пытанні, на якія вы адказвалі? Аб чым прымусіла задумацца выкананая праца? Кратка напішыце пра гэта.

@ Пры выкананні задання можна звяртацца да кнігі «Дзіцячы атлас Беларусі. Славутыя асобы» Станіславы Умец.

381. Прагледзьце тэкст, не чытаючы яго. У чым яго адметнасць? Прачытайце тэкст. Вызначце яго жанр. Як можна выкарыстаць атрыманую інфармацыю?

Самыя трагічныя старонкі ў гісторыі Беларусі звязаны з **Вялікай Айчыннай вайной**, якая забрала жыцці кожнага трэцяга жыхара нашай краіны. Аб ёй нагадваюць легендарная **Брэсцкая крэпасць**, гераічнае **Буйніцкае поле ў Магілёве**, наваколле **Оршы**, дзе гучалі першыя залпы славутай «**Кацюшы**», «**Лінія Сталіна**» і мноства іншых мясцін, якія сталі сведкамі страшных падзей...

Аб гэтай вайне «расказваюць» сумна вядомая на ўвесь свет **Хатынь** і яшчэ сотні спаленых разам з людзьмі вёсак, крывавыя лагеры смерці **Трасцянец**, **Чырвоны Бераг**, **Азарычы**, мноства гета, што існавалі па ўсёй краіне...

Ёй прысвечаны першы ў свеце музей гісторыі **Вялікай Айчыннай вайны**, адкрыты для наведвальнікаў 7 лістапада 1944 года, які атрымаў новы будынак-сімвал да **70-годдзя вызвалення Беларусі**.

У многіх гарадах і вёсках нашай краіны ўстаноўлены абеліскі і мемарыялы ў памяць аб героях, пераможных танкі і гарматы часоў Вялікай Айчыннай вайны, створаны ўнікальныя музейныя экспазіцыі, шануюцца брацкія і адзіночныя магілы загінуўшых салдат і мірных жыхароў.

Кожны год, у **Дзень Перамогі 9 мая** і ў памятных дні вызвалення беларускіх гарадоў і вёсак, праводзяцца святочныя шэсці, сустрэчы і вечары памяці.

Сёння ў Беларусі распрацаваны цікавыя гістарычныя маршруты, прысвечаныя войнам і баям на яе тэрыторыі, гераічным лёсам людзей і трагедыям, пра якія нельга забываць (*Паводле інфармацыі з афіцыйнага сайта Рэспублікі Беларусь Belarus.by*).

Ці ёсць гістарычныя помнікі ў вашым горадзе (вёсцы)? Апішыце адзін з іх і раскажыце пра гісторыю яго стварэння, свае адносіны да яго.

Для ўзору можна выкарыстаць матэрыялы «Калыска дзяржаўнасці і духоўнасці».

@Звярніцеся да афіцыйнага сайта Рэспублікі Беларусь *Belarus.by* і прачытайце дадатковую інфармацыю да выдзеленых фрагментаў тэксту.

382. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Пракаменціруйце іх пастаноўку.

1. Узыходзіла прабіваючыся праз імглу сонца (*Я. Сіпакоў*).
2. Колісь яшчэ ў дні юнацтва мяне зачароўвалі прасторы роднай зямлі (*Я. Колас*).
3. Шчырыя шумлівыя яны заліліся звонкім смехам (*У. Краўчанка*).
4. На станцыю павёз Архіпа той жа сват сівы дзед Яхім^{сн} (*М. Гарэцкі*).
5. Прабег прамень ад сонца ясны веснік і абвясціў людзям: вясна ідзе! (*Я. Пушча*).
6. Летам асабліва ў ліпені і ў жніўні двор пусцеў зарастаў травой (*М. Калачынскі*).
7. Над кубкам возера глыбокім і шклянным у тонкай просіні між кросен багавіння* лілеі плакалі ў хвалях сініх...^{сн} (*П. Трус*).

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца адасабленнем?
2. Якія члены сказа могуць адасабляцца?
3. Як інтануюцца адасобленыя члены ў залежнасці ад месца ў сказе?
4. Якія знакі прыпынку ўжываюцца для выдзялення адасобленых членаў сказа на пісьме?
5. Якую сінтаксічную ролю пры адасобленых прыдатках могуць выконваць канструкцыі са злучнікам **як**? Ці заўсёды яны выдзяляюцца коскамі?
6. Для чаго служаць удакладняльныя члены сказа?

Сказы з параўнальнымі зваротамі

§ 45. Параўнальны зварот

383. Прачытайце ўрывак з паэмы Я. Купалы «Бандароўна».

У слаўным месце
Берастэчку —
Слаўны Бандарэнка,
Ў яго дочка —
Бандароўна,
Пашукаць — паненка.
<...>
Як маліны, яе губкі,
А твар, як лілея,
Як дзве зоркі, яе вочы,
Гляне — свет яснее.

З плеч сплываюць яе косы,
 Як бы сонца косы,
 І іскрацца, як на сонцы
 Брыльянцісты росы.
 Рост высокі, стан павабны,
 Ёся, як цень, павеўна,
 Як ідзе яна, бывала, —
 Набок каралеўна!
 А сягоння ж выглядае
 Лепей, як заўсёды...
 <...>
 У гульні сама рэй водзіць,
 Весела міргае,
 Задзіўляе ўсіх чыста,
 Як зара якая.

- Які вобразна-выяўленчы сродак, выкарыстаны аўтарам, дазволіў вам убачыць прыгажосць Бандароўны?
- Успомніце з урокаў літаратуры, што вы ведаеце пра параўнанне.

Параўнальнымі зваротамі называюцца словы ці словазлучэнні, якія ўказваюць на падабенства адных прадметаў ці з'яў да другіх (шляхам параўнання) і ўводзяцца ў сказ пры дапамозе злучнікаў *як, што, быццам, нібы (бы), нібыта, як бы, як быццам, чым*: *Дзяўчаты, нібы русалкі, карагоды водзяць* (П. Панчанка). *Сняжком, як пухам лебядзіным, дарогі злёгка занясло* (А. Бялевіч).

Асабліва выразна характар параўнання праяўляецца тады, калі параўнальныя звароты адносяцца да ўказальных слоў *так, такі, такая*: *Як у аратага плуг, у жніі серп, так у пісьменніка слова* (Б. Сачанка). *Дзень перад Калядамі такі малы, як у зайца хвост* (В. Адамчык).

Параўнальныя звароты могуць быць **н е р а з в і т ы м і**: *Квяцістыя зоры, бы дыяменты, усыпаюць усё неба* (Я. Колас) і **р а з в і т ы м і**: *Тут сыр, як першы снег, бялюткі* (Я. Колас).

У сказе параўнальныя звароты могуць паясняць і ўдакладняць любы член сказа — галоўны або даданы. Так, у сказе **Як чорны парасон, вісела цемра над зямлёй** параўнальны зварот паясняе дзейнік (гэта значыць, цемра падобная на чорны парасон), а ў сказе **На пажоўклай траве ліст кляновы ляжыць, чырвоны, як гусіная лапка** — азначэнне (такі чырвоны, як гусіная лапка). Найбольш пашыраныя ў маўленні параўнальныя звароты, якія паясняюць дзеяслоў-выказнік і сваёй функцыяй нагадваюць акалічнасць (часцей — спосабу дзеяння): **Ачнецца лес, звіняць прагалы, як мнагаструнныя цымбалы** (звіняць як? — як мнагаструнныя цымбалы).

З а ў в а г а. Параўнальныя звароты неабходна адрозніваць ад даданых параўнальных няпоўных частак складаназалежнага сказа, у якіх няма выказніка, але ёсць даданыя члены сказа з саставу выказніка. Так, у сказе **Стаяла яблыня ля вёскі, як падарожнік між дарог** у даданай частцы выказнік адсутнічае, але ёсць даданы член сказа з саставу выказніка — акалічнасць месца **між дарог**. У склад параўнальнага звароту выказнік не ўваходзіць, і, адпаведна, даданыя члены сказа з саставу выказніка ў ім адсутнічаюць: **Лісікі на дрэвах, абсыпаныя расой, ззялі, быццам зялёныя шкельцы** (В. Хомчанка).

У вусным маўленні параўнальныя звароты выдзяляюцца паўзамі і чытаюцца, калі стаяць у пачатку і сярэдзіне сказа, больш павышаным тонам, а ў канцы сказа — паніжаным тонам. Параўн.:

↗ **Быццам змейка, // уецца сцежка ў лесе** (А. Астрэйка).

Уецца, // ↗ быццам змейка, // сцежка ў лесе.

Уецца сцежка ў лесе, // ↘ быццам змейка.

384. Прачытайце, знайдзіце параўнальныя звароты і ахарактарызуйце іх па плане:

- пры дапамозе якога злучніка ўведзены ў сказ;
- месца размяшчэння ў сказе;
- развіты ці неразвіты;
- які член сказа паясняе ці ўдакладняе.

1. Вісела ноч, чорная, як пераараная зямля. 2. Не баючыся, ля самых ног хадзілі чорныя, бліскучыя, як аблізаныя, шпакі.

3. Цененька*, як іголкай, калола холадам у шчаку... 4. Хлопцы пасля крыху пасмялелі і ўлеглі на парэчкі, што куры. 5. Гудзелі самалёты цяжка^с, суха^м. Яны паварочвалі ўлева, задзіралі ўгару крыло і падалі, як лянiвiя каршуны (*І. Пташнікаў*). 6. Уздоўж палеткаў, абочын, сцяжын пасталі, быццам дзеці з блакітнымі вачанятамі, васількі (*Я. Пархута*). 7. Дні стаялі светлыя, ясныя, бы крышталь, а ледзь вечарэла — высыпалі зоры (*Б. Сачанка*).

Назавіце сінонім да слова *васількі*.

385. Прачытайце. Выпішыце сказы: а) з параўнальнымі зваротамі; б) даданымі параўнальнымі часткамі. Адказ абгрунтуйце.

1. Дзясяткі тонкіх, як сонечныя промні, струменьчыкаў ускідавалі пад сонца залатыя пясчынкі, падалі разам з імі на бліскучыя, нібы адпаліраваныя, каменьчыкі (*К. Кірэенка*). 2. Пажайцелі, набрынялі барвай і красаваліся, як паўліны, востралістыя^а клёны (*А. Жук*). 3. Вунь, нібы маланка з хмары, мядзведзь^ф мільгануў, як прывід у кашмары, вялізны, гнедай масці, кіжлаваты і дужы: тулава яго ў два абхваты (*А. Міцкевіч*). 4. Як у бары, бы маленькія вожыкі, шышкі хваёвыя ўсыпалі дол (*Р. Барадулін*). 5. Нібыта каморнік, штодня мерае бусел балоты (*А. Адамчык*). 6. Праз павалоку рэдкіх хмар сонца свяціла, нібы з-пад абажура (*Я. Брыль*). 7. Квяцістыя зоры, бы дьяменты інею, усыпаюць усё неба, дрыжаць, пераліваюцца колерамі вясёлкі (*Я. Колас*).

§ 46. Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах

На пісьме параўнальныя звароты звычайна выдзяляюцца коскамі незалежна ад іх месца ў сказе: **Як і брат, я любіў футбол** (*У. Караткевіч*). **Лыжаў след, як дзве струны, пралёг праз перавал** (*М. Танк*). **Дні стаяць цёплыя, сонечныя, як летам** (*І. Навуменка*).

Коска ставіцца перад злучнікамі **як** у спалучэннях **не хто іншы, як; не што іншае, як: Не хто іншы, як маці, так табе не параіць** (*Я. Брыль*). **На гарызонце віднеецца не што іншае, як горы** (*Т. Хадкевіч*).

Параўнальныя звароты не выдзяляюцца коскамі:

1) калі яны ўваходзяць у склад выказніка: Галіны як крыжы (Я. Купала);

2) калі ўжыты ў форме фразеалагізма са злучнікам **як**: *біцца як рыба аб лёд, як гром з яснага неба, як у ваду глядзеў і інш.:* *Учора павіншаваў як тры грошы дай* (К. Крапіва). *Дождж ліў як з вядра...* (Б. Сачанка);

3) калі зварот са злучнікам **як** мае значэнне ‘ў якасці’: *У мястэчку бацька быў вядомы як ювелірны майстар* (бацька і быў ювелірным майстрам).

386. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, коскі. Падкрэсліце злучнікі, якімі параўнальныя звароты звязваюцца са словамі ў сказе.

1. Спелая гронка рабіны нібы раскошная кветка заглядвала ў акно (У. Караткевіч). 2. Лес патрэбен людзям не меней чым хлеб (І. Навуменка). 3. Шумела чорная як дзёгаць рачная вада (Л. Дайнека). 4. Цыбулька гаварыў як найлепшы^м прамоўца^м (М. Гарэцкі). 5. Твар Аўгінні расчырванеў^а як макаў цвет (Я. Колас). 6. На нізкай і роўнай як стол мясціне рачулка часцей^ф пятляе між кустоў алешніку (В. Вольскі). 7. Старыя вужы, скруціўшыся ў клубок, ляжалі, блішчалі на цёпрых пнях як срэбныя талеркі (Л. Дайнека). 8. Нарэшце сцэжкі як ручайкі замігалі між дрэў (Л. Дайнека).

Параўнальныя звароты як вобразныя сродкі шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры. Яны больш выразна, экспрэсіўна адцяняюць пэўныя прыметы, якасці, уласцівасці, дзеянні шляхам непасрэднага супастаўлення з іншымі прадметамі, вобразамі, дзеяннямі.

387. Прачытайце тэкст. Устаўце замест пропускаў параўнальныя канструкцыі (параўнальныя звароты, даданыя параўнальныя часткі). Запішыце тэкст, расстаўляючы знакі прыпынку. Раствлумачце іх пастаноўку.

Алесь напэўна паспеў бы лепей^с разгледзець усё, але тут здалёк^{сл} пачуўся тупат капытоў. Потым з вузкага жарала* цёмнай алеі вырваўся ... коннік^а на белым кані і наўскапыта* памчаўся да іх. Ён асадзіў каня ля самага кабрыялета^а так рэзка, што конь ...

у зямлю. І тады Алесь убачыў касы́, нервовы^а позірк каня яго раздзьмутыя^а ноздры. Здзіўлены амаль спалоханы гэтым нечаканым з'яўленнем не разумеючы^а яшчэ, што да чаго, ён баяўся ўзняць вочы і таму бачыў толькі белую скуру сядла і белы гарнітур для верхавой язды. Потым нясмела спадылба кінуў позірк вышэй і ўгледзеў вельмі загарэлы ... твар усмешку, што адкрывала роўныя белыя ... зубы, белакурыя хвалістыя вусы і грыву валасоў і галоўнае смяшлівыя васільковыя^м вочы з нейкім нетутэйшым доўгім міндалевідным разрэзам тонкіх павек (*Паводле У. Караткевіча*).

Д л я д а в е д к і: *як ядро з гарматы; як быццам урос усімі капітамі; амаль шакаладны; як снег.*

- Якую сэнсавую і стылістычную нагрузку выконваюць параўнанні ў тэксце?

388. Разгледзьце рэпрадукцыі карцін мастака А. Грышкевіча і прыдумайце подпісы да кожнай з іх. На аснове гэтых рэпрадукцый складзіце і запішыце сказы з параўнальнымі зваротамі, выкарыстоўваючы злучнікі *як, што, быццам, як быццам, нібыта, як бы*.

389. Замест пропускаў устаўце ў тэкст спачатку такія параўнальныя звароты, з дапамогай якіх можна перадаць добры настрой, пачуццё захаплення. Затым устаўце параўнанні, якія перадаюць супрацьлеглыя пачуцці. Запішыце адзін з атрыманых варыянтаў.

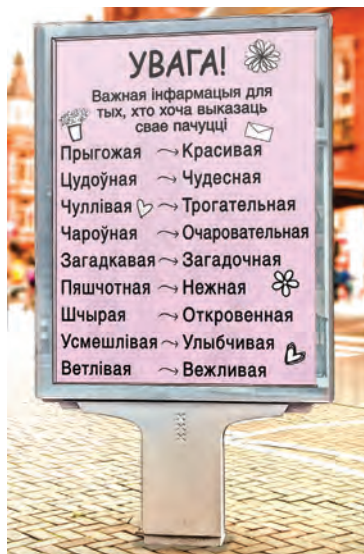
Імкліва набліжалася навальніца. Па небе беглі воблакі, як ... . Зрэдку сонечны прамень, выглянуўшы з-за хмары, падаў на блізкія бярозы, і яны ўспыхвалі адна за адной, быццам ... . Перад-навальнічны вецер налятаў парывамі, і магутныя сосны гулі, быццам ... .

390. Падбярывце да сказаў параўнальныя звароты, якія падыходзяць па сэнсе. Запішыце сказы. Падкрэсліце параўнальныя звароты.

1. Для крыніцы струменьчык чысценькі звiнеў, як ... .
2. Дзеці памахваюць кляновымі лістамі, нібыта ... .
3. Неабсяжная раўніна была роўная, як ... .
4. Вішанька цветам пакрылася, быццам ... .
5. Цвітуць, што ..., на градцы агуркі.

391. Разгледзьце ілюстрацыі. Як вы думаеце, пра што размаўляюць маладыя людзі?

● Запішыце дыялог, у якім дзяўчына і юнак абменьваюцца кампліментамі. Выкарыстайце пры гэтым словы-эпітэты з плаката, дапаўняючы іх параўнальнымі зваротамі.

392. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Растлумачце, чаму вы так лічыце. Назавіце сказы з параўнальнымі зваротамі. Якая іх роля ў тэксце?

Жанчына стаяла, трымаючы^м дзіця, на ўзбярэжнай порта Лятэ. Столькі годнасці і трывожнага чакання ў паставе^п. Не юная, але стройная і вытанчаная, як шахматная фігура. Скура бялюткая без пудры — дый увогуле пані пагарджала бяліламі, чырваніламі ды іншымі неабходнымі даме рэчамі. Вялізныя сінія вочы праніклівыя і нават уладныя... А раптам якая герцагіня альбо прынцэса, вымушаная таемна, пад чужым імем, адужваць дарогу? Дый вопратка на ёй вунь якая дарагая... Сукенка з аксаміту^м колеру

спелага каштана, вышытая срэбрам, модны капялюш з заломленымі брылямі і белым пухнатым пёркам, як маленькі карабель з ветразем, пальчаткі з шэрага ліёнскага шоўку, каралі з буйных перлінаў... У акуратных белых кудзерках парыка, як расінкі, таксама паблісквалі перліны.^{сн} Так старанна прыбіраюцца, калі рыхтуюцца да спаткання з дарагім чалавекам, якога даўно не бачылі, калі так хочацца, каб захапіўся, каб не расчараваўся... (Паводле Л. Рублеўскай).

393. У кнізе, якую вы цяпер чытаеце, знайдзіце і выпішыце 2-3 сказы з такімі параўнальнымі зваротамі, якія вам падаюцца незвычайнымі, цікавымі, арыгінальнымі.

394. Напішыце сачыненне-разважанне на тэму, якая вас хвалюе. Выкарыстайце параўнальныя звароты.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што такое параўнальны зварот? З дапамогай якіх злучнікаў уключаецца ў сказ?
2. Як на пісьме выдзяляюцца параўнальныя звароты?
3. Калі параўнальныя звароты не выдзяляюцца коскамі?

395. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказы з параўнальнымі зваротамі».

Парадак сінтаксічнага разбору простага сказа

1. Знайдзіце граматычную аснову і ўстанавіце, што сказ просты.

2. Назавіце тып сказа па мэце выказвання (апавядальны, пыталны, пабуджальны); калі сказ клічны, адзначце гэта.

3. Ахарактарызуйце будову сказа: а) двухсастаўны ці аднасастаўны, калі аднасастаўны — якога віду (пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, назыўны); б) развіты ці неразвіты; в) поўны ці няпоўны.

4. Адзначце, няўскладнены ці ўскладнены сказ; калі ўскладнены — чым (аднароднымі ці адасобленымі членамі сказа, звароткам, пабочнымі ці ўстаўнымі словамі, словазлучэннямі, сказамі, параўнальнымі зваротамі).

5. Разбяршыце сказ па членах сказа і ўкажыце, чым яны выражаны (спачатку вызначаюцца дзейнік і выказнік, далей — даданыя члены сказа, якія ўваходзяць у састаў дзейніка, затым — у састаў выказніка).

6. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

У з о р р а з б о р у

Ціха, спакойна плывуць у небе светлыя хмаркі (У. Краўчанка).

Вусны разбор

Граматычная аснова *хмаркі плывуць*. Сказ просты, апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі членамі. (Ш т о?) *хмаркі* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме назоўнага склону множнага ліку; *хмаркі* (ш т о р о б я ц ь?) *плывуць* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам у форме абвеснага ладу цяперашняга часу 3-й асобы множнага ліку; *хмаркі* (я к і я?) *светлыя* — дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам у форме множнага ліку назоўнага склону; *плывуць* (я к?) *ціха, спакойна* — аднародныя акалічнасці спосабу дзеяння, выражаныя прыслоўямі; *плывуць* (д з е?) *у небе* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме меснага склону ў спалучэнні з прыназоўнікам.

Аднародныя акалічнасці *ціха, спакойна* звязаны паміж сабой інтанацыяй, на пісьме раздзяляюцца коскай.

Пісьмовы разбор

Ціха, спакойна плывуць у небе светлыя хмаркі. (Сказ просты, апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі членамі — акалічнасцямі.)

Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год

396. Дапішыце сказы. Падбярэце адпаведныя прыклады з твораў мастацкай літаратуры.

У канцы сказа ставяцца наступныя знакі прыпынку: 1) ...; 2) ...; 3) ...; 4) ... .

1) Крокка ставіцца ...; 2) ...; 3) ...; 4) ... .

397. Калі ў простым сказе ставіцца коска? Да кожнага выпадку падбярэце прыклады з мастацкай літаратуры або прыдумайце свае і запішыце.

Коска ў простым сказе ставіцца ў наступных (асноўных) выпадках:

а) пры аднародных членах сказа, не спалучаных злучнікамі: ...;
б) пры аднародных членах сказа, спалучаных паўторнымі злучнікамі: ...; в) пры адасобленых азначэннях, якія адносяцца да займенніка: ...; г) пры адасобленых дапаўненнях: ...; д) пры адасобленых акалічнасцях: ...; е) пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах: ...; ж) пры зваротках: ... .

398. Спішыце, расстаўляючы, дзе трэба, знакі прыпынку. Пракаменціруйце ў пазначаных словах арфаграмы, а таксама пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах.

Мабілка-свавольніца

Yes! Я набыла мабілку. Яе корпус зіхаціць на сонцы бы луска рыбы, якую толькі што злавілі. Свой прыгожы тэлефончык^а я таксама лічы старанна вывудзіла, бо бацькі далі на яго грошы ў якасці ўзнагароджання за тэсты.

Першыя дні я па-дзіцячы^а радавалася новай цаццы. Праўда і прыколаў звязаных з новым сябрам было дастаткова. То забудуся, што ляжыць у маёй кішэні, і не здымаю трубку, пакуль нехта^а не

зробіць заўвагу: «Дзяўчына выключыце свой мабільны». А я стаю і наракаю ў думках на нечую «трашчотку». Мелодыі^а ў мяне трэба адзначыць своеасаблівыя^а — сябры расстараліся^а: грукат у спалучэнні з рыкаючым вакалам. Улічыце мой крыху рамантычны знешні выгляд^а, і вы зразумеце, чаму прахожыя мяняюцца ў твары падчас маіх званкоў. Пра адключэнне гуку, якое зараз раблю аўтаматычна, раней заўсёды забывалася, і прыходзілася сядзець гэтакім бурачком апусціўшы вочкі долу.

Націсканне пімпачак — што здавалася можа быць лягчэй, але гэта залішняя лёгкасць^а спрацавала супраць мяне. Толькі я забылася паставіць блакіроўку, і калі ласка — 100 адасланых без майго ведама пустых эсэмэсак.

Не ведаю, як леглі кнігі ў маёй сумцы, што здолелі столькі разоў націснуць аперацыю^а адпраўлення^а, але кошт гэтай забаўкі навучыў мяне больш пільна сачыць за паводзінамі майго кішэннага^а звярка. Як бачыце мабілька не такая ўжо і бяскрыўдная^а цацка (А. Чумакова).

● Колькі сказаў з пабочнымі канструкцыямі ў гэтым тэксце? Назавіце правільны адказ.

1. 5; 2. 9; 3. 7; 4. 4.

● Вызначце, якое са сцверджанняў аб сказе правільнае.

Праўда і прыколаў звязаных з новым сябрам было дастаткова.

1. Сказ складаны, яго часткі звязаны злучнікамі *і*, таму пасля слова *праўда* трэба паставіць коску.

2. Сказ просты, ускладнены пабочным словам *праўда*, якое аддзяляецца коскай, і азначэннем *звязаных з новым сябрам*, якое стаіць пасля паяснёнага слова *прыколаў* і выдзяляецца коскамі.

3. Сказ просты, аднастаўны, безасабовы, ускладнены толькі адасобленай акалічнасцю *звязаных з новым сябрам*.

● Вызначце правільнае сцверджанне аб параўнальным звароце ў сказе:

Ранішняя раса пераліваецца і зіхаціць на сонцы бы луска рыбы...

1. *Бы луска рыбы* не трэба аддзяляць коскай, таму што гэта частка выказніка.

2. *Бы луска рыбы* — гэта параўнальны зварот, у якім на першы план выступае значэнне 'ў якасці', таму ён не адасабляецца.

3. *Бы луска рыбы* трэба аддзяліць коскай, таму што гэта параўнальны зварот.

● Вызначце правільнае сцверджанне:

словы *мабілька*, *тэлефон*, *трашчотка*, *забаўка*, *звярок* у тэксце А. Чумаковай з'яўляюцца: а) сінонімамі; б) паронімамі; в) антонімамі.

399. Удумліва прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку. Якія сінтаксічныя канструкцыі, што вывучаліся ў VIII класе, ёсць у тэксце?

Ластаўка

Любая ластаўка, ведаю, знаю,
Ты прылятаеш з далёкага краю,
Ты прылятаеш з далёкіх прастораў,
З выраю, з поўдня, з-за сіняга мора.
Цешышся небам, блакітным, празрыстым,
Полям і рэчкаю, лугам квяцістым,
Па-над дарогаю, жытам, пшаніцай
Любіш імкліва лятаць і кружыцца,
Міла шчабечаш пад кожным акенцам,
Вымавіць хочаш нешта, здаецца,
Вымавіць хочаш, ведаю, знаю:
— Рада Радзіме^a, роднаму краю.

С. Шушкевіч.

Падрыхтуйце вуснае выказванне аб ускладненні простага сказа. Свой адказ падмацоўвайце прыкладамі з тэксту, каменціруючы пастаноўку знакаў прыпынку.

400. Прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку.

Урок беларускай мовы

Вымаўленне,
Як да нябёсаў маленне
Дубровы,
Адкрытае.
З адкрытай душой
Наш люд несуровы,
Мы злосць не трымаем
У прытаі.
У пашане кожная
Літара выбуховая,
Яна адразу
Ад абразы
Сябе ахоўвае.

Радасці цесна ў шыбах —
Выбух!
Вірам глуха ў глыбах —
Выбух!
Поўнагалоссе,
Як тое поўнакалоссе
На ніве веры.
Гаспадары, прымайце дары,
Застоліцы ў гонар міласці
Агалашайце,
Усіх запрашайце ў госці.
У нас шырокія дзверы!
Мы гакаем,
Як і прашчуры нашыя
хакалі,
Калі ляды* здрады
Бязлітасна карчавалі
І, небам зорным
акрыўшыся,
Начавалі.
Каб чужымі ўрокамі
Душу нашую не ўракалі,
Беларускія словы высокія
Звіняць
Недасяжнымі жаўрукамі.
Р. Барадулін.

- Зрабіце сінтаксічны разбор простых сказаў.

401. Падрыхтуйце вуснае выказванне аб тым, што новага вы даведаліся пра беларускую мову, працуючы з вучэбным дапаможнікам у VIII класе. Пра што хацелі б даведацца яшчэ? З якіх кніг, часопісаў, сайтаў можна атрымаць цікавую інфармацыю пра беларускую мову?

Дадатак

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ МАЎЛЕННЯ

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
сфера выкарыстання	бытавыя, пазаслужбовыя зносіны паміж людзьмі	адміністрацыйна-прававая сфера, дыпламатычныя адносіны	навука, тэхніка, навучанне	сродкі масавай інфармацыі, грамадска-палітычная літаратура, палітычныя выступленні	духоўная сфера жыцця грамадства
задачы маўлення	зносіны, абмен думкамі, уражаннямі	паведамленне практычна-значнай інфармацыі ў адносінах паміж людзьмі, установамі, грамадзянамі і дзяржавай, рэгламентацыя правоў, правіл, дзеянняў	паведамленне навуковай інфармацыі, яе тлумачэнне, прадстаўленне сістэмы навуковай аргументацыі	паведамленне навін штодзённага жыцця, тлумачэнне грамадска-палітычных пытанняў, эмацыянальнае ўздзеянне на чытачоў (слухачоў) з мэтай выклікаць у іх адпаведнае стаўленне да інфармацыі	уздзеянне на пачуцці і думкі чытача (слухача) праз мастацкія вобразы

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
асноўныя асаблівасці	непадрыхтаванасць маўлення, спонтаннасць размовы, нязмушанасць, непасрэднасць, эмацыянальнасць, ацэнчанасць, падмацаваныя інтанацыяй, мімікай, жэстамі, перарывістасць маўлення	афіцыйнасць, стандартнасць, дакладнасць маўлення, адпаведнасць строгай форме (шаблону), лагічнасць, сцісласць, эканомнае выкарыстанне моўных сродкаў; адсутнасць эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці	абагульненая адцягненая характар падачы, падкрэсленая лагічнасць і доказнасць; дакладнасць, аб'ектыўнасць выкладу, адсутнасць вобразнасці	аператыўнасць і дакладнасць інфармацыі; лагічнасць доказаў; вобразнасць, эмацыянальнасць, ацэнчанасць, пафаснасць, пабуджальнасць, прызыўнасць	вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, індывідуалізаванасць; падпарадкаванасць выкарыстання моўных сродкаў вобразнай думцы, мастацкай задуме аўтара, эстэтычнаму ўздзеянню на чытача (слухача)
лексічныя сродкі	нелітаратурная лексіка (дыялектызмы, прастамоўныя словы), фразеалагізмы; лексіка з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай	словы з прамым значэннем, вялікая колькасць канцылярскіх штампай; ужыванне дзеясловаў з загадным значэннем, назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў;	абстрактная лексіка, навуковыя тэрміны, адназначныя нявобразныя словы, назоўнікі са значэннем дзеяння, словы, што ўказваюць на сувязь і паслядоўнасць думак;	ужыванне абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі (тэрмінаў); спалучэнне грамадска-палітычнай лексікі і моўна-выяўленчых сродкаў для выказвання	лексіка ўсіх стыляў, паэтычныя і народна-паэтычныя словы; вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць; наяўнасць вобразных моўна-выяўленчых сродкаў

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
		адсутнасць слоў з пераносным значэннем і вобразных сродкаў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі	словы з канкрэтным значэннем для абазначэння агульных паняццяў	настрою (эпітэтаў, метафар і інш.), сінонімаў, фразеалагізмаў; моўных штампаў, клішэ, іх лёгкая ўзнаўляльнасць (<i>працаўнікі палёў, дары лесу, гуманітарная дапамога</i>)	(эпітэтаў, метафар, параўнанняў і інш.), фразеалагізмаў, прыказак, аўтарскіх неалагізмаў
марфалагічныя сродкі	ужыванне слоў з канкрэтным значэннем, займеннікаў, дзеясловаў, выклічнікаў, часціц; рэдкае ўжыванне назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў, дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў	перавага іменных часцін мовы, назоўнікаў на <i>-енне</i> , складаных прыназоўнікаў; пашыранасць інфінітываў са словамі <i>трэба, неабходна, забараняецца</i> ; ужыванне састаўных злучнікаў	перавага іменных часцін мовы над дзеясловам, частае ўжыванне назоўнікаў са значэннем прыметы, дзеяння; ужыванне адзіночнага ліку ў значэнні множнага (<i>прыметы тэксту</i>);	пашыранае выкарыстанне займеннікаў 1-й і 2-й асобы і адпаведных форм дзеяслова; ужыванне адзіночнага ліку ў значэнні множнага, дзеясловаў у форме загаднага ладу	экспрэсіўнае ўжыванне разнастайных марфалагічных сродкаў

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
			не выкарыстоўваюцца займеннік я і дзеясловы ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку		
сінтаксічныя сродкі	няпоўныя, пабуджальныя, клічныя, пыталныя сказы; сказы са звароткамі, пабочнымі словамі розных груп, простая мова, паўтор слоў	прамы парадак слоў, перавага апавядальных сказаў, развітых, складаназлучаных і складаназалежных з прычыннымі і выніковымі адносінамі; безасабовых сказаў са значэннем загаду, неабходнасці; сказаў з аднароднымі членамі	перавага простых ускладненых і складаназалежных сказаў; выкарыстанне сказаў з пабочнымі, устаўнымі канструкцыямі; выкарыстанне спасылкаў на навуковыя крыніцы, цытат, схем, дыяграм, табліц, умоўных абазначэнняў; адсутнасць клічных і пыталных сказаў са звароткамі	пабуджальныя сказы, рытарычныя пытанні, сказы з пабочнымі словамі, адваротны парадак слоў у сказе, сінтаксічны паралелізм сказаў; сказы з аднароднымі членамі, пабудаванымі па законах узмацнення значэння, паўторы слоў і злучнікаў і інш.; чаргаванне поўных і няпоўных сказаў; наяўнасць падагульнення, вывадаў	выкарыстанне ўсяго арсенала сінтаксічных сродкаў, стылістычных фігур

Асноўныя прыметы	Гутарковае маўленне	Кніжныя стылі маўлення			
		афіцыйны	навуковы	публіцыстычны	мастацкі
асноўныя тыпы маўлення	апавяданне, апісанне, разважанне	апісанне, апавяданне	разважанне, апісанне	разважанне	апісанне, апавяданне, разважанне
асноўныя жанры	гутарка, размова, паведамленне, апавяданне, прыватная перапіска, неафіцыйныя запісы	пастанова, указ, дакумент справаводства (распіска, заява, пратакол, даведка, даверанасць, аўтабіяграфія, характарыстыка, інструкцыя і інш.), аб'ява і інш.	манаграфія, навуковы даклад, артыкул, падручнік, лекцыя, вучэбны дапаможнік, інфармацыйны даведнік, слоўнік, анатацыя; вусны адказ (на ўроку) і інш.	нататка, артыкул, водгук, рэпартаж, інтэрв'ю, публічнае выступленне	празаічныя (аповесць, апавяданне, раман), паэтычныя (паэма, балада, верш, санет і інш.) і драматургічныя (п'еса, камедыя, трагедыя) творы

Спіс выкарыстаных крыніц

Адамчык, В. Раяль з адламаным вечкам: апавяданні / В. Адамчык. — Мінск : Юнацтва, 1990.

Асіпенка, А. Збор твораў : у 3 т. / А. Асіпенка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989—1990.

Астрэйка, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Астрэйка. — Мінск : Беларусь, 1970.

Аўрамчык, М. Выбраныя творы : у 2 т. / М. Аўрамчык. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

Багдановіч, М. Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1992—1995.

Барадулін, Р. І. Выбраныя творы / Р. І. Барадулін. — Мінск : Кнігазбор, 2008.

Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.

Басалыга, В. Памятнікі зодчества Беларусі : серія адкрыток / В. Басалыга. — Мінск, 1977.

Бачыла, А. Збор твораў : у 3 т. / А. Бачыла. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986—1987.

Бензярук, А. Р. Свята для сэрца: невялікія гісторыі для юных беларусаў / А. Р. Бензярук. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2009.

Броўка, П. Збор твораў : у 9 т. / П. Броўка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987—1992.

Брыль Я. Збор твораў : у 10 т. / Я. Брыль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1954—1991.

Буйло, К. Выбраныя творы : у 2 т. / К. Буйло. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў / Л. І. Бурак. — Мінск : Універсітэцкае, 1987.

Быкаў, В. Поўны збор твораў : у 14 т. / В. Быкаў ; прадм. А. Пашкевіча. — Мінск : Саюз беларус. пісьменнікаў; М. : Время, 2005—2014. — Т. 9 : Кінасцэнарыі / рэдкал. : І. М. Быкава [і інш.]. — 2012.

Бядуля, З. Збор твораў : у 5 т. / З. Бядуля. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1985—1989.

Ваданосаў, М. Выбраныя творы : у 2 т. / М. Ваданосаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1983.

Васілевіч, А. Выбраныя творы : у 3 т. / А. Васілевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982—1983.

Васілёк, М. Зоры над Нёманам / М. Васілёк. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1963.

Васючэнка, П. Невядомая Беларусь / П. Васючэнка. — Мінск : Галіяфы, 2008.

Вітка, В. Дзецям : выбраныя творы : у 2 кн. / В. Вітка. — Мінск : Юнацтва, 1986.

Вольскі, А. Адэльчыны ручнікі : аповесць, апавяданні, казкі, п'еса : для мал. шк. узросту / А. Вольскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2002.

Вольскі В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Вольскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1977.

Вялюгін, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Вялюгін. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

Вярцінскі, А. Святло зямное : выбраныя вершы і паэмы / А. Вярцінскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Галавач, П. Збор твораў : у 3 т. / П. Галавач. — Мінск : Дзярж. выд-ва Беларус. ССР, рэд. Мастацкая літаратура, 1958.

Галубовіч, Л. Апошнія вершы Леаніда Галубовіча / Л. Галубовіч. — Полацк : Полацкае ляда, 2000. (Бібліятэка часопіса «Калоссе»; кн. 5).

Гамолка, М. Выбраныя творы : у 2 т. / М. Гамолка. — Мінск : Юнацтва, 1982—1983.

Гапееў, В. Мая мілая ведзьма / В. Гапееў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2018.

Гардзей, В. К. З мінулага не вяртаюцца : аповесці, апавяданні / В. К. Гардзей. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2013.

Гартны, Ц. Выбраныя творы / Ц. Гартны. — Мінск : Беларус. навука, 2012.

Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984—1986.

Гаўрош, Н. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н. В. Гаўрош. — Мінск : Вышэйшая школа, 1998.

Гігевіч, В. Мелодыі забытых песень : аповесці, раман, апавяданне / В. Гігевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

Гілевіч, Н. Сон у бяссонніцу / Н. Гілевіч // Зб. тв. : у 23 т. — Т. 6. — Мінск, 2003.

Глебка, П. Збор твораў : у 4 т. / П. Глебка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984—1986.

Грамовіч, І. Выбраныя творы : у 2 т. / І. Грамовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.

- Грахоўскі, С.* Выбраныя творы / С. Грахоўскі. — Мінск : Кнігазбор, 2007.
- Грачанікаў, А.* Выбранае : вершы і паэмы / А. Грачанікаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.
- Гурло, А.* Вершы / А. Гурло. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1972.
- Гурскі, І.* У вялікай дарозе : апавяданні / І. Гурскі. — Мінск : Белдзяржвыд, 1958.
- Гусоўскі, М.* Песня пра зубра : на лацін., беларус., рус. мовах / М. Гусоўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
- Дайнека, Л.* След ваўкалака : раман / Л. Дайнека. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.
- Далідовіч, Г.* Міг маладосці : апавяданні, аповесці / Г. Далідовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987.
- Дамашэвіч, У.* Выбраныя творы : аповесці, апавяданні / У. Дамашэвіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.
- Дубоўка, У.* Выбраныя творы: у 2 т. / У. Дубоўка. — Мінск : Беларусь, 1965.
- Дзяргай, С.* Выбранае : вершы / С. Дзяргай. — Мінск : Беларусь, 1967.
- Жук, А.* Выбраныя творы: у 2 т / А. Жук. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1993—1994.
- Жычка, Х.* Сонца скача па траве : вершы : для дашк. узросту / Х. Жычка. — Мінск : Юнацтва, 1989.
- Загорская, Н.* Мне добра з вамі : вершы і паэмы / Н. Загорская. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.
- Звонач, А.* Сябрына : выбр. творы : вершы, паэмы, 1925—1985 / А. Звонач. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987.
- Зуёнак, В.* Выбраныя творы / В. Зуёнак. — Мінск : Кнігазбор, 2010.
- Ігнаценка, Р.* Карабель вясны : эцюды аб прыродзе : для сярэд. шк. узросту / Р. Ігнаценка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
- Іпатава, В.* За морам Хвалынскім : аповесці і апавяданні / В. Іпатава. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.
- Кавалёў, П.* Выбранае : аповесці, апавяданні : для сярэд. шк. узросту / П. Кавалёў. — Мінск : Юнацтва, 1987.
- Казько, В.* Выбраныя творы : у 2 т. / В. Казько. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.
- Калачынскі, М.* Выбраныя творы : у 2 т. / М. Калачынскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
- Капыловіч, І.* Імяны гадзіннік : апавяданні, аповесці : для сярэд. і ст. шк. узросту / І. Капыловіч. — Мінск : Юнацтва, 1991.
- Карамазаў, В.* З вясною ў адным вагоне : аповесці, эсэ, дзённік : для сярэд. і ст. шк. узросту / В. Карамазаў. — Мінск : Юнацтва, 2002.
- Караткевіч, У.* Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987—1991.

Карпаў, У. Збор твораў : у 5 т. / У. Карпаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1985.

Катерли, Н. Рукою мастера : повесть и рассказы / Н. Катерли. — СПб. : Изд-во журн. «Звезда», 2001.

Кірэенка, К. Збор твораў : у 3 т. / К. Кірэенка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986—1988.

Клышка, А. Вярэнька загадак : Адкажы, чаму загадкі маюць гэтакія адгадкі : для дашк. узросту / А. Клышка. — Мінск : Юнацтва, 1982.

Колас, Я. Збор твораў : у 20 т. / Я. Колас. — Мінск : Беларус. навука, 2007—2012. — Т. 16: Публіцыстыка, 1906—1950 / рэд. Т. С. Голуб, М. І. Мушынскі. — 2011.

Крапіва, К. Збор твораў : у 5 т. / К. Крапіва. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1974—1976.

Красней, В. П. Грані слова : Лексіка і фразеалогія беларускай мовы : факультатыўны курс : вучэб. дапам. для 10 кл. / В. П. Красней. — Выд. 3-е, дапрац. — Мінск : Народная асвета, 1996.

Краўчанка, У. Таямніца вугла альфа : выбранае : для сярэд. шк. узросту / У. Краўчанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1973.

Кулакоўскі, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Кулакоўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

Куляшоў, А. Збор твораў : у 5 т. / А. Куляшоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1974—1975.

Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1995—2003. — Т. 8 : Артыкулы, нататкі, выступленні, калектыўныя творы / рэд. : М. І. Мушынскі, В. У. Скалабан. — 2002.

Купалова, А. Ю. Реализация деятельностного подхода к изучению пунктуации / А. Ю. Купалова // Рус. яз. в шк. — 1999. — № 5.

Левановіч, Л. Хлеб і мужнасць : нарысы / Л. Левановіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987.

Лепешаў, І. Я. Культура маўлення : дапам. па курсу «Стылістыка і культура мовы» для студэнтаў спецыяльнасці 121 05 01 Беларуская філалогія / І. Я. Лепешаў. — Гродна : Гродзен. дзярж. ун-т, 2007.

Ліпскі, У. Мілаградскі конік / У. Ліпскі. — Мінск : Беларускі Дом друку, 2015.

Лось, Е. Выбраныя творы : у 2 т. / Е. Лось. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

Лужанін, М. Збор твораў : у 3 т. / М. Лужанін. — Мінск : Беларусь, 1968—1969.

Лынькоў, М. Выбраныя творы / М. Лынькоў. — Мінск : Беларус. навука, 2013.

Львова, С. И. Русский язык. 8 класс : учебник для общеобразоват. учреждений. — В 2 ч. / С. И. Львова, В. В. Львов. — 7-е изд., стереотип. — М. : Мнемозина, 2012. — Ч. 1.

- Мазго, У.* Птушыная сталоўка. / У. Мазго. — Мінск : Юнацтва, 1994.
- Макаёнак, А.* Збор твораў : у 5 т. / А. Макаёнак. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987—1990.
- Макаль, П.* Твар і душа : паэзія / П. Макаль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1995.
- Мальдзіс, А. І.* Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя: нарысы быту і звычаяў / А. І. Мальдзіс. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
- Маляўка, М.* Коласаў абярэг: дзецям пра Якуба. Коласа / М. Маляўка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2011.
- Мароз, У.* За брамай забытых мелодый : эсэ, вершы, мініяцюры / У. Мароз. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2004.
- Мацяш, Н.* У прыгаршчах ветру : вершы, пераклады, эсэ / Н. Мацяш. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2009.
- Маўр, Я.* Збор твораў : у 4 т. / Я. Маўр. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1975—1976.
- Машара, М.* Вершы / М. Машара. — Мінск : Беларусь, 1971.
- Мележ, І.* Збор твораў : у 10 т. / І. Мележ. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979—1985.
- Мінкін, А.* За месяцам месяца / А. Мінкін. — Мінск : Беларус. кнігазбор, 1994.
- Місько, П.* Здрада [Электронны рэсурс] / П. Місько // *Жизнь, где полно дождливых дней.* — Рэжым доступу: <http://nightrainisad.beon.ru/0276-zdradametropadzemnyperahodkaljapadsobkneichykotne.zhtml>. — Дата доступу: 10.09.2008.
- Міхневіч, А.* Выбраныя працы / А. Міхневіч. — Мінск : Права і эканоміка, 2006.
- Мушынская, Т.* Кто ў лесе самы смелы? / Т. Мушынская. — Мінск : Звязда, 2015.
- Никитина, Е. И.* Русская речь : Развитие речи. 8 кл. : учеб. для общеобразоват. учреждений / Е. И. Никитина. — 6-е изд., стереотип. — М. : Дрофа, 2001.
- Навуменка, І.* Збор твораў : у 6 т. / І. Навуменка. — Мінск : Беларусь, 1969—1971.
- Новікаў, І.* Параненая памяць : аповесць, апаবাদанні : для ст. шк. узросту / І. Новікаў. — Мінск : Юнацтва, 1990.
- Нядзведскі, У.* Выбранае : вершы і паэмы / У. Нядзведскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1976.
- Няхай, Р.* Выбраныя творы : у 2 т. / Р. Няхай. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.
- Пазнякоў, М.* Песня прыроды: вершы, скорагаворкі, загадкі : для мал. шк. узросту / М. Пазнякоў. — Мінск : Народная асвета, 2012.

Пальчэўскі, А. Выбраныя творы : у 2 т. : для сярэд. і ст. шк. узросту / А. Пальчэўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

Панов, М. В. Занимательная орфография: книга для внекл. чтения учащихся 7—8-х кл. / М. В. Панов. — М. : Просвещение, 1984.

Панчанка, П. Выбраныя творы : для ст. шк. узросту / П. Панчанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2009.

Парахневіч, М. Чаромхавы ранні цвет : аповесці : для сярэд. і ст. шк. узросту / М. Парахневіч. — Мінск : Юнацтва, 1984.

Пархута, Я. Казкі дзеда Яраслава : для мал. і сярэд. шк. узросту / Я. Пархута. — Мінск : Полымя, 1995.

Паслядовіч, М. Выбраныя творы : аповесці, апавяданні, літ. пародыі / М. Паслядовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.

Пестрак, П. Збор твораў : у 5 т. / П. Пестрак. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984—1986.

Пісьмянкоў, А. Не знікай : вершы, эсэ / А. Пісьмянкоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2012.

Прыгодзіч, З. Журба мая светлая : аповесці, апавяданні, лірыч. абразкі, мініяцюры / З. Прыгодзіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2002.

Прыходзька, П. Лірыка / П. Прыходзька. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1975.

Пташнікаў, І. Выбраныя творы : у 2 т. / І. Пташнікаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

Пушча, Я. Катэгорыі вершаў : восень, жыццё, каханне, прырода [Электронны рэсурс] / Я. Пушча // Вершы. ru: вершы беларус. паэтаў. — Рэжым доступу : <http://www.vershy.ru/category/yazep-pushcha>. — Дата доступу : 20.04.2008.

Пысін, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Пысін. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

Рублеўская, Л. Аповесці, апавяданні, п'есы, вершы, аўдыё, кн., творы ў пер. на балгар. [Электронны рэсурс] / Л. Рублеўская // Беларуская палічка беларус. электрон. б-ка. — Рэжым доступу : http://knihi.com/Ludmila_Rubleuskaja/. — Дата доступу : 20.06.2010.

Рудкоўскі, М. Залатазвон : выбр. лірыка / М. Рудкоўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.

Рунец, П. Незвычайны збор: аповесці і апавяданні : для мал. шк. узросту / П. Рунец. — Мінск : Юнацтва, 1981.

Русак, А. Добра ведаю ўрок : для мал. шк. узросту / А. Русак. — Мінск : Юнацтва, 1981.

Русецкі, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Русецкі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.

Сачанка, Б. Выбраныя творы : у 2 т. / Б. Сачанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Свірка, Ю. Узаемнасць : вершы / Ю. Свірка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.

Сіпакоў, Я. Выбраныя творы: у 2 т. / Я. Сіпакоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1997.

Скрыган, Я. Выбраныя творы / Я. Скрыган. — Мінск : Беларускі кнігазбор, 2005.

Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. — Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006.

Ставер, А. Зоры зямныя : паэмы, вершы, песні / А. Ставер. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.

Танк, М. Збор твораў : у 6 т. / М. Танк. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1978—1981.

Тарасаў, К. Выбраныя творы / К. Тарасаў. — Мінск : Кнігазбор, 2012.

Трус, П. Выбранае : вершы і паэмы / П. Трус. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

Трыпуціна, Т. М. Мова мастацкага твора : вучэб.-метад. дапам. / Т. М. Трыпуціна. — Мінск : Беларус. дзярж. пед. ун-т, 2004.

Формановская, Н. И. Вы сказали: «Здравствуйте!»: речевой этикет в нашем общении / Н. И. Формановская. — М. : Знание, 1987.

Хадкевіч, Т. Крынічка : апавяданні / Т. Хадкевіч. — Мінск : Юнацтва, 1983.

Хадыка, У. Вершы / У. Хадыка. — Мінск : Беларусь, 1969.

Хвалей, Я. Прынцэса тусоўкі : аповесці : для сярэд. і ст. шк. узросту / Я. Хвалей. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2008.

Хведаровіч, М. Любістак : выбранае / М. Хведаровіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

Хомчанка, В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Хомчанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

Цётка. Выбраныя творы / Цётка. — Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001.

Чарнышэвіч, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Чарнышэвіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

Чарот, М. Выбранае : для сярэд. і ст. шк. узросту / М. Чарот. — Мінск : Юнацтва, 1982.

Чорны, К. Збор твораў : у 6 т. / К. Чорны. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988—1992.

Чыгрынаў, І. Выбраныя творы : у 3 т. / І. Чыгрынаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

Шамякін, І. П. Збор твораў : у 23 т. / І. Шамякін. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2010—2014.

Шахавец, У. Блакітная мара : аповесць / У. Шахавец. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1985.

Шмярко, Я. П. Лекавыя расліны ў комплексным лячэнні / Я. П. Шмярко, І. І. Мазан. — Мінск : Навука і тэхніка, 1989.

Шушкевіч, С. Выбранае : вершы / С. Шушкевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание) / сост. М. В. Панов. — М. : Педагогика, 1984.

Ягоўдзік, У. І. Лясныя таямніцы : апавяданні і мініяцюры / У. І. Ягоўдзік. — Мінск : М. Ягоўдзік, 2014.

Якімовіч, А. Збор твораў : у 3 т. / А. Якімовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1978—1980.

Янішчыц, Я. Выбранае / Я. Янішчыц. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2000.

Янкоўскі, Ф. З нялёгкіх дарог : выбранае / Ф. Янкоўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

Змест

Ад аўтараў	3
§ 1. Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры	5
§ 2. Тэкст	10

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V—VII КЛАСАХ

§ 3. Самастойныя і службовыя часціны мовы	21
§ 4. Правапіс <i>не, ні</i> з рознымі часцінамі мовы	24
§ 5. Стылі маўлення	27

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

§ 6. Сінтаксіс і пунктуацыя	37
-----------------------------------	----

Словазлучэнне: будова, значэнне, ужыванне

§ 7. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка	42
§ 8. Граматычнае значэнне словазлучэння (азнаямленне)	45
§ 9. Віды падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні: дапасаванне, кіраванне, прымыканне	51
§ 10. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні (азнаямленне)	60

ПРОСТЫ СКАЗ

Двухсастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 11. Сказ як сінтаксічная адзінка	65
§ 12. Парадак слоў у сказе	70
§ 13. Лагічны націск (азнаямленне)	72
§ 14. Двухсастаўныя сказы	75

Галоўныя члены сказа

§ 15. Дзейнік і спосабы яго выражэння	78
§ 16. Выказнік і спосабы яго выражэння. Просты дзеяслоўны выказнік	80

§ 17. Састаўны дзеяслоўны выказнік	83
§ 18. Састаўны іменны выказнік	85
§ 19. Сувязь выказніка і дзейніка, выражанага колькасна-іменным спалучэннем	90
§ 20. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам	93

Даданыя члены сказа

§ 21. Азначэнне	97
§ 22. Прыдатак як разнавіднасць азначэння	103
§ 23. Дапаўненне	107
§ 24. Акалічнасць	111

Аднасастаўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 25. Віды аднасастаўных сказаў	117
§ 26. Пэўна-асабовыя сказы	119
§ 27. Няпэўна-асабовыя сказы. Абагульнена-асабовыя сказы	122
§ 28. Безасабовыя сказы	124
§ 29. Назыўныя сказы	128

Няпоўныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 30. Няпоўныя сказы	132
----------------------------	-----

УСКЛАДНЕНЫ СКАЗ

Сказы з аднароднымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 31. Сказы з аднароднымі членамі	140
§ 32. Злучнікі пры аднародных членах сказа	146
§ 33. Аднародныя і неаднародныя азначэнні	150
§ 34. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі	154
§ 35. Сказы з абагульняльнымі словамі пры аднародных членах, знакі прыпынку	163
§ 36. Водгук на праявічны або вершаваны твор	171

Сказы са звароткамі, пабочнымі словамі, устаўнымі канструкцыямі: будова, значэнне, ужыванне

§ 37. Зваротак	174
§ 38. Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы, устаўныя канструкцыі; знакі прыпынку	185

Сказы з адасобленымі членамі: будова, значэнне, ужыванне

§ 39. Паняцце пра адасабленне	197
§ 40. Адасобленыя дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні	198
§ 41. Сказы з адасобленымі прыдаткамі, знакі прыпынку	203
§ 42. Сказы з адасобленымі дапаўненнямі, знакі прыпынку	209
§ 43. Сказы з адасобленымі акалічнасцямі, знакі прыпынку	211
§ 44. Сказы з адасобленымі ўдакладняльнымі членамі, знакі прыпынку	216

Сказы з параўнальнымі зваротамі

§ 45. Параўнальны зварот	227
§ 46. Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах	230

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД

<i>Дадатак «Функцыянальныя разнавіднасці маўлення» .....</i>	240
<i>Спіс выкарыстаных крыніц.....</i>	245

(Назва ўстановы адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

**Бадзевіч Зінаіда Іванаўна
Саматыя Ірына Мікалаеўна**

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 8 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

перавыданне, новае

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*

Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна*

Вокладка мастака *З. П. Болцікавай*

Мастакі *Г. А. Ламанава, І. А. Салаўёва, Н. А. Хромава, І. У. Шутко*

Мастацкі рэдактар *З. П. Болцікава*

Камп'ютарная вёрстка *І. У. Шутко*

Карэктары *Д. Р. Лосік, В. М. Паўлючэнка, Н. В. Федарэнка*

Падпісана да друку 11.08.2020. Фармат 70×90^{1/16}. Папера афсетная.

Друк афсетны. Ум. друк. арк. 18,72. Ул.-выд. арк.12,0.

Тыраж 129 555 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/263 ад 02.04.2014.

Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,

вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.

Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск

ПАРАДАК РАЗБОРУ

РАЗБОР СЛОВА ПА САСТАВЕ

1. Слова з тэксту.
2. Лексічнае значэнне слова.
3. Часціна мовы.
4. Зменнае ці нязменнае слова (у зменным слове вызначыць канчатак (у тым ліку нулявы) і аснову, у нязменным — толькі аснову).
5. Корань (падабраць аднакаранёвыя словы).
6. Прыстаўка (прыстаўкі) (калі ёсць).
7. Суфікс (суфіксы) (калі ёсць).
8. Постфікс (калі ёсць).

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ РАЗБОР*

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма.
3. Лексічнае значэнне вытворнага слова.
4. Утваральная аснова (параўнаць аналізуемае слова з аднакаранёвымі і выявіць тое слова, ад якога яно ўтворана).
5. Словаўтваральная марфема (марфемы).
6. Спосаб утварэння слова.

* Для разбору бяруцца толькі вытворныя словы.

ПАРАДАК РАЗБОРУ

ФАНЕТЫЧНЫ РАЗБОР

1. Арфаграфічны запіс слова.
2. Падзел слова на склады, вызначэнне націскаго складу.
3. Характарыстыка па парадку ўсіх гукаў:
  - а) галосных (націскны ці ненаціскны, якой літарай абазначаны);
  - б) зычных (мяккі, цвёрды ці зацвёрджаны; санорны, звонкі ці глухі; свісцячы ці шыпячы; якой літарай абазначаны).
4. Падлік колькасці гукаў і літар.

ЛЕКСІЧНЫ РАЗБОР

1. Лексічнае значэнне слова ў сказе; адназначнае ці мнагазначнае; ужываецца ў прамым ці пераносным значэнні; ці можна падабраць сінонімы, антонімы, амонімы.
2. Агульнаўжывальнае слова ці слова абмежаванага ўжытку (дыялектнае, прафесійнае, тэрмін).
3. Адносіцца да актыўнай ці пасіўнай лексікі (устарэлае, неалагізм).
4. Спрадвечна беларускае ці запазычанае (іншамоўнае).

МАРФАЛАГІЧНЫ РАЗБОР

Назоўнік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л.).
3. Разрад паводле значэння: агульны ці ўласны; адушаўлены ці неадушаўлены; асабовы ці неасабовы; канкрэтны ці абстрактны; зборны, рэчыўны.
4. Марфалагічныя прыметы: нязменныя (род, скланенне); зменныя (склон, лік).
5. Сінтаксічная роля.

Прыметнік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Разрад паводле значэння: якасны, адносны ці прыналежны.
4. Ступень параўнання прыметніка (калі ёсць): простая ці складаная форма вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.
5. Марфалагічныя прыметы: род, лік, склон.
6. Сінтаксічная роля.

Лічэбнік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., м. р. (калі змяняецца па родах), адз. л. (калі змяняецца па ліках)).
3. Разрад паводле значэння: колькасны (абазначае цэлы лік, дробавы ці зборны) або парадкавы.
4. Разрад паводле будовы: просты, складаны, састаўны.
5. Марфалагічныя прыметы: род (калі ёсць), лік (калі ёсць), склон.
6. Сінтаксічная роля.

Займеннік

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., м. р. (калі змяняецца па родах), адз. л. (калі змяняецца па ліках)).
3. Разрад паводле значэння: асабовы, зваротны, прыналежны, указальны, азначальны, пыталны, адносны, няпэўны, адмоўны.
4. Марфалагічныя прыметы: склон, род (калі ёсць), лік (калі ёсць).
5. Сінтаксічная роля.

Дзеяслоў

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (інфінітыў).
3. Марфалагічныя прыметы: пераходны ці непераходны, зваротны ці незваротны, трыванне (закончанае, незакончанае), спражэнне; лад (абвесны, умоўны, загадны), час (калі ёсць), асоба (для дзеясловаў цяперашняга і будучага часу і загаднага ладу), лік, род (для дзеясловаў прошлага часу ці ўмоўнага ладу).
4. Сінтаксічная роля.

Дзеепрыметнік

1. Часціна мовы (зменная форма дзеяслова), агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Поўная ці кароткая форма.
4. Марфалагічныя прыметы: стан (залежны, незалежны), трыванне (закончанае, незакончанае); час (цяперашні, прошлы), лік, род, склон (для поўных дзеепрыметнікаў).
5. Сінтаксічная роля.

Дзеепрыслоўе

1. Часціна мовы (нязменная форма дзеяслова), агульнае значэнне.
2. Марфалагічныя прыметы: трыванне (закончанае, незакончанае), зваротнае ці незваротнае.
3. Сінтаксічная роля.

Прыслоўе

1. Часціна мовы, агульнае значэнне.
2. Разрад паводле значэння (месца, часу, прычыны, мэты, спосабу дзеяння, меры і ступені).
3. Ступень параўнання (калі ёсць).
4. Марфалагічныя прыметы: нязменнае слова.
5. Сінтаксічная роля.